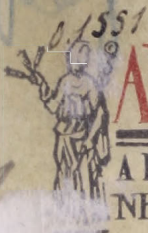

301080

ANTIQUITAS HUNGARICA

A KLASSZIKUS-ÖRÖKSÉG ÉS A MAGYAR-FÖLD-RÉGI-NÉPEI
NEMZETÜNK-KULTÚRHAGYATÉKA-ÉS-NÉPI-HAGYOMÁNYAI

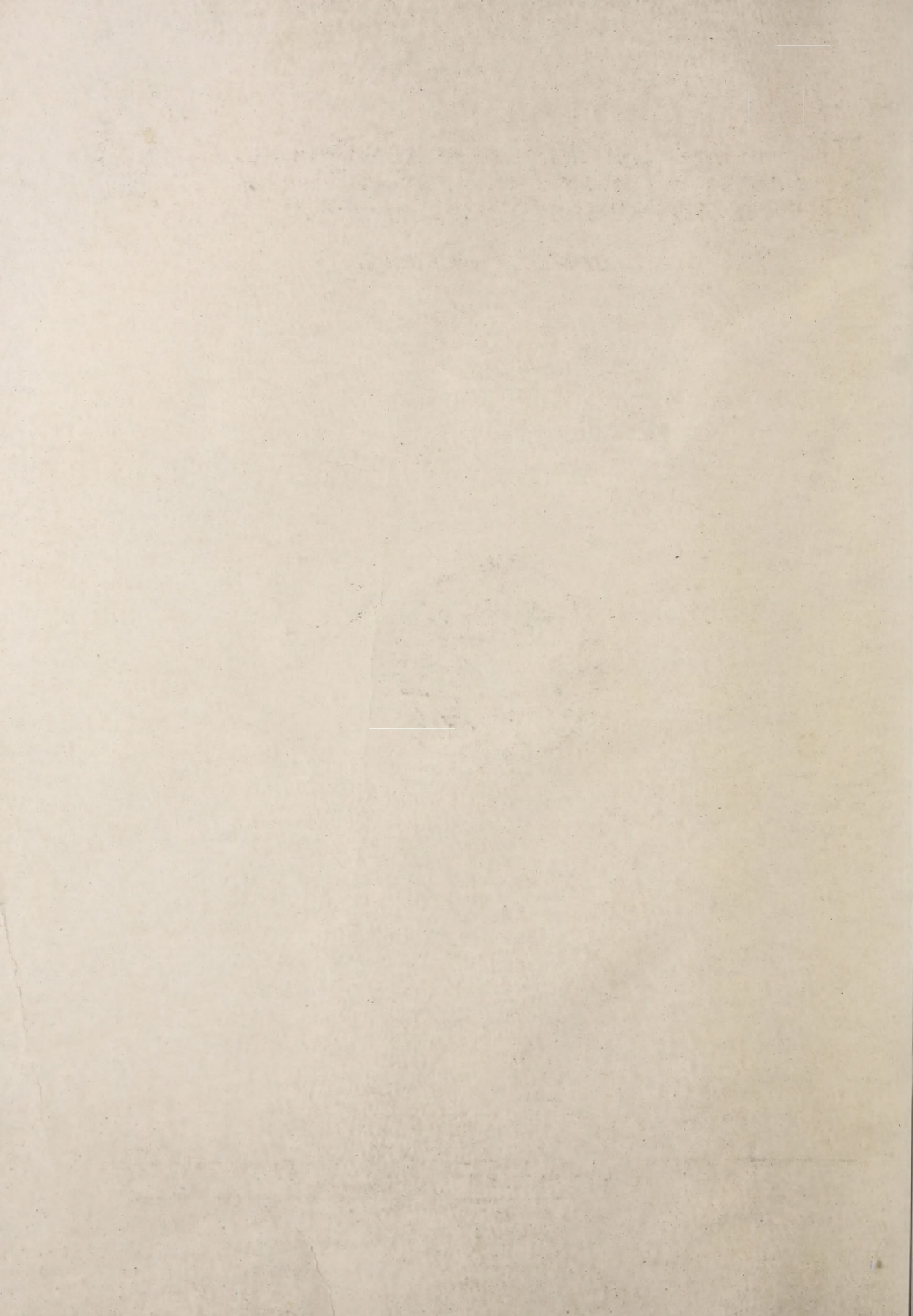

SZERKESZTI NAGY TIBOR

ÉVFOLYAM: 1. SZÁM. 1947

KIADJA A PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNYEGYETEM ÉREM-ÉS RÉGISÉGTANI INTÉZETE
BUDAPEST, VIII. MÚZEUM KÖRUT 6-8.

ANTIQUITAS HUNGARICA

A KLASSZIKUS-ÖRÖKSÉG ÉS A MAGYAR-FÖLD RÉGI-NÉPEI
NEMZETÜNK KULTURHAGYATÉKA ÉS NÉPI HAGYOMÁNYAI

SZERKESZTI NAGY TIBOR

I ÉVFOLYAM. 1. SZÁM. 1947

*KIADJA A PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNYEGYETEM ÉREM-ÉS RÉGISÉGTANI INTÉZETE
BUDAPEST, VIII. MÚZEUM KÖRÜT 6-8.*

301080

Kiadásért felelős: Alföldi András.

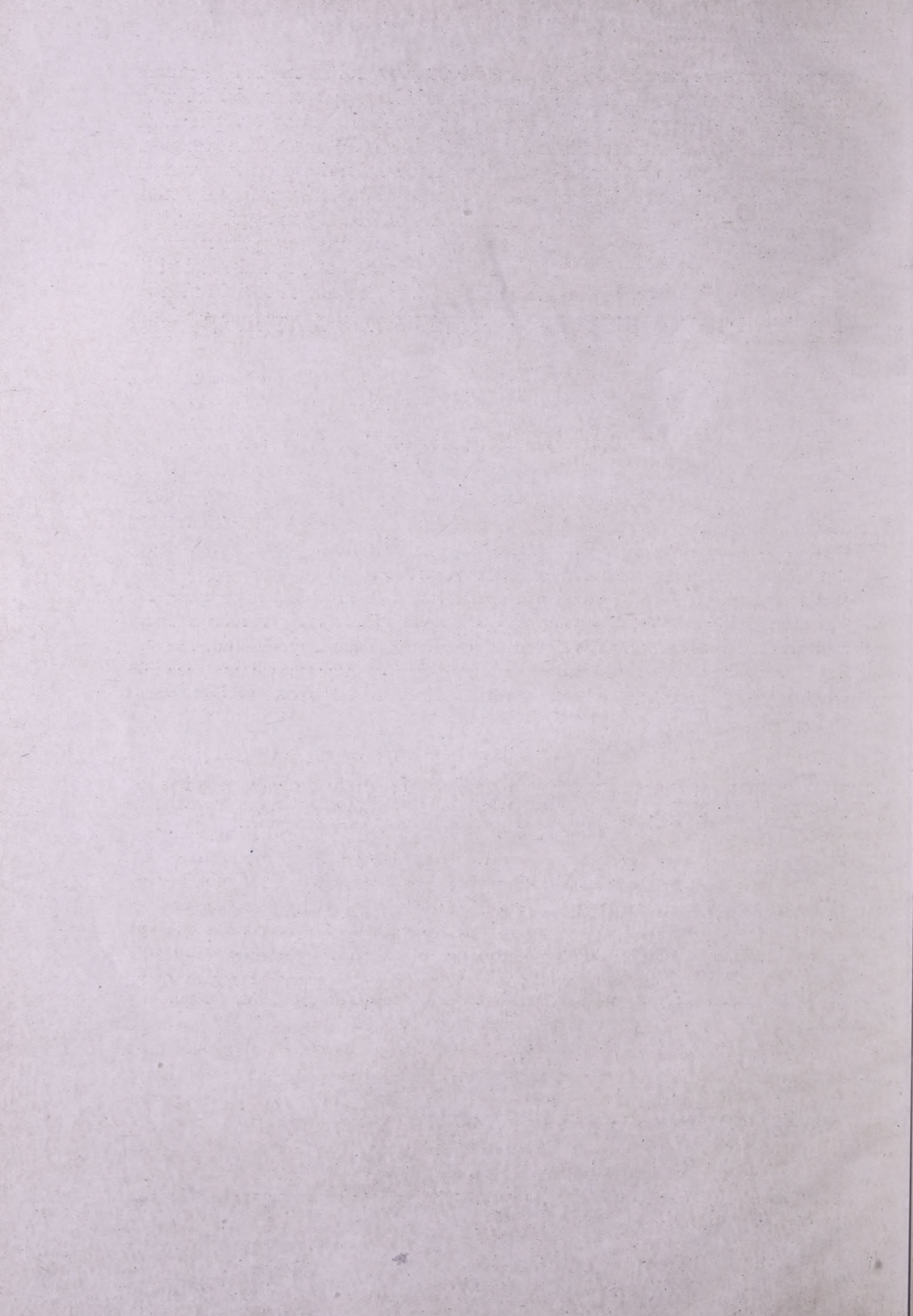
47-777. — Egyetemi Nyomda, Budapest, Múzeum-körút 6. (F.: Tirai Richárd.)

TARTALOMJEGYZÉK. — TABLES DES MATIÈRES

	Oldal — Page
ALFÖLDI ANDRÁS: Az olvasóhoz. (<i>Au lecteur.</i>)	5
KUTZIÁN IDA: Az aeneolithikus erődök problémái. (<i>Les problèmes des fortifications énéolithiques.</i>)	10
FISCHER ENDRE: A mykenai királyság bukása és a dór vándorlás. (<i>La chute du royaume mycénien et la migration des Doriens.</i>)	16
TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE: Vallástörténet és szövegkritika. (<i>Histoire des religions et la critique philologique des textes.</i>)	19
ERDÉLYI GIZELLA: Az antik arcképszobrászat emlékei Görögországból és a görög keletről. (<i>Portraits antiques de la Grèce et de l'Orient grec.</i>)	25
RADNÓTI ALADÁR: Dacia meghódítása és szervezete. (<i>La conquête et l'organisation de la Dacie.</i>)	39
BARANYAINÉ BÓNIS ÉVA: A Bécsi-úti korarómai temető agyagedényei. (<i>La céramique du cimetière de Bécsi-út de l'époque romaine.</i>)	43
PÁRDU CZ MIHÁLY: Szarmatakor i problémák. (<i>Quelques problèmes de l'époque sarmate en Hongrie.</i>)	49
NAGY TIBOR: Studia Avarica I: Az avar honfoglalás útvonalának kérdéséhez. (<i>Studia Avarica I: Sur la route de l'immigration des Avars.</i>)	56
NEMESKÉRI JÁNOS: Honfoglaló magyarság—Árpád-kori magyarság. (<i>Hongrois de l'époque de la conquête des pays-Hongrois de l'époque arpadienne.</i>)	64
VARGYAS LAJOS: Keleti elemek a magyar néphitben. (<i>Quelques éléments orientaux dans la croyance du peuple hongrois.</i>)	81
DERCSÉNYI DEZSŐ: Az Árpád-kori művészet problémái. (<i>Les problèmes de l'art hongrois à l'époque arpadienne.</i>)	84
BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL MAGDA: Problémák a magyar szent korona körül. (<i>Problèmes concernant la Sainte Couronne Hongroise.</i>)	91
IFJ. CSEMEGI JÓZSEF: Románkori kapuzatok karéjdíszú ívmezői Magyarországon. (<i>Tympans lobés des portails romans en Hongrie.</i>)	100
n. t.: Hírek a Corona Archaeologica köréből. (<i>Notes du cercle de Corona Archaeologica.</i>)	105

AZ OLVASÓHOZ

Aki ezt a kis folyóiratot kezébe veszi, meglepetéssel, vagy esetleg megütközéssel fogja konstatálni, hogy a szellemi tudományok legkülönbözőbb ágaiból való dolgozatok foglalnak benne egymás mellett helyet; hogy apró adatközlések és nagy tudományos távlatok vázlatai váltakoznak egymással; és első pillantásra az sem fogja megnyugtatni, ha észreveszi, hogy e cikkek zöme valamiféle összefüggésben van a magyar föld, vagy a magyar nép multjával, a magyar műveltség régi gyökereivel, sajátos problémaköreivel. Ezt a látszólagos összevisszaságot azonban könnyű megmagyarázni; kérjük Olvasónkat, töprengjen velünk együtt azokon a dolgokon, amiket most el fogunk mondani.

I.

A mult század tudományos kutatása azért tudott olyan páratlan és grandiózus haladást elérni, mert általános, meddő okoskodások helyett a tudomány minden ágában a legaprólékosabb gondnal, és a legszigorúbb következetességgel sajátos módszereket dolgozott ki. Amikor az új módszerek forrásából csak úgy buzgott és ömlött kifelé a sok eredmény, a tudósok lassan és öntudatlanul arra a meggyőződésre jutottak, hogy tulajdonképpen ezek a speciális eljárások teszik a tudományt tudománnyá, és nem vették észre, hogy ezen általános specializálódás hovatovább ezer apró vakondjáratba vezeti őket szanaszéjjel. Nem vették észre, hogy az eszközt összetévesztik a céllal, és amíg annak örülnek, hogy munkájuk gépi lebonyolítása milyen kitűnően funkcionál, elhomályosulnak a perspektívák előttük, elvesztik az iránytűt.

Sokan látták természetesen világszerte, hogy valami baj van e téren, és sokféleképpen keresték a válságból kivezető utat. Isten mentsen attól, hogy most nyomon kövessük mindezeket a kísérleteket; csak néhány jellegzetes példával szeretnénk érzékeltetni azt, hogy az egyik útvesztőből miképpen kanyarodott át a másikba az egyenes út helyett a gondolkodás.

Felsőbb rendelés, hogy minden túlzástól megcsömörlik az ember, és így a specializmus véget nem érő bolhászása is kiváltotta az ellenhatást, mely

nálunk különösen kirívó volt, lévén másodkézből kapott szellemi irányok másodkézből vett fegyverekkel való letaglózása. A történelemtudomány körében pl. a materiális forrásanyaghoz görcsösen kapaszkodó és hajsza-hasogató analitikus módszer kicsinyisnek látszó mozaikrakásával szemben az úgynevezett szellemtörténeti irány lehetőleg elvetette a források adatok morzsáinak összekaparázását, és a bennük található értékes szemcsék kilúgozását; e helyett fogta magát, és az elődöktől összekuporgatott forrásanyag építőtéglaít nem gyarapítva, azokból akart építeni: egyszerűen „átértékelte” a históriát. Mi kellett ehhez az „átértékeléshez”? Valami szempont — akár új, akár régi, akár vallásos, akár politikai, filozófiai vagy pedig praktikus —, mindegy, csak szempont lett légyen. A lényeg az, hogy ezáltal meglehetősen híg agyvelőkészlettel olyan képet rajzolhattak az olvasó számára, amely kép kétségtelenül különbözött az addigiaktól, és így újnak látszott. Két nagy veszedelem bontakozott ki itt azonban. Az egyik az, hogy a valósághoz való ragaszkodás és az empiria óvatos, induktív, lépésről-lépésre való haladása helyett egyszerűen úrrá vált a dedukció, a doktrína, az előre elképzelt teória, melyet a valóság fölé rendeltek. Metafizika és az irracionális elemek túlbecsülése kísérték a tudományt ezen az úton, amely nem egyszer a valóságtól a beteg képzelet ködös honába vezetett.

A másik nagy baj az volt ennél a felfogásnál — mindig a történeti tudományok keretében maradván —, hogy az a szemléleti 'simli', amelyet a forrásanyagra így ráhúztak, a kizárólagosság igényével lépett és lép fel a sokrétű tudomány ezerféle aspektusával és az élet realitásával szemben. Egy másik változata ennek a doktrinér elképzelésnek az, amikor a szimpla elméletet nemcsak egy rész tudományra alkalmazzák, hanem az egész világszemléletet, illetve a tudományos gondolkozást egy nagyobb, az egész életet átfogó rendszernek a jármába óhajtják hajtani. Ezt próbálta ezer esztendővel ezelőtt a skolasztika, és ezt próbálta újabban például a hitlerizmus merénylete a szabad gondolat nagy kiváltsága ellen.

Történelmi kongresszusokon újra meg újra tanúi lehettünk olyan próbálkozásoknak, hogy többé vagy kevésbbé kitűnő, és többé vagy kevésbbé korszerű szakemberek egy szaktudományt próbáltak meg a históriai szemlélet egyedüli vezérévé koronázni. De hiába olyan végtelenül fontos a gazdaságtörténet az emberiség sorsának alakulására — hogy egyetlen jellegzetes példát ragadjunk ki a sok közül —, egyedül képtelen arra, hogy a társadalmak életének nagyszámú jelenségét magában véve megmagyarázhassa. Talán az a hasonlat szemléltetheti legjobban ezen koncepció hibás voltát, hogy hiába szólaltatja meg valaki mesteri módon a hegedűt, mégsem tud vele lejátszani olyan szimfóniákat, amelyek több tucatnyi hangszerre vannak írva; és ha van is nagy különbség a prímhegedűs és a cintányéros zenei produkciója között, mégis csak a sok muzsikussal együttműködése az, amely a harmóniák tökélyét megvalósíthatja, nem egyes hangszerek.

A tanulság ebből a nagy bonyodalomból az, hogy egyrészt nem adhatjuk fel egy pillanatra sem a múlt században kialakított precíz és pontos módszereket, de nem szabad másrészt ezekből a procedurákból minden kis tudományszaknak külön kis mikrokozmoszt építeni. A tudományra is áll az, ami a háborúk viselésére minden időkben: az egyes fegyvernemeknek sajátos

kiképzése elengedhetetlen, meg az is elemi követelmény, hogy egymástól külön-külön vonuljanak fel, mert hiszen kár volna a repülőgépeket a gyalogszatok mellett hurcolni, amíg az ellenséget nem látják stb., de a külön felvonuló fegyvernemeknek egységes terv szerint, együttműködve kell a csatát megnyerniök.

II.

A tudományos divatok folytonos váltakozása és dühös harca közepette a csendes és állandó fejlődés észrevétlenül új talapzatot emelt a történelmi tudományok számára, amit nem utolsó sorban a természettudományos gondolkodásnak köszönhetünk. A régészek észrevették pl., hogy a kőkorszak emberének primitív szerszámai olyan átalakuláson mentek keresztül, mint amilyen egy élőlénynek, állatnak, vagy növénynek a fejlődése, s amely a csendes csírázástól a rügyezésen és virágzáson keresztül a megmerevedés és hanyatlás fokain át a megsemmisüléshez vezetett. Akik az eszmék történetét követték, ugyanezt látták: megszületik egy fogalom, mely megragadja a tömegek képzeletét, s miután nagy hatása kibontakozik, fokenként kihál belőle az igazi élet, csak váza marad meg. Ez a váz azonban sokszor még mindig elég erős hozzá, hogy később új emberek új élettel megtöltve újra felhasználhassák társadalmak irányítására és lekötésére. Mindenki tudja, aki művészeti alkotásokat egy kissé megfigyelt, bármily felületesen is, hogy néhány évtized alatt hogy virágzanak ki stílusirányok, és hogy hanyatlanak le utána törvényszerűen, szervesen és logikusan. Nem folytatjuk tovább: nincs az életnek olyan területe, ahol ezeket a jelenségeket meg ne figyelhetnénk, és ahol ki ne bontakozna előttünk az élet legnagyobb alaptörvénye, az, hogy két mérhetetlen erejű principium hadakozik egymással ezen a világon: a mechanisztikus, anorganikus rendszerképzés törvénye és a szerves fejlődésnek ettől diametrálisan eltérő törvényszerűsége; mégpedig úgy, hogy az emberi lét e két pólusa egymással váltakozva, ugyanazon az anyagon fejtve ki tudását ugyanabban a keretben, közösen tölti be nagy misszióját, melynek végcélja titok előttünk. Ami a legfontosabb ebben, az a bizonyosság, hogy egyik életterület fejlődése sem okozza közvetlenül és pillanatnyilag a másik életterületek sorsának alapvető alakulását. Például a politika alakulása, a gazdasági vagy társadalmi fejlődés, a vallásos gondolkodás, a művészet életútja, az állami gépezet képződése stb., mind ugyanazt az életgörbét írja le, ugyanazt a grafikont mutatja. Haladásukban és süllyedésükben egy nyalábban mozgatja őket az „élan vital“; de évszázadokra visszanyúlva megmutathatjuk egy időpont fejlődési keresztmetszetének előzményeit, akár a művészetben, akár a materiális, vagy a szellemi életben, a hadászatban, vagy politikai struktúrában stb. Szóval nem pillanatnyi helyzetek apró ingalengései, nem egyes sajátos jelenségek kényszerítő ereje szabják meg a történelem menetét. Más dolog az természetesen, hogy egyszer az egyik, másszor a másik nagy életösztön, az élet prizmájának egyik vagy másik síkja kerül szükségszerűen az előtérbe. — Még mielőtt a szaktudományok rádöbbenek volna ezekre az alapjelenségekre, nagy álmodozók és szintetikus elmék éles szemmel előre megpillantották a megismerésnek ezt az igéretföldjét. De a kultúrfilozófiai teóriák mégis ropantul különböznek attól, amit induktíve, tégláról-téglára építhetnek fel az

egyes tudományszakok. A filozófiai elmélet nagy hivatását kár volna cáfolni akarni, de veszedelmeit is kár volna palástolni. Míg az empirikus tudomány az élet törvényeit a maguk ezerféle lehetőségeivel együtt, a konstans és a variábilis tényezők szétválasztásával tárja elénk, addig az elégtelen megfigyelésre alapozott merev elmélet csak újabb sablonok kényszerzubbonyába bujtathatja az emberi elme működését.

III.

Vannak tudományszakok, melyek valamilyen speciális anyaghoz kötve nehezen vergődnek szintetikus meglátások felé, míg mások, akarva, nem-akarva, egyre kénytelenek a szűk specialistaság kereteiből kibujni: ilyen a honfoglalás előtti Magyarország sorsának és a magyar nép régi életének fürkészése, szakszerű vizsgálata is. Aki az ember első nyomait keresi földünkön, csak az emberi maradványokkal együtt előkerülő állati és növényi nyomokból tudja meg a paleontológustól, hogy milyen korszakban jár; az antropológustól, hogy milyen fajta ember lakott itt akkor; csak a botanikus pollenanalíziséből ismerheti meg az ősemler növényi táplálékát; a szerves kémikus vizsgálja meg számára az újabb kőkorszak emberének ivóedényeiben megmaradt erjesztő baktériumok mikroszkopikus vázának formájából, hogy milyen volt az itala. A néprajz és az etnológia tanított meg arra, hogy a mai napig élnek földünkön ősprimitív, praehistorikus kultúrák, és hogy az ősprimitív ember jellegzetes anyagi maradványaihoz és jellegzetes rítusaihoz olyan párhuzamokat találhatunk a természetben élő jelenkori ősnépek körében, amelyek e csekély reliktumokat a maguk eredeti keretébe állítva tárják fel előttünk.

Aki a földünkben kikerülő római emlékeket vizsgálja, ugyancsak nem lehet egyoldalú. Kiás egy durva pannóniai faragványt: kiderül, hogy Pheidias remeke volt az őse, tehát a görög művészetet kell megismernie. Megtalál egy oltárt, valamilyen exotikus istenségnek szentelve: kitűnik, hogy csak a késő-római asztrológiai és alkémiai irodalom alapos ismerete, az antik vallások nagy összeolvadási folyamatának tanulmánya mutathatja meg számára, hogy hogyan került ide ez a dedikáció. Római katona bronzra véselt elbocsátó okmányát kell számba vennie: a római sereg és az adminisztráció történetébe kell mélyednie, hogy megérthesse e páratlan forrásdokumentum jelentőségét. Pirosra égetett domborművű cseréptől tarkállik a szántóföld, amerre nyomoz: ha származását követi nyomon, délfraanciaországi, vagy rajnai gyárak portékájának kereskedelmi útjai bontakoznak ki előtte és a római világ gazdasági problémái. Primitív népviseleteket lát a sírköveken, őskori ékszerdivatok, ősprimitív temetkezési szokások megújulását, trák, illír és kelta népi elemek feltörését figyeli meg: a néprajz és a társadalomtörténet mezejére lépett tehát.

Egyszer mediterrán emberek nyomulnak be lakatlan földünkre, mint már az újabb kőkorszak elején, másszor távoli nyugatról a Rajna és a Duna völgyén keresztül nagy néptömegek törnek a magyar lapályra, mint a kelták. Északról is nem egy néphullámot fogott fel az embertömegek torlódásának ez a nagy tároló medencéje és egyben hullámtörője, a Kárpátmedence: az illýrek vándorlása Kr. előtt 1200 körül, a germánoké több, mint ezeresztendővel később, északnyugatról érkezik le hozzánk, de már a bronzkortól kezdve

érkeznek a Duna mellékére Északkelet-Ázsia felől a lovas pásztornépek elő-örsei, amelyek azután a húnokig, avarokig és a magyar honfoglalókig belső Ázsia sajátos művelődési formáit és a steppei népek nagyszerű szervezetét hozzák el ide. Az emberföldrajz kutatójának a Mekkája ez a föld; másrészt az orientalisztikának úgyszólván minden ágához is szorosan kapcsolódik kutatásunk. Ahány kérdéshez nyúlunk, annyi tudomány küszöbén keil kopogtatnunk tehát. De vajjon van-e egyáltalában többféle tudomány? Nincs; hirdetjük, hogy csak egyetlen tudomány van.

IV.

Nem fog ezután senkisésem csodálkozni azon, hogy éppen a honfoglalás előtti Magyarország és a magyar őstörténelem kutatása érzi a szellemi tudományok közül talán legjobban annak a szükségét, hogy az egymás mellett dolgozó tudományszakok, az egymás mellett és egymás után virágzott kultúrkörök életfolyamatának megfigyelését egybelátni és egybefogni igyekezzen. De ezen objektív kiindulás mellett van e törekvésünknek más természetű, sőt személyes és szubjektív oka is. A kelet és nyugat határmesgyéjére szorult magyarság viharvert földje olyan tudományos kilátótorony, amely minden más föld perspektíváinál alkalmasabb arra, hogy minden égtáj felé egyformán elnézzünk belőle. De másfelől e határszéli nézőpont magyarázza a szellemi irányok merev ellentétét, a gyakori kétfelé szakadást és a pártszenvedély dühét is szellemi életünkben. Ezt a szakadár-észjárást a végletekig kiélezték azok, akik a gyűlöletre épített világszemlélet túrhetetlen nyomását tudományos alapossággal zúdították ránk néhány esztendővel ezelőtt; és amikor az ostrom istenítéletében az élet reményéről lemondva, hideg és vizes pincékben ücsörögve, bombarobbanásoktól meg-megrezzenve, igen sok időnk volt gondolkozni az új Mohács után következő magyar jövőn, az a sziklaszilárd meggyőződés forrott ki bennünk, hogy az oktalan gyűlölködés helyett csakis Krisztus szellemében összefogva minden jószándékú kutatót, megfeszített együttes munka árán tudunk magunkhoz térni, s felemelkedni majd elesettségünkéből. Alig mult el a hadiállapot, össze is gyülekeztünk és hétről-hétre előadásokat tartunk azóta is, vitatkozunk *in camera caritatis*, igyekezve előrevinni nemcsak a részletkutatást, hanem megalapozni egyúttal, észrevétlenül és csendesen egy új magyar életszemléletet is. E számunk utolsó oldalán megtalálja az olvasó azoknak a névsorát, akik ezeken az összejöveteleken szót kértek, és azoknak a tudományszakoknak a listáját is, amelyeknek képviselői e csendes konventuson összegyülekeznek. Úgy, amint az elhangzott előadások néha csak érdekes új adatot hoznak, máskor meg már radikálisan új szemlélet körvonalait mutatják meg, úgy nem igyekeztünk ezen a tarka sokféleségen változtatni nyomtatásban sem. Közléseinkkel nemcsak a szakembereknek kívánunk lehetőséget adni arra, hogy új felfedezéseikről még a végleges publikáció előtt számot adhassanak, hanem szellemi táplálékot óhajtunk nyújtani annak a legműveltebb és leghaladóbb magyar rétegnek is, amelyet, véleményünk szerint, eddig nagyon elhanyagoltak folyóirataink; inkább másodkézből vett külföldi felismerések abrakjával táplálták, mint a magyar szellemi munka önálló termékeivel.

Alföldi András

AZ AENEOLITHIKUS ERŐDÖK PROBLÉMÁI

A palaeolithikum nomád, illetőleg félnomád népének helyét európa-szerte a neolithikum állandó telepesei foglalják el. Jellemző ezekre a telepekre, hogy áradásos, vizenyős, mocsaras, dús vegetációjú területek kiemelkedő halmain keletkeztek. A kisebb folyók, patakok és erek vonzzák a neolithikum emberét, ugyanakkor még az Aegeikum tengerkedvelő népe is jóval a partokon belül rakja le első telepeinek alapját a fiatalabb kőkor folyamán. Mert míg a tenger szeszélyes volta és sok veszedelmet rejtő ismeretlensége taszította az első telepeseket, addig a csendes állóvizek és kis patakok nemcsak bőséges élelmet szolgáltatottak a telep lakóinak, hanem vizenyős, lápos környékükkel idegenek számára nehezen hozzáférhetővé tették a belőlük kiemelkedő kis terephalmokat. Mesterséges erődítéseket alig ismerünk ebből az időből.¹ A későbbi évszázadok fejlettebb módszereivel szemben azonban csak fejlettebb védelmi berendezés volt hatásosan szembeállítható.

A Kárpátok medencéjének aeneolithikuma és rézkora a telepek tekintetében csak nagyon szegényes támpontokat szolgáltatott. E kultúrák gazdag kerámiai anyaga — amely lokális színezetű csoportok különválasztását is lehetővé tette a kutatás számára — jórészt sírkerámia. Ugyanígy a réz-, az arany-, a márvány- és a kőszekők és ékszerek is túlnyomórészt temetőkből származnak. A fennmaradó leletek jelentős része szórványként került elő, és ugyancsak csekély a telephelyekről származók száma. És ezeken a telepeken sem kapunk tiszta képet sem a település, sem a lakóházépítés módjáról. A késő neolithikus, illetőleg már az aeneolithikumba hajló lengyeli telep sáncműve

¹ Kivételt csak a szalagdiszes kerámia más háztípussal építkező néhány telepe képez (Handbuch der Urgeschichte Deutschlands. 2. kötet. W. Butler, Der donauländische und der westliche Kulturkreis der jüngeren Steinzeit, 1938. 9. laptól), valamint az a két, sáncmaradványnak látszó faltöredék, amely Tsountas ásatásai folytán Sesklo akropolisán került napvilágra (Χρηστος Τσουντας: Αἱ προϊστορικαὶ ἀκρόπολεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Athén, 1908.)

az ásató kutatás következtében elvesztette a régebbi kutatás által neki méltatlanul tulajdonított nagy jelentőségét.²

László Ferenc ásatai a háromszékvármegyei Erősdön hazánk területén a maga nemében egyedülálló, kitűnő technikájú és ragyogó díszítésű festett kerámiai leletei révén váltak híressé mind a bel-, mind a külföldi kutatók körében.³

Az erődsi telepet északról védő kettős sáncgyűrűt két sánctöltés és a kettő között vonuló sáncárok alkotja. A sánctöltések egymással megközelítőleg parallel haladnak. A védelem hatásosabbá tétele céljából a sáncokon cölöpsorokat alkalmaztak. A cölöplyukak negatív képe eredetileg hengeres cölöpökre enged következtetni, csupán az északi oldal belső sánctöltésének nyugati végénél találunk ettől eltérő cölöplyukat, amely háromszögátmetszetű cölöp nyomát őrzi. Az egyik cölöpsor az erőd sáncárkának fenekén rajzolódik ki, a második átcsap a külső sánctöltés gerincére oly módon, mintha a cölöpök kívül-belül párosával, de kissé eltolva, egymással szemben lettek volna elhelyezve. A külső sánctöltésen kívül húzódik a harmadik cölöpsor.

A sánctöltések anyaga szén szemcsékkel telített sárga agyag; ezt az első településkor történt talajgyengéttől nyerték. A sáncárkot és a sánctöltésen belül eső területet szeméttel, hulladékanyaggal feltöltötték egészen a sánctöltés gerincéig az alsó paticsréteg (szuvarréteg) alsó nivójával jelzett település előtt; a sánc tehát csak addig az időpontig szolgálta a telep védelmét, míg az első település el nem pusztult, illetőleg az első telep megújítás be nem következett.

Meg kell még említenünk, mint a telep biztonságát szolgáló védelmi berendezést, a telep keleti oldalán húzódó észak-déli vonulatú nyakárkot.⁴

A lelőköri körülmények arra mutatnak, hogy a sánctöltés cölöpeire ágakkal befont gerendákat erősítettek, amelyek később a cölöpökkel együtt lezuhan-

² A sánctöltést már *Wosinszky* is késő bronzkorinak tartotta (Lengyeli ásatai 1888-ban. *Archaeologiai Értesítő* 1889. 330—335. l.) — 1928-ban *Tompai Ferenc G. Bersuval* átvágta a sánctöltést, hogy kronológiai helyzetét tisztázza. Az ásás folyamán késő hallstatti és korai La-Tène cserepek datálták a sánctöltést, amelyről ilyen módon megállapítható volt, hogy azt a korai vaskor lakossága a Nyugatról beáramló kelta törzsek ellen emelte védekezésül (*Tompai Ferenc: A szalagdiszes agyagművészet kultúrája Magyarországon. Die Bandkeramik in Ungarn. Archaeologia Hungarica V—VI. Budapest, 1929. 47. l.*). Így az európaszerte híressé vált késő neolitikus sáncnak tulajdonított túlzott jelentőséget az ásató kutatás eredeti értékére szállította le és megállapította azt is, hogy a Kárpátok medencéjének neolith-, illetőleg aeneolithkori lakossága szabad telepeken élte életét.

³ Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából (Travaux de la Section Numismatique et Archeologique du Musée National de Transylvanie à Kolozsvár [Hongrie]. II. Kolozsvár, 1911.). Háromszékvármegyei praemykenaei jellegű telepek. 176—226. l. (Stations de l'époque pré-mycénienne dans le comitat de Háromszék. p. 227—259.) és 1914. V. Ásatai az erődsi őstelepen. 279—386. l. (Fouilles à la station primitive de Erősd. 387—417. l.) *László Ferenc* több háromszékvármegyei ú. n. praemykenaei kultúrájú telepet sorol még fel (281, 386 l.), de azokat csak későbbi munkám során lesz módomban behatóbban tanulmányozni és azoknak a szerző szerinti kronológiáját vizsgálat tárgyává tenni.

⁴ Lásd *László*, i. m. 1914. 386. lapon a hasonló nyakárkokkal ellátott telepek felsorolását.

tak a gerincről. Ma már csak az ágfonatok paticsokba nyomott negatívjai és a 24 m hosszúságra terjedő, az ősgyagyból kivált rendkívül aprószemű limonitos képződmény jelzi az egykori kerítés nyomát. A limonitos képződmény kettésével, hármásával és négyesével egymás mellé fektetett hosszanti gerendákra és azok haladási irányára enged következtetni.

Erősd leletanyaga — mint köztudomású — egészen közeli rokonságban áll a cucuteni telep aeneolith, illetőleg rézkori hagyatékával, sőt a két lelőhely által jellemzett kultúra egyazon kultúrákör tartozéka, egymástól csak halvány lokális színezet különbözteti meg. Az ingó leleteknek megfelelően az építkezésben, az erődítésben is azonosságot látunk, az észlelhető eltérések csupán a milieukülönbségből adódnak. Cucuteni fellegrvárának köves, sziklás altalaja tette lehetetlenné a házaknak földbemélyített cölöpökkel való megerősítését, és ezért nincs tiszta képünk — szemben Erőddel — a cucuteni házalaprajzokról. Hasonlóképpen a telep kőgazdagsága magyarázza meg a sáncmű kőgyűrűit az erődsi föld-sáncöltésekkel szemben.

A cucuteni⁵ telep kiemelkedő dombon fekszik, amelynek nyugati oldalát kettősárkú erődrendszerrel kapcsolatos kőfal zárja le. A telepet a plateau-tól — ahonnan legkönnyebben volt megközelíthető — két V-alakú nyakárok választja el. A belső sáncárkot szabálytalan homokkőlapok sűrű tömege tölti ki, helyenként olyan nagy mennyiségben, hogy a kőhalmok az árok partjára is kiterjednek. A külső árokhoz tartozó feltöltésben két réteg különböztethető meg: a felső fekete humustakaró és az alsó szürke föld. Az alsó rétegből egy rézgyűrű és három kőbalta, valamint a B-periódus edénycserepei figyelemreméltók. A felső rétegben lényegesen későbbi leletek vannak; néhány vas és bronz La Tène fibula.

A külső árok hosszú ideig nyitva volt, és csak lassan, fokozatosan töltődött be; ezzel szemben a belső árok kitöltése egyszerre és homogén anyaggal történt. Utóbbinak leletei kizárólag az A-periódusból származó polychrom cserepek, amelyek csak egészen csekély számban mutatkoznak. A külső árok sajátossága még, hogy olykor lépcsőzetes bevágású hol a külső, hol a belső oldalán. A telep északnyugati sarkában beásott metszet átér az északi oldalra is és valószínűvé teszi, hogy a sánc az északi lejtőn is folytatódott. A déli oldalon nincs nyomuk, itt azonban csuszamlás történt. A keleti oldal rövid hajlásának csupán meredekségéről értesülünk, amely vagy azt bizonyítja, hogy itt is a halom eróziós rongálódására kell gondolnunk, vagy azt teszi valószínűvé, hogy ez az oldal természetes adottságánál fogva nem szorult erődítésre. Hubert Schmidt azt a nézetét azonban már határozottan kifejti, hogy a sáncmű eredetileg körülfutotta a telepet. Szerinte a cucuteni fellegrvár kettős sánccal erődített telep volt, amely sáncgyűrű és töltés, illetőleg helyenként a külső árkot is kísérő töltés különböző időben keletkeztek.

Harmadiknak említjük Dimini akropolisának hatalmas erődövezetét, amely a neolithikum második felében, a Thessalia β idején épült. Előfordulnak ugyan egészen csekély mennyiségben γ -kori és még későbbi építkezések is a fellegrvárban, de ezeknek gyér előfordulásuk mellett a mi szempontunk-

⁵ Hubert Schmidt: Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumänien. Berlin-Leipzig, 1932.

ból még az a körülmény is csökkenti jelentőségét, hogy csupán lakóházak faltartozékai; az erődrendszerrel ezek semmi összefüggésben nincsenek, sőt keresztül-kasul szelik a β -kori falakat, ezzel is bizonyítván, hogy jóval későbbiek, a β -kori település elpusztulta utániak. E lakóházak akkor épülhettek, amikor a természetes feltöltődés, illetőleg a falak rongálódása és esetleges kisebb, tervszerű talajegyenetések az egykori fellegrvár épületét, illetőleg sáncait úgyszólván eltüntették.

Az ásatások alatt hat vagy hét körfal alaprajza bontakozott ki, azonban Wace és Thompson⁶ megállapítása szerint ez a minimális szám, de nem határozható meg tisztán az összes falvonulat. Durva kövekből készültek ezek a kyklopius kőszáncok általában oly módon, hogy a kitermelt köveket lapjukkal horizontálisan helyezték egymás fölé s a kitöltő, illetőleg kötőanyag agyag vagy sár volt. A belső udvarba eredetileg három kapu vezetett, amely kapuknak megfelelő bejáratok a külső erődövezetig folytatódtak. A belső falon azonban később az egyik nyílást elfalazták.

Az említett erősi és cucuteni település jellegzetes típusát mutatja tehát a thessaliai Dimini fellegrvára is. Kétségtelenül nagy térbeli ugrással jutottunk a görög kontinens északi részére, de a közbeeső régiókból a kutatás hiányos és szórványos volta következtében ezideig nem áll rendelkezésemre olyan bizonyíték, amely rámutatna a két régió közötti összeköttetés feltétlenül meglévő, de ma még ismeretlen útjára. A görög föld erődített fellegrvár-településének megvan a tradíciója a kora-aenolithikus seskloi faltörödékekben, amelyek még Thessalia α idején épültek.

Kérdéses, hogy az erősi cölöpsorok rendeltetése egyértelmű volt-e a sánccal, mert a külső sánctöltés gerincére nem futottak fel, csupán a sánctöltés lábánál sorakoznak a cölöplyukak, a töltés vonulatát kísérve kívül-belül egyaránt. Gondolhatunk ilyen körülmények között talán arra is, hogy a cölöpsorok nem az esetleges ostrom veszélyeit enyhítették, hanem a telep feltehetőleg szép számmal lévő állatállományának szabad csatangolását voltak hivatva megakadályozni. Megerősíti e feltevés valószínűségét az a körülmény is, hogy nem csupán sűrű palisad-sorral, hanem gerendás, fonatos, tehát a mai értelemben vett kerítéssel állunk szemben. A kerítésnek azonban kettős, illetőleg hármass vonulatban történt alkalmazása oly módon, hogy a belső cölöpsor vonulata szorosan ragaszkodik a belső sánctöltés gerincéhez, mégis megdönteni látszik előbbi feltevésünket. A helyenként hármass kerítés-vonulat közül kettőnek, mégpedig a két sánctöltés külső oldalán állóknak az alkalmazása észszerű magyarázatát leli abban a körülményben, hogy a följutást a töltésre nagyon megnehezíti. A külső töltésnél a telepen kívüleső terület a lendület megszerzésének szinte korlátlan lehetőségét nyújtotta, de a töltés lábánál álló kerítés ezt a lendületet a minimálisra csökkentette. Ez a megfontolás, illetőleg gyakorlat is közrejátszhatott abban, hogy a sánctörödékek egymáshoz olyan szorosan csatlakoznak. De még ezen túl, a belső töltés előtt újabb kerítés akadályozta az egyszer esetleg már elért feljutást, ezáltal nagymértékben nehezítve a támadást és épp olyan mértékben fokozva a telep lakóinak biztonságát.

⁶ A. J. B. Wace—M. S. Thompson: Prehistoric Thessaly. Cambridge, 1912.

Feltétlenül szembe kell helyezkednünk H. Schmidtnek azzal a feltevésével, hogy a két sáncárok és a két hozzátartozó töltés semmiesetre sem lehetnek egyidejűek. Ezzel szemben hangsúlyoznunk kell, hogy Erőd két sáncöltésének lerombolása és árkának betemetése egyidőben történt. Tehát, ha mi külön is tudnánk választani a két sáncöltés keletkezési idejét — amit az egy-áruk rendszer teljesen irreálissá tesz —, akkor is meg kellene állapítanunk, hogy azok egyidejűleg is használatban voltak. Hasonló a helyzet Diminiben, ahol a sáncgyűrűk száma eléri a hatot, a nélkül, hogy a telep β -kori emlékanyagában periodikus felosztásra alkalmas elemek mutatkoznának. Gondolhatnánk arra is, hogy a sáncvonulat ismétlődése a telepeken a terjeszkedéssel járó telepmegújítás természetes következménye. Alaposabb vizsgálat után azonban könnyen rájövünk következtetésünk helytelen voltára, mert a sáncvonulatok közötti sáv szélessége olyan csekély, hogy a terjeszkedés szempontjából egyáltalában nem játszhatott szerepet. Erre utalhat az a megfigyelés is, hogy házakat sem a már lerombolt sáncöltések, sem a feltöltött árkok fölé nem emeltek.

Az elmondottakból megállapítható, hogy nem egyedülálló sáncok, hanem erőrendszer védte a három telepet — feltehetőleg teleptípust. Az egyidejű használat minden kétséget kizáróan mutatkozik az erődi lakótelepnél, hasonló a helyzet Dimini akropolisán, ahol bizonyára a fellegvár biztonsága kívánta meg az újabb és újabb erődfalak felhúzását, bár semmi sem szól az ellen, hogy ezek a falak egyidőben épültek. Sőt, a mondottakat alátámasztani látszik az a körülmény, hogy a belső fal éppen addig állt fenn érintetlenül, mint a legkülső. Cucuteni telepén is csak az állapítható meg teljes biztonsággal, hogy a belső sánc árokszerelve előbb megszűnt, mint a külső. Hogy a külső árok később épült volna, erre vonatkozólag csak negatív bizonyítékok ingoványában botorkálhatunk, amennyiben a korai A-periódusra karakterisztikusan utaló emléktárgy ebbe az árokba nem került. Ugyanakkor a két sánc egyidejű használata mellett szól másrészt az a feltevés, hogy míg a külső árok továbbra is nyitva maradt — a későbbi emléktárgy kétségtelenül bizonyítja ezt — belső peremén a töltéssel, addig a belső árok feltöltve esetleg palisád-kerítés alapjául is szolgált. E mellett szólna az a Cucuteniben megállapítható körülmény, hogy az altalaj sziklás volta nem engedi meg cölöpök egyszerű leverését. Így azonban a bolygatott köves föld lazábbá vált, és alkalmas lett kerítésalap céljaira. Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy az esetleges palisád nyomait sokkal észszerűbb lenne az ugyanolyan mértékben lazított alapanyagú belső töltésen keresni, amelynek maradványai a töltés feldúlása és az árok betemetése ellenére is még részben állnak. De meddő a palisád egykori elhelyezése felett vitázni mindaddig, amíg a palisád létezését sem látjuk bizonyítottnak a telepen.

A telepek kultúrhagyatéka azoknak párhuzamba állítását kívánja meg kronológiailag, és ez egyben rámutat arra az útra, amelynek előbb-utóbbi követése a ma még kérdéses térbeli problémát, a népelem-, illetőleg kultúravándorlás kérdését is meg fogja oldani. Elsősorban emlékeztetnünk kell arra, hogy magas fejlettségű kész kultúra jelentkezik mind Erőd, mind pedig Cucuteni telepén a nélkül, hogy a telepek előzőleg lakottak lettek volna, vagy ismernénk a fejlődés primér fokozatát. A telepek gazdag kerámiai anyaga

azonkívül egyaránt rendkívül fejlett fazekas technikáról tanúskodik, díszítésmódja, motívumkincse — ha nem is mondható minden esetben azonosnak — kétségkívül közeli rokonok. És ez általánosságban az egész kerámiai anyagra vonatkozik, nem csupán egyes edény- vagy díszítéstípusra.

A kerámiai leletekkel egybehangzóan közeli rokonságról tanúskodik a telepek egyéb ingó hagyatéka is, amelyek közül nem támaszkodunk az időálló, és a kereskedelem céljaira annyira alkalmas köeszközökre, vagy a szórványos csontanyagra, hanem elsősorban a kultikus rendeltetésű idOLOKRA.

Egyidőben jelenik meg a három telepen az első fém is réz, illetőleg arany alakjában. Tehát e telepek lakossága ismerte már e fémeket. Ez a körülmény azonban inkább relatív kronológiai szempontból jelentős, mert a fém a kereskedelemnek elsőrendűen alkalmas és kedvelt eszköze.

Jelentősebb ennél a házépítés módja, amely elidegeníthetetlen sajátja a közös gyökérű népeknek. Szükségszerűen létrejött migráció folytán, amikor a vándorló népcsoport új környezetben telepszik le, építkezését természetesen befolyásolja az új milieu, de csak nyersanyagában és nem struktúráis lényegében, mert utóbbit eddigi igényei, civilizáltságának foka, kultúrnívója nem engedi megváltozni, főként nem a hanyatlás irányában. Erre csak a népet sujtó valamilyen katasztrófa képes. Az építkezés terén az erősítést már csak megemlítjük, de kell néhány szót szólnunk a három régió, illetőleg a három fellegrvár házairól. A dimini kultúra kéthelyiséges, tűzhelyes, oszlopcsarnokos megaronjai továbbélnék Cucuteni és Erősd telepén. De amint a kyklopius kőgyűrűket kőrákássá, vagy földhányássá változtatta az új környezet, éppen úgy a megaron kőfalai vesszőre tapasztott agyagtalakká, kőből épített fókuszá kővekkel megerősített, sározott tűzhelyekké, kőoszlopai pedig faoszlopokká lettek.⁷

Egyelőre tehát végső következtetesképpen csak annyit állapíthatunk meg, hogy az aenolithikum folyamán egy mozgásba jött nép hullámai három kultúrrégióra nyomják rá bélyegüket Délkelet-Európában. A problémának azonban az a nem jelentéktelen része, hogy a lecsapódásaiban megállapítható vándorlás milyen irányból jött, és merre vezetnek a vándorlási utak, valamint a kisugárzó centrum holléte csak hosszás kutató munka után bízathat eredménnyel. Problémáinkra csak abban az esetben kaphatunk valaha is megnyugtató feleletet, ha segítségünkre siet az anthropológia is, a kutatás eredményét csak abban az esetben tarthatjuk elfogadhatónak, ha a különböző módszerekkel dolgozó két tudományág különböző pontokon elindulva és különböző utakon járva egyazon eredményben találkozik.

Kutzián Ida

⁷ A megarontípus eredetét kutatva nem érthetünk egyet Roska Márton felfogásával (Csengery János emlékkönyv. Szeged, 1926. 260—264. l. A görög megaron eredete), hogy „a thessaliali erősített helyek (Sesklo, Dimini stb.) erdélyi befolyásra vezethetők vissza”. Már kronológiai szempontból is tarthatatlan ez a megállapítás, mert az erősdi kultúrának nyoma sincs még a IV. évezred utolsó századaiban, illetőleg az ezredfordulón, amikor a seskloi falak épülnek; Thessalia a idején már kéthelyiséges házakban lakik az Akropolis népe. De a tordosi edény festett rajza sem szolgálhat olyan messzemenő következtetések alapjául, amely szerint „az erdélyi ereszes házból (Tordos), fejlett pitvaros ház (Erősd) volt a megaron elődje, prototípusa”.

A MYKENAI KIRÁLYSÁG BUKÁSA ÉS A DÓR VÁNDORLÁS

Amilyen fényt árasztottak az utolsó évtizedek kutatásai a mykenai kultúra s az azt hordozó „nagykirályság“ virágkorára,¹ olyan homály takarja még ma is ennek a kultúrának, s egyszersmind a mykenai „birodalomnak“ a felbomlását. A tények félreérthetetlenek. 1200 és 1000 között a mykenai kultúra felbomlott, a várak, melyek Hellasban a kultúra fenntartói voltak, hatalmukban lehanyatlottak és új vezető réteg lépett a hőskor achai lakossága helyébe. Nemcsak az állami fejlődés vett merőben új irányt, hanem a kultúra is gyökeres változáson ment át. Ezt a hatalmas fordulatot a történettudósok szinte kivétel nélkül egy külső eseménnyel, a dór vándorlással hozzák kapcsolatba, s ezen a felfogáson alig jelent változást, hogy újabban a dórok mellett az illyreknek is szerepet adnak a görögség hőskorának a felszámolásában². Pedig ez az uralkodó nézet — a mykenai kor bukásának a dór vándorlással való összekapcsolása — közelebbről vizsgálva súlyos kételyeket ébreszt. A leg-súlyosabb problémát jelenti mindenekelőtt annak az aggálynak elbírálása: hogyan vált lehetségessé, hogy a hatalmas gazdasági és emberi erőforrásokra támaszkodó mykenai királyságot, mely kétségen kívül valamilyen fennhatóságot gyakorolt a többi hellasi lovagvár fölött, a dórok számra kicsiny népe olyan könnyen buktatta meg, hogy ennek a bukásnak az emlékét még a görög hősmonda sem tartotta fenn.³

A Kr. e. 1200 és 1000 között Hellasba benyomult dórok számát a mykenai „nagykirályság“ népességével összehasonlítva, feltűnő aránytalanság mutatkozik az autochton népesség javára. Azok az adatok, melyeket újabban Th. Meyer⁴ a peloponnesosi dórok számát illetően összegyűjtött, azt bizonyítják, hogy a spártaiak már honfoglalásuk idején igen kis lélekszámú népet alkottak. Ezen nem változtat az a tény sem, hogy a dórok között voltak

¹ V. Schoeffer, βασιλεύς, PW.—RE. III. 1897. 56. skk. h. — G. Finsler, Das homerische Königtum. N. Jahrb. 9/1906. 313. sk. — G. Busolt, Griechische Staatskunde I. 1920. 115. l. — D. Fimmen, Die kret.-myk. Kultur 2. 1924. — G. Karo, Mykenai. M. Ebert, Reallexikon der Vorg. VIII. 1927. 380. skk. l. PW. — RE. 1933. XVI. I. 1015. skk. h. — M. Nilsson, Das homerische Königtum. Sitzungsber. der Preuss. Akad. der Wiss. Berlin, 1927. VII. 23. skk. l. — Ed. Meyer, Gesch. d. Altertums. II. 1. (1928). 239. skk. l. — J. B. Bury, Cambridge Ancient History. II. 1926. 482. skk. l. — H. Berve, Griech. Gesch. 1931. I. 35. l. — R. Cohen, La Grèce et l'hellénisation du monde antique. 1934. 28. skk. l. (Clio 2.). — G. de Sanctis, Storia dei Greci. I. 1939. 152. sk. l. — H. E. Stier, Die Neue Prop. Weltg. I. 1939. 186. skk. l. — Á. Szabó, Altmediterranes Königtum und seine Bedeutung für die Anfänge des griech. Staates. Die Welt als Geschichte. VI. 1940. 293. — M. P. Nilsson, Gesch. d. griech. Religion. I. 1941. 310. l. A „nagykirályság“ szót E. Bethe használja: Rhein. Mus. N. F. 80. 1931. 218. sk.

² H. E. Stier, Die Neue Prop. Weltg. I. 188. l.

³ A Heraklidák visszatérésének mondája késői eredetű és semmiesetre sem áll arányban azzal a nagyjelentőségű eseménnyel, melyet a dór vándorlásnak ez a mythikus magyarázata takar.

⁴ Das Wesen der spartanischen Staatsordnung. Klio, 42. Beih. 1939.

illyr elemek is, amit egyebek között a spártaiak egyik törzsének neve is bizonyít (Υλλεῖς).⁵ Az illyr neveknek a görög, speciálisan a dór nyelvkincsben való jelenléte ugyanis legfeljebb a dórok jellegére, de nem a számára lehetett kihatással.⁶ Viszont a mykenai „nagykirályság” népességi adatai azt bizonyítják, hogy a népsűrűség itt igen jelentős volt, ami a mykenai kultúra utolsó periódusában nemcsak az egyes városok falának kiszélesítésére vezetett, hanem egy nagyarányú kolonizáció előidézője is lett.⁷ A tengeri hatalommá fejlődött mykenai királyság, miután Krétát és az aegai szigeteket meghódította, a megszerzett területeken megszálló seregeket hagyott, s úgy ezekben a hódító hadjáratokban, mint később a Kis-Ázsiában és Egyiptom ellen folytatott támadó vállalkozásaiban igen nagyszámú fegyveres erőt és az akkori hadviseléshez szükséges kisegítő hadiszolgálatra alkalmas emberanyagot használt fel. Mégha ezeknek a hadjáratoknak rabló és kalóz jellegük is volt,⁸ a végrehajtásukhoz szükséges támaszpontok állandó birtoklása jelentős őrsegély igénybevételét kívánta. A nagy néptömegeket mozgósító déli és keleti ellenfelek (krétai, hetita, egyiptomi) ellen pedig csak nagy hadsereg és hajóhad bevetésével remélhettek sikert a mykenai nagykirályok. A hatalmas várfalak, éppenúgy mint a ma is megcsodált kupolasírok valószínűleg a jobbágy-sorban élő őslakosság verejtékes munkájával épültek fel, aminthogy ezernyi munkáskéz szárította ki a Kopais-tavat Orchomenos urainak parancsára, hogy új termőterületeket biztosítson az egyre szaporodó népességnek. A forgalmat biztosító utak hálózata élénk kereskedelmi élet egykori virágzására vall, ami ugyancsak sűrű népesség jelenlétét tételezi fel. Azok az ásatások, melyek az utak mentén sűrű települések nyomaira bukkantak, nagy létszámú lakosság emlékét idézik fel.⁹ Ezek a jelenségek együttvéve fokozott jelentőséget adnak a bevezetőben felvetett problémának, s egyben határozottan arra mutatnak: a dór vándorlás (mégha az illyrek is szerepet kaptak benne), önmagában nem lehetett elég erős arra, hogy a 14. század virágzó mykenai birodalmat rombadöntse.

A 14. század és a dór vándorlás kora, Kr. e. 1000 között olyan átalakulásnak kellett történnie a mykenai „nagykirályság” területén, mely előkészítette az utat a bukáshoz. A dórok (és illyrek) támadása azonban ennek legfeljebb befejező eseménye, de nem előidéző oka volt.

A mykenai királyság és kultúra hanyatlásának okait kutatva, mindenekelőtt azok a külső események érdemelnek figyelmet, melyek a 14. század vége óta az achaiok országára kihatással lehettek. A hetita források által emlegetett *Ahhijava*, mely a hetita birodalom történetében jelentős szerepet vitt,

⁵ V. ö. Ed. Schwyzer, Griechische Grammatik, 66. l. (W. Otto, Hdb. d. Altertums-wiss. II. Abt. I. Teil. I. Bd. 1939.)

⁶ Az a nézet, mely az illyreknek önálló Mykenai elleni akciójára gondol (H. E. Stier), nincs kellően bizonyítva.

⁷ V. ö. D. Fimmen, Die kret.-myk. Kultur 66. l. — Ed. Meyer, Gesch. d. Alt. II. 217. l. — G. Busolt, Griech. Staatsk. I. 215. sk. — B. Karo, RE. XVI. 1. 1023. h.

⁸ K. J. Beloch, Griech. Gesch. I². 1. 1924. 126. skk. l. V. ö. Fr. Oppenheimer, System der Soziologie II. 1926. 376. skk. l.

⁹ G. Glotz, La cité grecque. 1928. 11. l. (Évol. de l'humanité XIV.)

a nyelvészek és történészek egy részének véleménye szerint az achaiok országával azonos.¹⁰ Másfelől az achaiok keleti támadó vállalkozásairól szóló nézetet alátámasztja az egyiptomi karnaki templom győzelmi feliratán szereplő *Aqaiwashan* az achaiokkal való azonosságán túl az a nagyszámú leletanyag, mely Kariában, a syriai parton és Kypros szigetén került napfényre az utolsó évtizedek régészeti kutatásai nyomán.¹¹

E primár jellegű források tükrében igazoltnak vehetjük, hogy az achaiok Kr. e. 1228 táján más népekkel szövetségben összezsaptak Merneptah fáraó seregével és vereséget szenvedtek. De Sanctis szerint ez a csata „talán a legmerészebb achai offenzívák végét” jelentette, mert néhány évtized múlva egy másik egyiptomi felirat III. Ramses korából, mely az északi népek újabb támadásáról szól, nem említi többé az achaiok nevét.¹² A görög hősmonda is tud a mykenai királynak és vazallusainak egy nagy keleti vállalkozásáról, Trója ostromáról, mely aligha választható el a bogházközi feliratban említett *Ahhijavan*nak a hetita birodalom végnapjaiban betöltött szerepétől. Bár a szabatosan beszélő források hiánya nem engedi meg, hogy ebben a kérdésben teljes bizonyossággal tájékozódjunk, a Trója köré fűződő mondák sokszínű szövétneke mögött egy nép epikus visszaemlékezése áll, melynek a magja historikum. Ez a historikum pedig nem más, mint a mykenai nagyhatalom utolsó hatalmas vállalkozása, melyet a késői nemzeti büszkeség bearanyozott ugyan a győzelem dicsfényével, de nem fosztotta meg attól a tragikus alaponástól sem, mely a pusztulás árnyát nemcsak a trójai, hanem a görög hősök fölé is kiterjesztette. A görögség epikus visszaemlékezése nemcsak Trója bukásáról, de a Tróját ostromló görög sereg tragikus sorsáról is tudott. Ha a késői kor szépítő képzelete az istenek haragjával és a viharok pusztításával magyarázta is a kisázsiai achai sereg szomorú végét, a következmények — a mykenai királyság bukása — világosan mutatják az előzményt a maga hiteles valóságában. Az achai hadsereg és flotta vereséget szenvedett Keleten. A mykenai „nagykirályság” támadó szelleme megtört az egyiptomiakkal és a kisázsiai népekkel vívott harcokban, annak a népvándorlásnak a viharában, amely maga alá temette a hetita birodalmat, de a mykenai „nagykirályságnak” is előkészítette bukását.

Ez a vereség nem maradhatott hatás nélkül az anyaországra, Hellasra sem. A mykenai király vazallusai, Orchomenos, Tiryns stb. urai, akik támadó vállalkozásaiban kénytelen-kelletlen támogatták királyukat, a vereség okozta prestige-hanyatlás után kivívhatták önállóságukat. A homerosi költeményekben szereplő társadalom már az ebben az irányban megindult átalakulás csíráit hordozza. Nemcsak Mykenai, de a többi lovagvár is új falakkal erősí-

¹⁰ Az idevonatkozó tudományos irodalom ismertetése: *Ed. Schwyzer*, Griechische Grammatik. 79. l. Lásd még: *Szemerényi O.*, Archivum Philol. 66. 1942, 11 sk. 11.

¹¹ V. ö. *M. P. Nilsson*, Gesch. der griech. Religion. I. 1941. 310. l. a jegyzetekben idézett irodalommal. — *E. Drioton—J. Vandrier*, Les peuples de l'Orient méditerranéen II. 1938. (Clio 1.) 414. l. sk. — *L. Delaporte*, Les peuples de l'Orient méditerranéen I. 1938. (Clio. 1.) 167. sk. I.

¹² Storia dei Greci, I. 163. l.

tette meg magát,¹³ ami arra vall, hogy a most már önállóságra jutott várak egymás ellen harcoltak és a külső ellenségekkel szemben önmagukra voltak utalva.¹⁴

A dórok támadása ennél fogva nem ütközött nagy ellenállásba. A mykenai kultúra hanyatlása már a dór vándorlás előtt megindult, hiszen olyan helyeken is tapasztalható, melyek nem voltak kitéve az északi támadók rohamának.¹⁵ A dórok harcias új törzsének nem a mykenai király vezetése alatt egyesült achai ligával kellett megküzdenie, hanem egyes lovagvárakkal, melyek — mint a régészeti anyagból és a mondai hagyomány hiányából következtetni lehet — nem is tanúsítottak jelentősebb ellenállást. A lehanyatló görög hőskor után új fejlődés és az előzőtől sokban elütő jellegű kultúra bontakozott ki Hellasban. A régi nagyság emlékét csak a késői népi emlékezés tartotta fenn.

Fischer Endre

VALLÁSTÖRTÉNET ÉS SZÖVEGKRITIKA

(Megjegyzések Hésiodos és Sophoklés szövegéhez.)

Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy mint minden elsősorban forrásszövegeken alapuló történeti rekonstrukció, a vallástörténet is, egyik oldalról legalább, a szövegkritikában bírja végső alapjait. A vallástörténeti interpretáció kritikai módszerekkel megállapított, megbízható szöveget tételez fel s állásfoglalásunk egy-egy szövegkritikai szempontból vitás kérdésben a kérdéses locus vallástörténeti értékét is döntően befolyásolhatja. Így pl. mikor Apollodóros *Bibliothecája* II. könyvének 9. fejezetében különböző coniecturákkal szemben konzervatívabb olvasatot helyeztünk vissza jogaiba, ezzel végeredményben Gruppe egy összehasonlító mitológiai gondolatmenetének a létalapját is elvitattuk.¹ A Plutarchos-féle *De Iside et Osiride* bevezető sorainak abból az alakjából pedig, melyhez úgy jutottunk, hogy a kéziratokkal szemben Eusthatios Aristotelés-kommentárjának Plutarchos-idézetét érvényesítettük,² Dobrovits Aladár vont le az egyiptomi vallástörténet szempontjából jelentős (még publikálatlan) tanulságokat.

De nézzük ezúttal vallástörténet és szövegkritika viszonyát megfordítva két olyan szövegkritikai probléma kapcsán, amelyekben a vallástörténeti módszer heurisztikus értéke igazolódik a szövegkritika szempontjából. Állásfoglalásunkat mindkét esetben vallástörténeti megfontolások befolyásolják, illetőleg a vallástörténész érzékenysége, a klasszikus vallástörténeten iskolázott, fokozottabb antik-érzéke határozza meg.

¹³ V. ö. G. de Sanctis, *Storia dei Greci*. I. 150. sk. 1. — G. Karo, *Tiryns*. RE. VI. A. 2. 1937. 1458. h.

¹⁴ V. ö. G. de Sanctis, *Storia dei Greci*. I. 150. sk. 1.

¹⁵ V. ö. H. Berve, *Griech. Gesch.* I. 1931. 46. l.

¹ *Io Byblosban*. EPhK. 1934. 188. l.

² *Ad Plutarchum*. *Oriens Antiquus*. 1945. 166. l.

Hésiodos Theogoniájának 31. sora a legjobb középkori kéziratokban is kétféle olvasatot mutat. Καί μοι σκηπτρον ἔδον δάφνης ἐριθιλέος ὄζον — δρῆσσαι δητὸν — így adja a szöveget pl. Rzach a XIV. századi velencei (Marc. IX. 6.) és az egyik XV. századi párizsi (Bibl. Nat. 2708.) Hésiodos-kódex alapján s így adja többek között újabban (1928) P. Mazon is a *Collection des Universités de France* kétnyelvű kötetében, francia fordításában kellőképpen kihangsúlyozva szövegkritikai álláspontjának értelmi konzekvenciáit: „Ainsi parlèrent les filles véridiques du grand Zeus, et, pour bâton, elles m'offrirent un superbe rameau *par elles détaché* d'un olivier florissant.” Kiválasztottságának a királyi jogarhoz és a papi bothoz hasonló jelvényét, a viruló babérágat tehát Zeus leányai, a Múzsák szakítják le és adják át a Helikón hegyén költői felavatásban részesülő Hésiodosnak. Erre vallana a δρέψασαι alak, mely δρέπω ill. δρέπτω a. m. leszakítok igének a 29. sor κοῦραι . . . Διός (Zeus leányai) kifejezésére vonatkozó, azzal egyeztetett, cselekvő aoristos participiuma. Viszont ugyancsak elsőrendű kéziratok, köztük a XIII. századi firenzei „Laurentianus” (XXXII. 16.) és a XIV. századi 915. számú vatikáni kódex δρέψασαι helyett a δρέψασθαι varia lectio-t nyújtja, ami már ugyanannak az igének aoristos infinitivusa a mediumban. A különbség nem jelentéktelen. Első esetben a Múzsák „adták nekem pálca gyanánt a viruló babérfa ágát, *leszakítva*, a megbámulni valót”, míg a δρέψασθαι olvasat elfogadása esetén a mondat így alakul: „adták nekem . . . , hogy én *leszakítsam magamnak* . . .” Grammatikailag és logikailag egyaránt megtámadhatatlan mind a két változat, s a szöveg hagyomány vallomása szinte egyenrangú a kettő mellett. A szövegkritika elemi módszereivel tehát bajosan jutunk előre.

Vizsgáljuk azonban a vallási élmény egészét, melynek a babérág átvétele egyik mozzanata csupán. Hésiodos, az askrai pásztor, abban a pillanatban válik költővé, a Múzsák kiválasztottjává, amint felismeri, hogy a Helikón hegyén a Múzsák vannak jelen. E múzσαι felavatáshoz kínáló párhuzam Mózes próféta küldetése. A bibliai próféta is juhok legeltetése közben vetődik el a hegyhez, amelyen Jahve kinyilatkoztatja magát (Exodus III—IV.). De míg itt minden, az égő, el mégsem égő csipkebokortól kezdve a kígyóvá változó pálcáig, a természet rendjét áttörő csodára utal, a görög költő számára az istenek jelenlétét a természetes virulásnak a mindennapiságot meghaladó felfokozottsága bizonyítja.³ Hogy az ibolyaszínű forrás körül a Múzsák táncolnak, az a helikóni természet megrendítő gazdagságán elámuló költő felismerése; hogy a Múzsák szólnak is hozzá, s hogy ők lehelik az éneket a lelkébe, az éppen e megrendültség vallásos értelmezése, az ihletnek mint lelki realitásnak⁴ az elismerése. De az egész helikóni kinyilatkoztatás egyetlen cselekvő személye maga Hésiodos; a Múzsák csak egyszer és csak abban az esetben avatkoznának a cselekménybe kézzelfoghatóan, ha elfogadnók a

³ Az ellentét részletesebb kidolgozását lásd *Hóreb és Helikón*. Ararát, 1943. 98—104. l. Felhasználok az alkalmat e közlés egy értelemzavaró sajtóhibájának a javítására: „kultúr-filológia” helyett mindenütt „kultúr-morfológia” olvasandó.

⁴ V. ö. Kerényi K., Gondolatok Dionysosról (Klny. Pannonia. 1935. 8 l.).

δρέψασαι alakot, vagyis ők szakítanak le a babérágot és nyujtanák át Hésiodosznak. Viszont a δρέψασθαι olvasat szerint a cselekvést maga az istenségtől megragadott ember hajtja végre annak a mélyről jövő ösztönzésnek a hatása alatt, melyet az antik költő vallásos érzése a Múzsák jelenlétének tulajdonít. Azért választom tehát a δρέψασθαι olvasatot, mert ezáltal biztosítva marad a múzσαι felavatás realizmusa, míg a δρέψασαι olvasat megbontaná Hésiodos vallásos élményének a stílusegységét.

Úgy látszik különben, hogy olvasatunkat, legalább is már a Kr. u. II. századra nézve, Lukianos is igazolja. A nagy szatirikus két helyen utal a helikóni jelenetre. A *Dissertatio cum Hesiodo* kezdőszavai szerint Hésiodos a babérággal együtt kapta a Múzsáktól azt is, hogy jó költő legyen: Ἄλλὰ ποιητὴν μὲν ἄριστον εἶναι σε, ὦ Ἡσίοδε, καὶ τοῦτο παρὰ Μουσῶν λαβεῖν μετὰ τῆς δάφνης αὐτός τε δεικνύεις ἐν οἷς ποιεῖς — ἐνθεα γὰρ καὶ σεμνὰ πάντα — καὶ ἡμεῖς πιστεύομεν οὕτως ἔχειν.

Ez az adat azonban egyik irányban sem lehet még perdöntő, mert hiszen mindkét olvasat szerint a Múzsák adták (ἔδον) a babérágot a költőnek, már akár úgy, hogy ők maguk le is szakították kiválasztottjuk számára, akár csak úgy, hogy megmutatták neki azt, amit le kellett szakítania. Ha pedig a Múzsák adták, akkor a költő mindenesetre a Múzsáktól kapta. Egyértelműbb a *Rhetorum praeceptor* (4.) vallomása. Itt arról van szó, hogy Hésiodos csupán néhány levelet szedve a Helikonról, mindjárt pásztorból költővé lett és a Múzsák megragadottjává válva, énekelni kezdte az istenek és a hőeszok nemzedékrendjét: . . . Ἡσίοδος μὲν ὀλίγα φύλλα ἐκ τοῦ Ἑλικῶνος λαβὼν αὐτίκα μάλα ποιητὴς ἐκ ποιμένος κατέστη καὶ ἦδε θεῶν καὶ ἡρώων γένη κάτοχος ἐκ Μουσῶν γενόμενος . . . E mondatban a λαβὼν participium még jelenthetné azt is, hogy Hésiodos átvette a babérágot, de ha a Helikón csupán színhelye lenne a participiumban kifejezett cselekvésnek és nem kiindulópontja, azaz Hésiodos csak a Helikónon átvette volna s nem a Helikónon szedte volna a babérágot, az ἐκ praepositio helyén feltétlenül ἐν-nek kellene állnia, dativusszal. Meg aztán, ha Lukianos előtt olyan szöveg feküdnék, amely szerint a Múzsák szakították le a babérágot és adták át Hésiodosnak, célját tévesztené a gúnyolódás. Lukianos abba köt bele éppen, hogy valaki holmi leveles ágat szed a hegyen s ettől mindjárt a Múzsák megragadottjának képzele magát. Vagyis a mozdulat — babérág leszakítása — ugyanaz a vallásos Hésiodosnál és a Hésiodos vallásosságával gúnyolódó Lukianosnál, csak hogy az utóbbi már idegenül áll e mozdulat vallásos értelmezésével szemben.

2.

A *Philoktétés* 1443. sorához a Sophoklés-kritika egyik legtöbbet vitatott problémája fűződik. Schneidewin és Nauck az utána következő, Dindorf az előtte álló és az utána következő sorokkal együtt Sophokléshez méltatlan későbbi betoldásnak tartja; még tovább megy Langenscheidt klasszikus sorozatának Sophoklés-fordítója, A. Schöll, aki a „deus ex machina“ színpadra lépő Hérakles intelmeiben már az 1431. sortól kezdve, de különösen éppen az 1443. sorban az atyja műveit állítólag Euripidész „paradoxon-

hajhászó“ modorában toldozgató-foldozgató Iophón kezenyomát véli felfedezni; mások legalább is szövegjavítással kívánják a szinte egyértelműen „értelmetlennek“ bélyegzett hely ellentmondásait kiküszöbölni.

Philoktétést még Trója felé menet tették ki elviselhetetlenül bűzös sebe miatt Lémnos szigetén a görög vezérek. De a jóslat a kilenc éven át ellenálló város bevételeit Achilleus fiának, Neoptolemosnak, és a Héraklés íjját öröklő Philoktétésnek a jelenlététől teszi függővé. Odysseus már Neoptolemost próbálja felhasználni arra, hogy az egykor kegyetlenül magárahagyott Philoktétést most Trója alá csalja, de Philoktétés csak Héraklés isteni megjelenésére enged. Héraklés gyógyulást ígér Trója alatt a betegnek, s Philoktétést és Neoptolemost mint a végső küzdelemben egymás oltalmára rendelt oroszlánokat aposztrofálja, figyelmeztetve őket arra — baljóslatú intelem kivált Neoptolemosszal szemben, aki Zeus oltáránál fogja az agg Priamost megölni —, hogy a feldult városban is tartsák tiszteletben az istenek jogait, minthogy „minden mást csak másodsorban tart fontosnak Zeus atya, *mert a jámborság együtt hal meg a halandókkal*, s akár élnek, akár meghalnak, nem vész el“ (1442—1444).

ὥς τᾶλλα πάντα δεῦτερ' ἡγεῖται πατήρ
Ζεὺς · ἢ γὰρ εὐσέβεια συνδνήσκει βροτοῖς ·
κᾶν ζῶσι κᾶν θανῶσιν, οὐκ ἀπολλύται.

A legtöbb szövegkiadó és kommentátor ellentmondást lát az 1443. és 1444. sor között s ezért az elsőben egy tagadószónak szorítanak helyet: οὐ γὰρ εὐσέβεια (vagy ἡσέβεια) συνδνήσκει βροτοῖς (Gataker, Bergk, Jebb, Schneidewin és Nauck stb.), azaz: „a jámborság *nem* hal meg együtt a halandókkal“, miáltal a két sor értelme tökéletesen párhuzamos, sőt kissé túlságosan is tautologikus. Ezt a szövegjavítást feltételezi legújabban (1941) Weinstock fordítása is:

Die Gottesfurcht bleibt übern Tod hinaus,
Im Leben und im Tod vergeht sie nicht, —

valamint a régibb német fordítások közül még határozottabban pl. Donner

Die Gottesfurcht stirbt mit den Menschen nicht dahin;
Sie leben oder sterben, sie blüht unverwelkt.

Utóbbinál mindenesetre érdekes, ami ugyan a fordításból nem tűnik ki, csak a kíséző jegyzetekből, hogy nem az istenfélelem alvilági jutalmára vonatkoztatja e sorokat, hanem — Thudichum magyarázatára hivatkozva — annak elismertetését látja bennük, hogy a halálraítélt Trójának is joga van a kegyeltes elbánáshoz legyőzői részéről.

Amennyire a rendelkezésemre álló kiadásokból és fordításokból látom, régebben csak G. C. W. Schneider (1825) keresett olyan megoldást, amely

mellett megtarthatja a kéziratok szövegét. Annál jellemzőbb, hogy értelmezés tekintetében ő sem tér le a kitaposott útról, amennyiben a vitás sort kérdőjellel zárja, s így — tagadószó nélkül is tagadó értelmű — szónoki kérdéssé alakítja a mondatot: ἡ γὰρ εὐσέβεια συνθνήσκει βροτοῖς; — „hát meghal-e a jámborság a halandókkal együtt?“ S csak egy bátortalan hangsúlyú jegyzetben árulja el, hogy ez erőltetett megoldásnál, melyet a szövegbe vett fel, jobbat és egyszerűbbet is tud már: „Auch lässt sich, wenn man keine Frage annimmt, συνθνήσκει βροτοῖς verstehen: sie bleibt den Sterblichen auch im Tode, was durch den folgenden Vers nicht unwahrscheinlich wird.“ Ezen a nyomon jár újabban (1924) a *Collection des Universités de France* kétnyelvű kiadásában P. Masqueray: ἡ γὰρ εὐσέβεια συνθνήσκει βροτοῖς s ennek megfelelően a fordítás: „La piété suit les mortels dans le tombeau; qu'ils soient vivants ou qu'ils soient morts, elle ne pérît pas avec eux.“ De még mindig „bizonytalanannak“ (n'est pas très sûr) mondja a szöveget és magyarázó párhuzam gyanánt csupán Euripidés *Téménidai* című elveszett tragédiájának egy töredékére (Nauck 734) utal, melyet legalább ugyanilyen joggal idézhetek — és idéztek is — azok a filológusok, akik a tagadószó feltételezését elkerülhetetlennek tartották: „Ha meg is hal az ember, kiválósága nem pusztul el vele, de él tovább, ha már a test nem is létezik többé, míg a hitványakkal együtt minden meghal s eltűnik a föld alatt.“

ἀρετὴ δὲ κἂν θάνῃ τις οὐκ ἀπολλύται,
 Ζῆ δ' οὐκέτ' ὄντος σώματος · κακοῖσι δὲ
 ἅπαντα φροῦδα συνθανόνθ' ὑπὸ χθονός.

Nézetem szerint a szövegkritikai kérdés eldöntésére, s egyszersmind a vitatott sor igazi értelmének a felderítésére nem Euripidésnek, hanem éppen Euripidés legnagyobb támadójának, Aristophanesnek egy helye alkalmas. *Békák* című komédiájában Aischylos és Euripidés alvilági versengését hozza színre Aristophanes: e versengés eredményétől függ, hogy Dionysos melyiket hozza fel a halott tragédiaköltők közül ismét az élők világába. A két költőnek saját műveikből vett idézetekkel kell kiválóságukat bizonyítaniuk, de Aischylos kijelenti, hogy a verseny feltételei nem egyenlők: Euripidésnek az Alvilágban is kezeügyében vannak a művei, mert azok meghaltak vele együtt, Aischylosnak annál kevésbbé, mert az ő költészete nem halt meg vele együtt, azaz őt túléltek a művei, tehát fennmaradtak az élők világában (868—69):

ὅτι ἡ ποίησις οὐχὶ συντέθνηκέ μοι,
 τοῦτω δὲ συντέθνηκεν, ὥσθ' ἔξει λέγειν.

Arany János fordítása szerint:

Velem nem halt meg a költészetem,
 Ezzel pedig meg: ő könnyen idézhet.

A halottat tehát az kíséri az Alvilágba, számára csak az nem veszett el, ami *vele együtt meghalt*. Hogy Aischylos költői halhatatlanságával szemben Euripidész költészetének mulandóságát érzékeltesse, Aristophanész az antik halálhitnek ugyanazt az elemét használja fel tréfásan, amely — *ha nem tételezünk fel szövegromlást* — teljes komolysággal jut kifejezésre Sophoklész *Philoktétesében*. A jámborság *együtt hal meg* a halandókkal, tehát életükben is, halálukban is velük marad, elkíséri őket az Alvilágba is, éppen azért, hogy meghalt, s nyugodtan kiegészíthetjük a gondolatot: az alvilági bírák mérlegén is latba esik . . . Az Euripidész-féle *Téménidai*-törödékekben viszont már nyoma sincs efféle vallásos gondolatnak, ezért, bár pesszimizmusában ellenkező értelemre fordult, Shakespeare *Julius Caesar*ának sokat idézett mondata állítható vele párhuzamba (Vörösmarty fordításában):

A rossz, mit ember tesz, túléli őt;
A jó gyakorta sírba száll vele.

Felmerül a kérdés, hogy kapcsolatba hozható-e az antik halálhitnek Sophoklész és Aristophanész egyértelmű vallomása alapján rekonstruált eleme azokkal az őskori és ókori sírleletekkel, melyekben a mellékletek között szándékosan eltört vagy megcsonkított edényeket, szándékosan eltört vagy megörbített, tehát mindenképpen használhatatlanná tett fegyvereket találtak? Az Alvilágba tért halottak talán csak ily „halott” eszközöknek vehetik hasznát az Alvilágban? A kérdés eldöntését már archeológusokra kell bízunk.⁵ Viszont ne zárjuk le e fejtegetéseket a nélkül, hogy vallástörténet és szövegkritika viszonyát illetően még egy módszertani megállapítást ne tegyünk. A vallástörténeti szemléletmód a szövegkritikában, úgy látszik, inkább konzervatív álláspontot von maga után, mint merész coniecturákat. Természetes, hiszen már kiindulópontjául olyan áthelyeződést kíván meg a kutatótól, amely a ma általánossal gyakran ellenkező alapérzéseket ismertet el vele emberileg lehetségeseknek, s ez áthelyeződés után olyan összefüggéseket tár fel, amelyek odáig érthetelennek, tehát javításra szorulónak minősült szövegrészeket tehetnek közvetlenül érthetőkké.

Trencsényi-Waldapfel Imre

⁵ Egyéb kísérleteket e sírleletek magyarázatára lásd pl. *Duhn*: *Italische Gräberkunde*. I. k. 1924. 211—212. l. II. k. 1939. 192—193. l. és *J. Wiesner*: *Grab und Jenseits*. RVV. XXVI. 1938. 170. és 180. l.

AZ ANTIK ARCKÉPSZOBRASZAT EMLÉKEI GÖRÖGORSZÁGBÓL ÉS A GÖRÖG KELETRŐL

Az antik arcképszobrászat görögországi emlékeivel foglalkozó tanulmányaim még 1937-es görögországi utamra nyúlnak vissza. Ekkor vettem föl a múzeumi anyag gerincét Athenben, Korinthosban, Eleusisban, Piraeusban és Delphiben, s kezdtem meg annak irodalmi feldolgozását. Másirányú elfoglaltságom miatt csak a közelmúltban folytathattam újra munkámat; ekkor már fölvettem a görög kelet, tehát a szigetek és Kis-Ázsia, továbbá Észak-Afrika, főleg Alexandria idetartozó leleteit is. Az anyaggyűjtés és az irodalmi feldolgozás ma még befejezetlen, így dolgozatomban is csak a legfontosabb darabokat sorakoztatom fel, mintegy gyors seregszemle módjára, s a velük kapcsolatos problémákat is egyelőre inkább csak fő vonásaikban jelzem beható és részletes megvitatás helyett. A hangsúly főként az eddigi irodalom eredményeinek és egymással gyakran élesen ellentétes véleményeinek ismertetésére és összegezésére esik.

Igen jellemző és tanulságos, mennyire eltérően ítélik meg a kutatók a görögországi antik arcképszobrászat emlékeit. Bernoulli még nem foglalkozik velük s anyaggyűjtésében is csak elvétve tűnik fel egy-egy erről a vidékről származó darab.¹ Hekler már jelentős helyet szentel a görög lelőhelyű anyagnak a Bildniskunstban s később is rendre publikálja az atheni és más görögországi múzeumokban végzett kutatásainak eredményeit.² Studniczka és Curtius általában elítélőleg és idegenül állnak szemben főként a görög-földi rómaiakori arcképszobrászat termékeivel.³ Sokkal több megértés és objektív megítélés jellemzi Poulsen állásfoglalását, aki egyre gyakrabban tárgyal beható részletességgel görögországi portrékat;⁴ ez elől egyébként maga Curtius sem tud elzárkózni. Az ő munkásságukhoz csatlakoznak Robert West, W. H. Gross és Max Wegner összefoglalásai,⁵ míg P. Graindor műveiben inkább a történeti szempontok kerülnek előtérbe.⁶ Rodenwaldtot első-

¹ J. J. Bernoulli: Griechische Ikonographie, I—II, München, 1901. és Römische Ikonographie, I—IV, Stuttgart, 1882—1894.

² A. Hekler: Die Bildniskunst der Griechen und Römer, Stuttgart, 1912. — Studien zur römischen Porträtkunst. Österr. Jahreshefte, 1924. 172. skk. — Ein neues Platonbildnis in Athen und die Platonstatue Silanions. Praktika, 1934. Athen. 80. skk. — Neue Antiken aus Athen. Arch. Anz., 1934. 255. skk. — Neue Porträtforschungen in Athen. Arch. Anz., 1935. 397. skk. — Portraittanulmányok az athéni Nemzeti Múzeumban. Arch. Ért., 1935. 178. skk.

³ Lásd pl. F. Studniczka, Arch. Anz., 1921. 338. skk. és L. Curtius, Röm. Mitt. 1935. 260. skk. és 1939. 112. skk.

⁴ Fr. Poulsen: Ikonographische Miscellen, København, 1921. — Probleme der römischen Ikonographie, København, 1937. — Römische Privatporträts und Prinzenbildnisse, København, 1939.

⁵ R. West: Römische Porträtplastik, München. 1933. — W. H. Gross: Bildnisse Traians. Berlin, 1940. — M. Wegner: Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit. Berlin, 1939.

⁶ P. Graindor: Les cosmètes du Musée d'Athènes. Bull. de Corresp. Hellénique. 1915. 241. skk. — Athènes sous Auguste. — Athènes de Tibère à Traian. — Athènes sous Hadrien.

sorban a későantik portré problémája érdekli,⁷ s ugyanebből a körből dolgoz fel L'Orange is nagy anyagot.⁸ Már az eddigi irodalmi feldolgozások is kel­lőleg bizonyítják az anyag szövevényességét, nagy kiterjedését és bősé­gét, továbbá sajátos, földolgozásra érdemes jellegzetességeit. Lehet, hogy kivi­telben sok esetben elmaradnak a ró mavárosi nagyszerű alkotások mögött, de jelentőségüket, problémagazdagságukat letagadni nem lehet.

A görögországi arcképszobrászat anyagának történeti áttekintése kap­csán először azok közül a képmások közül szeretnék néhányat megemlíteni, amelyek még a Krisztus előtti századokban keletkeztek és vagy eredetiben vagy római másolatban görög földön kerültek napvilágra. Igen tartózkodóan jelennek meg még az egyéni jegyek egy, az arcképszobrászat kezdeteit kép­viselő szakállas görög férfifejen az árkádiai Amyklaionból (Athen, Nemzeti Múzeum).⁹ Korban és stílusban legközelebb áll hozzá a kyrenei bronzfej, melyet Pernier és Curtius egyaránt Polykleitos számára vett igénybe.¹⁰ A formaadás szigorú józansága és a hajkezelés módja az argosi iskolára, szoro­sabban véve Polykleitosra vall, akinek portréművészetéről az atheni fej így bizonyos fogalmat ad. Az irodalomból különben Polykleitosnak csak egy portréjáról, a klazomenaei Artemon mérnök szobráról tudunk, aki Kr. e. 440/439-ben Samos megszállásánál fontos szolgálatokat tett Periklesnek.

Portrészertő vonásokat mutat a Bildniskunstba is föl vett Ökölvívó bronzfeje Olympiából (Athen, Nemzeti Múzeum).¹¹ Furtwängler föltevése szerint Lysippos atlétaeszményéről ad fogalmat s nemcsak gondos munkájá­val, hanem beható természetmegfigyelésével is kiemelkedik az átlagból.¹² Újabban Schmidt Silanion egy későkori művének, Satyros atléta 335 körül keletkezett szobrának fejét sejtí benne.¹³ Az ő véleményét fogadja el Roden­waldt, míg Curtius a fejet 370-re visszadatálva, Polykleitos tanítványainak körébe utalja.¹⁴

A kíméletlen valóságérőség ábrázolásának első nagymesterét Plinius Lysistratosban, Lysippos testvérében és tanítványában látta. Régebben az ő nyers valóságérzekének illusztrálására használták fel az antikytherei lelethez tartozó szakállas bronz férfifejet (Athen, Nemzeti Múzeum),¹⁵ a maga apró, mélyenülő, ravasz szemeivel, elhanyagolt, jellegzetes rútságával. Újabban a pergamoni nagy oltár szomszédságába, Kr. e. 180—170 körüli idő­kbe helyezték.¹⁶

⁷ G. Rodenwaldt: Griechische Porträts aus dem Ausgang der Antike. 76. Winkelmannsprogramm, Berlin, 1919.

⁸ H. P. L'Orange: Studien zur Geschichte des spätantiken Porträts. Oslo, 1933.

⁹ Hekler, Arch. Anz., 1934. 259. 2—3. kép.

¹⁰ Pernier, Africa Italiana, 2, 1923, 70. skk. 6—11. kép. — Curtius: Zeus und Hermes, 78. — L. Laurenzi: Ritratti Greci. Firenze, 1941, 13. sz.

¹¹ Hekler: Bildniskunst, 79. tábla. — Laurenzi: 34. sz.

¹² Furtwängler: Olympia. IV. 10, 2. tábla.

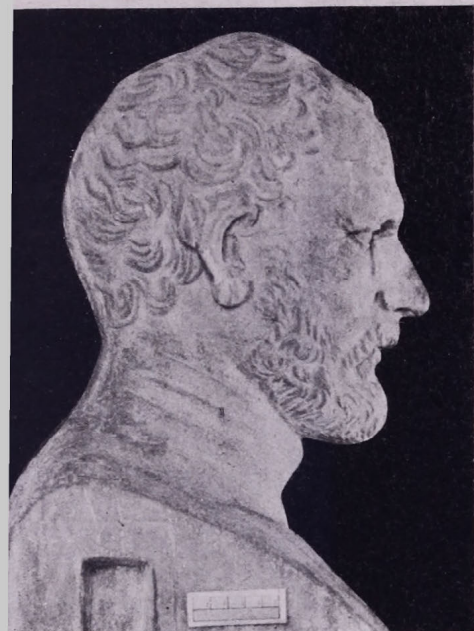
¹³ Schmidt, Jahrbuch des Instituts. 1934, 180.

¹⁴ Hege—Rodenwaldt: Olympia. 92—3. — Curtius: Antike Kunst, 376.

¹⁵ Hekler: Bildniskunst, 81. t.

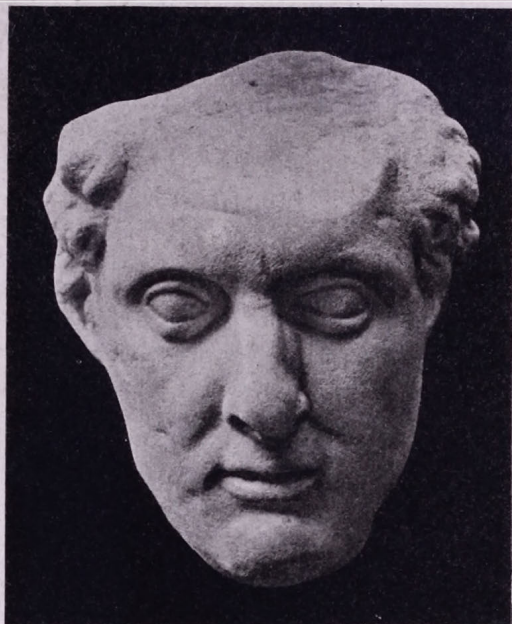
¹⁶ Laurenzi: 82. sz.

1. Demosthenes

Athen

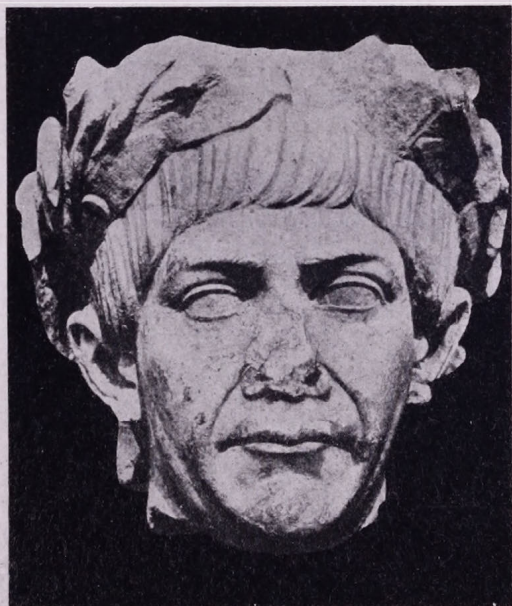
2. I. Ptolemaios Sotér

Kopenhága

3. Gaius Caesar

Athen

4. Traianus

Samos

A névvel ellátható, nagyhírű görög egyéniségek, elsősorban filozófusok és költők közül kimagasló jelentőségű Platon fejének kisméretű márványmásolata (Athen, Nemzeti Múzeum), melyet Hekler ismert föl és vezetett be az irodalomba.¹⁷ A fej felbukkanása Athenben már önmagában is nagyjelentőségű, de még fontosabb, hogy talán első ízben ad igazán fogalmat Platon lelkének belső hevületéről és nagyságáról. Kivitelének vázlatszerű merészsége és frissesége világosan elárulják a görög mester kezét. A rekonstrukcióban a benyomás teljesen egyöntetű, a fej kifejezőereje a nehézkes, lomha testet teljesen átlelkesíti.¹⁸

Az atheni Agorán 1933-ban talált, méltóságteljes, szinte mithikus emelkedettséget sugárzó szakállas öreg fejét Hekler előbb Herodotos arképének határozta meg, később csak már mint egy fiziognómiában és stílusban Herodotoshoz közelálló aggastyánfejet említi.¹⁹ Töredékes állapotban maradt fenn a számos másolatban ismeretes, ú. n. Sophokles Farnese egy példánya Athenben (Nemzeti Múzeum).²⁰ Ez a típus, amelyet a vatikáni, rossz fenntartású, felíratos herma hitelesít, a költőt eszményi, időtlen magasságokba emelve, az élet fáradalmaitól kimerült aggastyánnak ábrázolja. Megviselt felülete és gyöngye kidolgozása ellenére is megemlíthető Arisztoteles feje, továbbá egy életnagyságon aluli, erősen rongált, Menandros neve alatt publikált márványfej (Athen, Nemzeti Múzeum).²¹ Demosthenes szobrának másolatát Athenben egy életnagyságú, igen kifejező (I. tábla, 1. kép), és egy miniatűr méretű, az előbbinél szárazabb, de jó fenntartású fej képviseli.²² A Kr. e. 3. században keletkezett annak a portrének az eredetije, amely régebben Hermarchos nevét viselte, újabban pedig Metrodoros nevét kapta (Athen, Nemzeti Múzeum).²³ Stílustörténetileg az Epikuros-portré közelébe, tehát a Kr. e. 3. századba tartozik egy rossz fenntartású arcmás az atheni Dionysosz-színházból (Athen, Nemzeti Múzeum).²⁴ Ez az első, Athenben talált példánya annak az igen elterjedt, korábban a tyanai Apolloniosznak nevezett eszményi költőképmásnak, amelyben minden bizonnyal az Athenben, a Ptolemaeusok templomától jobbra felállított, hosszúhajú Homeros-szobor másolata maradt ránk. A kidolgozás nyugtalan vázlatszerűsége, a mély árnyékvölgyekkel fel lazított haj- és szakállkezelés későantoninusi korra vall, mikor a Dionysosz-színházat a bázisok tanúsága szerint új szobrokkal díszítik. A rhodosi iskolából származó, későhellenisztikus agg Homeros-portré környezetébe sorolható egy rossz fenntartása ellenére is igen érdekes, kíméletlen valóságossággal

¹⁷ Hekler, *Praktika*. Athen, 1934. 80. skk. 1—2. tábla.

¹⁸ A Hekler által tervezett és Pátzay Pál által kivitelezett rekonstrukció Budapest ostroma alkalmával a Szépművészeti Múzeumban elpusztult.

¹⁹ Hekler, *Arch. Anz.* 1934. 260. 5—6. kép. — *Hesperia*. 1935. 402. 28. kép. — Hekler: *Bildnisse berühmter Griechen*. Berlin, 1940. 46. l. 27. jegyzet.

²⁰ Hekler, *Arch. Anz.* 1934. 260. 4. kép.

²¹ Hekler, *Deutsche Literaturzeitung*, 1914. 1448. és *Arch. Ért.* 1929. 14. 6a—b kép.

²² Arndt—Br.: 137. — *Journal of Hell. Studies*, 1926. 73. skk. — *Papaspýridi: Guide du Musée National D'Athènes*, 327 és 1761. sz. 83. és III. l.

²³ Hekler: *Bildniskunst*, 102. t. — *Papaspýridi*, 368. sz. 88. l.

²⁴ Hekler, *Arch. Anz.* 1935. 398. skk. 1—2. kép.

megalkotott kopasz aggastyánfej Athenben,²⁵ tele szarkasztikus keserűséggel és elégedetlenséggel. Irodalmi jellemportré voltára már a homlokán lévő szalag is utal. Hekler előbb Hipponaxot látja benne, majd később egy kéziratot jegyzetében Archilochosnak nevezi.²⁶

Az irodalmi és tudós egyéniségek ábrázolásait a hellenisztikus fejedelmek képmásai egészítik ki, amelyek természetszerűleg már inkább Kis-Ázsiába és a szigetekre vezetnek át s a számuk is megsokasodik. A kiindulópontot Nagy Sándor portréi alkotják. Míg az atheni Akropolis-múzeum példányán sajátosan szelid, szinte nőiesen elfogódott ifjút látunk,²⁷ addig a pergamoni fej a királyt idősebb korban, redős homlokkal, kifejezésében valami fáradt, borongó rezignációval ábrázolja.²⁸ A pergamoni iskola köréből való az erősen idealizált magnesiai Nagy Sándor is (mindkettő Konstantinápolyban).²⁹ Ptolemaios Soter ábrázolását ismerték föl a kopenhágai Glyptotek Ny Carlsberg Egyiptomból származó remek portréfejen³⁰ (I. tábla, 2. kép), ezen a szinte vázaltszerű frissességgel és lendülettel kidolgozott impresszionisztikus alkotáson, amely merészen hullámzó görbékből felépítve, zárt és egységes művészi egésszé forr össze. Időben Kr. e. 280-ra tehető; alexandriai eredetét a fejtetőnek stukkóval való kiegészítése is hitelesíti. Lényegesen későbbi nála I. Attalos portréja Pergamonból (Berlin, Altes Museum).³¹ Mozgalmas szoborhoz tartozott, amely Kr. e. 220 táján keletkezhetett. Technikai érdekessége, hogy hatalmas, levehető hajkoronája csak később készült, amikor eredeti, egyszerű hajviseletét már nem találták kielégítőnek. A beható felületkezeléssel kidolgozott fej benyomásában uralkodó pathetikus színezetet éppen a hajkorona ráillesztése fokozta föl. Az atheni Nemzeti Múzeum nagyszerű, görög eredeti bronzfeje Delosról³² kétségtelenül lenyűgöző egyéniségű, hallatlan intenzitással átjárt, fejedelmi megjelenésű személy hatásos ábrázolása, tele kesernyés nyugtalansággal és szenvedéllyel. Megítélésében a kutatók a Kr. e. 3. század elejétől kezdve a Kr. e. 100 körüli időig minden korszakkal megpróbálkoztak.³³ A század végére vezet el az atheni Akropolis

²⁵ Hekler, Öst. Jahreshfte, 1915. 61. skk.

²⁶ „Die Taufe auf Hipponax möchte ich nach neuere Überlegung zugunsten des Archilochos aufgeben. Sein Charakter passt vorzüglich zu der bitteren Verbissenheit des Ausdruckes am Athener Kopfe.“

²⁷ Hekler: Bildniskunst, 63. t.

²⁸ Hekler: Bildniskunst, 59. t. — Hekler: Bildnisse berühmter Griechen, 23. t. — Laurenzi, 87. sz.

²⁹ Hekler: Bildniskunst, 64. t.

³⁰ Hekler: Bildnisse berühmter Griechen, 31. l. — Arndt—Br.: 853—854. — Laurenzi: 52. sz.

³¹ Hekler: Bildniskunst. 75. t. — Laurenzi: 73. sz.

³² Laurenzi: 92. sz. — Poulsen: Ikonographische Miszellen. 17—19. t.

³³ Michalowski, a fej első publikálója (Les portraits hell. et romains de Delos, 1. skk. I—VI. t.) I. Attalosnak határozza meg. — Studniczka (Arch. Anz. 1921. 338) a Kr. e. 3. századra datálja. — Laurenzi Krahmer nyomán (Hellenistische Köpfe, Nachrichten d. Götting. Ges. d. Wiss. 1936, 237) a Kr. e. 2. század közepétájára teszi. — Poulsen (Probleme der römischen Ikonographie, 15) Agasias borghesei vívójával fennálló stílusrokonságát emeli ki, ami datálásban a Kr. e. 100 körüli időt jelzi.

nyugati lejtőjén talált előkelő, de immár hűvös és fölényesen szenvedélymentes fejedelmi képmás (Athen, Nemzeti Múzeum).³⁴ IX. Ariaratos portróját kívánták felismerni benne, aki a Kr. e. 1. század első felében Athenben végezte tanulmányait.

A görög művészet késői szakaszának privátportréi közül legelőször az atheni Nemzeti Múzeum nagy anatómiai tudással, realiztikus eszközökkel megalkotott portréjét idézhetjük.³⁵ Azok közül a fejek közül való, melyeknél nem dönthető el határozottan, vajjon görög vagy római férfi ábrázolásával van-e dolgunk. Hekler már a Bildniskunstban kiemeli vele kapcsolatban, hogy a lelki élet dinamikáját hangsúlyozó görög és a statikai tényezőkre építő római ábrázolásmód közötti válaszfalak a régebbi kutatás megállapításaival szemben e portré birtokában leomlottak. A delphii múzeum bronzeredetire visszamenő, kissé fáradt, előkelő, finomarcú férfinak³⁶ Laurenzi a Poseidonios-portré szomszédságába, a Kr. e. 1. század első felébe helyezi. Picard szerint római embert ábrázol; ez ebben a késői korban könnyen előfordulhat, a formakezelés viszont még teljesen görögös jellegű. Bizonyos akadémikus hűvösség árad belőle, de a Poseidonios-fej fokát még nem éri el. Az atheni Agorán 1933-ban talált Isis-pap képmása³⁷ a maga redősarcú, verisztikus elemekkel átszőtt, de egységes és zárt felépítésű fejével már a római köztársasági portrék sorához vezet át és időben sem keletkeztethetett a Kr. e. 1. századnál korábban. Római párhuzamainál mégis nagyban látottabb; nem annyira részletező és elaprozódó, mint amazok.³⁸

A rómaiakori arcképszobrászatnak görög földön talált emlékeire áttérve, elsőnek a iulius-claudiusi uralkodóház tagjainak Korinthosban, a római basilica ásatásainál feltárt márvány portrészobraitól beszélhetünk, melyek fölött az archeológusok már sok kemény csatát megvívtak egymással. A szobrokat először Swift tette közzé.³⁹ Közülük Augustus császár két méter magas márványszobra a császárt idősebb korban, ünnepi tógában, mint Pontifex Maximust ábrázolja. A kutatók a meghatározást általában elfogadják. Schweitzer⁴⁰ szerint a fej helyenként ugyan üres, de azért nem egészen élettelen kidolgozása. Curtius⁴¹ viszont azt fejtegeti, hogy a kánoni hajviselet alig

³⁴ Six, Röm. Mitt. 1897. 417.

³⁵ Hekler : Bildniskunst. 125. t. — Laurenzi : 75. sz.

³⁶ Picard—De la Coste Messalière : Fouilles de Delphes. IV. 73. — Hekler : Bildniskunst. 80. t. — Laurenzi : 103. sz.

³⁷ Shear, Amer. Journal of Archaeol. 1933. 309, 38, 1. t. — Shear, Hesperia. 1935, 402. 30. kép. — Poulsen : Probleme der röm. Ikonographie, 65—66. kép. — Laurenzi : 110. sz.

³⁸ Lásd pl. a vatikáni, ill. a kopenhágai múzeum egy-egy köztársaságkori portróját: Hekler : Bildniskunst. 142. t.

³⁹ E. H. Swift : A Group of Roman Imperial Portraits at Corinth. Amer. Journal of Archaeol. 1921. I. Augustus, 142. skk. V—VII. t. II. Tiberius, 248. skk. VIII—IX. t. III. Gaius és Lucius Caesar, 337. skk. X—XI. t. Lásd még: F. P. Johnson, Amer. Journal of Arch. 1926. és Corinth, 9, Nr. 134 (Augustus), Nr. 135 (Lucius Caesar), Nr. 136 (Gaius Caesar), Nr. 137 (Tiberius).

⁴⁰ Arch. Anz. 1922. 290. skk.

⁴¹ Röm. Mitt. 1935. 277.

vehető ki rajta; a felületes és bizonyos üres pátosszal dolgozó görög másolók ugyanis mintaképeiket gyakran a felismerhetetlenségig kiforgatják. A két heroikus, ruhátlan ifjúszobor közül — vállukon rövid chlamysszal — az egyik igen jó fenntartású, a másiknak csak a felsőteste maradt meg. Swift publikációjában a Gaius és a Lucius Caesar nevet viselik. A meghatározást Studniczka kétségesnek tartja, Schweitzer azonban elfogadja.⁴² Curtius a leg-határozottabban elveti a megnevezést s a szobrokat Tiberiusra, illetve Germanicusra kereszteli át.⁴³ A széles, teltarcú, körülbelül 15 esztendő, bánatos tekintetű fiú képmását egy toulousei gyermekportréval hozza össze, megjegyezvén, hogy a korinthosi fej ennek idősebb korba való átdolgozása. Ezáltal válik hasonlóná Augustushoz, neki azonban sohasem volt olyan telt, széles arca, mint ennek a fiúnak. Poulsen élesen visszautasítja ezt a föltevést.⁴⁴ Tiberiusra ugyanis szerinte már ifjúkorában jellemzőek a mélyenfekvő szemek, az erősen hangsúlyozott arccsontok, a magas homlok, míg a korinthosi fejet kerek arca, gömbölyded álla, a haj elrendezése a homlok fölött Augustushoz teszik hasonlóná. Helyesebbnek véli a szobrok régi, eredeti elnevezését, amennyiben Augustus unokáinak a fiúképmások között feltétlenül szerepelniök kell. Ezt az álláspontot képviseli Robert West is.⁴⁵ Azt a jó fenntartású, szoborhoz tartozó fejet, melyen rajta van az áldozásnál szokásos tóga töredéke, Swift Tiberiusnak határozta meg. Egyetlen portréja lenne, ahol a herceg egészen rövid, archoz simuló szakállt hord. Már maga Swift érzi, hogy az ikonográfiában vannak bizonyos eltérések Tiberiustól, de az azonosítást egy a szoborral együtt talált Tiberius Caesar bázissal támasztja alá. A szobor meghatározásában általában igen nagy ingadozás tapasztalható: Studniczka III. Drususnak, Johnson Neronak, Bianchi Bandinelli Germanicusnak nevezi.⁴⁶ Curtius és Poulsen megegyező véleménye szerint a szoborban Caligula képmását kell látni.⁴⁷ West Studniczka nézetéhez csatlakozik,⁴⁸ amennyiben ő is III. Drusus képmását ismeri fel a fejben azon feltűnő hasonlatosság alapján, amely a szobrot a római Museo Nazionale régebben Claudiusnak, újabban III. Drususnak nevezett portréjával összefűzi. Annyi mindenesetre kétségtelennek látszik, hogy a két fej ugyanazon személyt ábrázolja. — A lelethez tartozik még két félig ruhás és két páncélos szobor torzója is, ezek azonban jelen alkalommal tovább nem érdekelnek bennünket.

Athenben 1933-ban Augustus fórumán találtak egy márványfejet (Athen, Nemzeti Múzeum), amelyben Hekler az érettebb, komoly kifejezésű Augustus császár képmását ismerte föl.⁴⁹ A hajviselet jellemző elágazása

⁴² Studniczka, Arch. Anz. 1921. 338. skk. — Schweitzer, Arch. Anz. 1922. 290. skk.

⁴³ Röm. Mitt. 1935. 277. skk. — Újabban: Curtius, Röm. Mitt. 1940. 57. — V. ö. Hekler, Arch. Anz. 1935. 403. 6. jegyz.

⁴⁴ Poulsen: Privatporträts. 39. skk.

⁴⁵ Römische Porträtplastik. 136.

⁴⁶ Studniczka, Arch. Anz. 1921. 338. — Johnson, Amer. Journal. of Arch. 1926. 158. skk. — Bianchi—Bandinelli, Röm. Mitt. 1932. 154.

⁴⁷ Curtius, Röm. Mitt. 1935. 277. — Poulsen: Privatporträts. 45. sk.

⁴⁸ Römische Porträtplastik, 182. — V. ö. Hekler, Bildniskunst. 181. és West, i. m., 45. t., 195. kép.

⁴⁹ Arch. Anz. 1935. 399. 3—4. kép.

visszatér a hivatalos portrék, köztük a primaportai páncélos szobor fején is. Felállítására a császár atheni látogatása adhatott alkalmat Kr. e. 20/19 telén, amikor keletről hazatérőben Samoson is hosszabb időt töltött. Itt felállított szobrának feje ^{49a} az energikus fejvetésben és a szenvedélyes tekintetben még hellenisztikus hagyományokat követ, éppen úgy, mint a pergamoni Augustus-fej is. Augustus nevével látták el az atheni Agorán talált gyönyörű ifjúfejet is.⁵⁰ Az önkényesnek látszó megnevezést Hekler elfogadja és Kr. e. 30 körüli időből származó keleti éremveretekkel támasztja alá.⁵¹ Poulsen az azonosítást kétségbevonja azon az alapon, hogy a császárnak a primaportai szobron látható kánoni érvényű hajviseletét a környezet is átveszi.⁵² A jellegzetes hajviselet ugyan csakugyan szerepel az atheni Agora fején, de a vonások, a fejtartás, az egész energikus, szinte gőgös kifejezés annyira idegen Augustus portréitól, hogy a megnevezés aligha tartható fenn.

Ebbe a kapcsolatba kell beiktatni az atheni királyi kertben talált, meggyőzően finom, borongós ifjúfejet is (I. tábla, 3. kép), amelyet Hekler Gaius Caesar nevével ellátva publikált.⁵³ Gaius Caesar, Agrippa és Julia fia, Augustus unokája, Kr. e. 6—5-ben indul keleti útjára. Rövid ideig Athenben is tartózkodott, amelyet bőven elárasztott kegyeivel. A város ezért új Aresnek ünnepelte és számos szobrot emelt tiszteletére. Az atheni fej, amelyen a jellegzetes hármas elosztású hajviselet kissé fellazul, fiatalabb benyomást kelt a korinthusi Gaiusnál. A kissé lélek nélküli, gyakran tapasztalható klasszicisztikus szárazságnak nyoma sincs rajta. Álmodozó arckifejezését valami sorsterhes komolyság hatja át. Jellemző rá az Augustussal való családi hasonlatosság. Hekler meghatározását Poulsen nagy elismeréssel teszi magáévá,⁵⁴ Curtius viszont Augustus portréi közé sorolja és többek között a nápolyi múzeum egy bronzfeje és a meridai múzeum egy márványportréja köré csoportosítja.⁵⁵ Annyi kétségtelen, hogy az atheni fej a korinthusitól, különösen az arc alsó részén, a maga keskenyebb konstrukciójával eltér, de a Curtius által felhozott párhuzamok sem hatnak meggyőzően. Az Augustusszal való hasonlatosságot viszont éppen a családi kapcsolatok indokolják.

A korinthusi és a samosi, iulius-claudiusi dinasztia megörökítő szoborcsoportok mellett megemlékezhetünk még röviden a fayumi amphitheatrum-ban talált Augustus-, Livia- és Tiberius-mellképekről is a kopenhágai Glyptotek Ny Carlsbergben.⁵⁶ Az Augustus-fejjel kapcsolatban Poulsen fölveti a kérdést, vajjon a primaportai szobor köré csoportosítható fejek egyazon eredeti nyomán készültek-e. A fayumi portrén ugyanis minden formai közösség mellett nagy eltérések vannak az idősebb, markánsabb arc meg-

^{49a} Samos: Crome: *Das Bildnis Vergils*. 25. t. — Pergamon: *Hepding*, Athen. Mitt. 1910. 500. 25. t.

⁵⁰ *Hesperia*, 1935. 407. sk. V. tábla.

⁵¹ *Arch. Anz.* 1935. 399.

⁵² *Privatporträts*. 26. l.

⁵³ *Arch. Anz.* 1935. 403. sk. 5—6. kép.

⁵⁴ *Privatporträts*. 39. l. 51—53. kép.

⁵⁵ *Röm. Mitt.* 1940. 53. sk.

⁵⁶ *Poulsen: Privatporträts*. 20. skk. 31—32. kép.

teremtésében. Kétségtelen, hogy a művészek a császár vonásait, ha nem is dolgozhattak minden esetben közvetlen modell után, az évek múlásával megváltoztatták. Míg ugyanis a prima portai szobor biztosan datálható Kr. e. 20—18-ra, addig a fayumi mellképek valószínűen Kr. e. 11—6 között keletkeztek, amikor Tiberius már Julia férje, Augustus veje, s mint ilyen, trónörökös volt.

A berlini múzeum egyik Kis-Ázsiából származó ifjúfejét Curtius és Poulsen egyaránt a gyermek Tiberius portréjának határozták meg,⁵⁷ utalva az arc jellegzetes fölépítésére, a tágranyilt szemekre és a hajviseletre. Ezzel szemben Blümel mint claudiusi herceg fejét hozza és a korinthusi Gaius Császárral azonosítja.⁵⁸ Ennek a fejnek érdekessége, hogy felsőajkán, ebben a korban még szokatlanul, néhány vonallal serkedő, vékony bajusz van jelezve. Tiberius nevét kapta a berlini múzeum egy másik, atheni eredetű portréfeje is a Sabouroff-gyűjteményből.⁵⁹ Curtius határozottan nagy művész alkotásának tartja és csodálkozását fejezi ki, hogy már korábban nem ismerték föl jellegzetes ikonográfiai sajátosságait.⁶⁰ A nápolyi bronzfejjel való hasonlatosságára, amely már Kluge-Lehmannál is Tiberius neve alatt szerepel, Blümel is utal ugyan, de a megnevezést helytelennek tartja.

Caligula portréi közül West a korai, Kr. u. 37. előtt keletkezett arc-mások élére a kopenhágai Glyptothek Ny Carlsberg valószínűleg Kis-Ázsiából származó idealizált, előkelő vonású portréjét állítja.⁶¹ Ezt a fejet az álmodozó, beteges benyomást keltő ifjú uralkodó legszebb ráncmaradt portréjának mondja. Hozzákapcsolódik a kissé elmosódottan ható, ugyancsak a korai, idealizált arcképek sorába tartozó fej a krétai Kandiában.⁶² A császár e portréján fejére húzott tógával, áldozás közben jelenik meg. A későbbi, második csoportba az örülettel küzködő császár súlyos betegsége után keletkezett gonosz és patológikus kifejezésű portrék tartoznak.

Claudius neve alatt publikált Shear az atheni Agoráról egy hosszas arcú, szoborba való beillesztésre szánt, erőteljes fiziognómiájú portréjét,⁶³ tömör fürtökben előrefésült, árnyékvölgyekkel fölszántott, de skematikusan és nyersen kezelt haján hatalmas koszorúval. Legjobban emlékeztet rá egy szép koszorús Claudius-fej a Vatikánban,⁶⁴ a Claudius-portrék azonban általában nem olyan hosszas arcúak, mint az atheni fej. Szinte vonásról-vonásra megegyezett ezzel a példánnyal egy márványfej Athenben, az Augustus-forum melletti Moscheban; eltérés csak a rövid, archoz simuló

⁵⁷ Curtius, Röm. Mitt. 1935. 298. — Poulsen : Privatporträts. 19. és 37.

⁵⁸ Blümel : Römische Bildnisse. R 17.

⁵⁹ Blümel : Römische Bildnisse. R 20.

⁶⁰ Curtius, Röm. Mitt. 1935. 316.

⁶¹ Poulsen, Revue Archéol. 1923. 223. — West : Römische Porträtplastik, 201. sk. LIII. t. 231. kép.

⁶² Amer. Journal of Archaeol. I. 1897. 266. skk. — Poulsen : Ikon. Miscellen, 67. 18. kép.

⁶³ Amer. Journal of Arch. 1933. 308. sk. 19. kép. — Hesperia, 1935. 411. skk. 35—36. kép.

⁶⁴ Hekler, Arch. Ért. 1938. 3. 1. IV. mell.

szakáll feltüntetésében volt az utóbbin. Sajnos, mire újból ott jártam, hogy a fejét részletesen és pontosan fölvegyem, az már eltűnt a Moschéból, felvilágosítást pedig nem tudtak, vagy nem akartak róla adni. Van azonban Claudiusnak egy hiteles portrészobra Görögországban, mégpedig Olympiában.⁶⁵ Ez a császárt mint Jupitert ábrázolja és hűen követi a vatikáni Jupiter—Claudius-szobor motívumát. A szobron az atheni Hegias és Philatheneios szobrászok neve olvasható. Érdekes ezzel kapcsolatban West megjegyzése, hogy az atheni szobrászok itt egy Görögországból származó motívumot felhasználó ró mavárosi eredetűt másoltak és görög ízlés szerint némileg átalakítottak. Fontos momentum tehát, hogy a szobor motívuma tulajdonképpen Görögországból indul ki és tér vissza újra Rómán keresztül Olympiába. Maga a képmás festőien lágy, árnyékvölgyekkel átszántott formái feloldottak, már megmutatkoznak rajta a következő korszak stílussajátságai.

A Flaviusok képmásai közül elegendő, ha csak röviden utalunk Titus erősen rongált, ikonográfiai tanulmányozásra kevésbé alkalmas, festői fel fogásra valló páncélos szobrára Olympiából.⁶⁶ Domitianusnak az atheni Nemzeti Múzeum őrzi egy portréját. Erről a fejről Poulsen emlékezik meg röviden az algiri Domitianusszal kapcsolatban, kiemelve mindkét fej jó kivitelét és kifejező voltát.⁶⁷ A magas homlok, a hajelrendezés, a telt, közönséges arc egész kifejezése, a szemek és a száj kiképzése oly közeli rokonságban áll a római Antiquarium Domitianusával,⁶⁸ hogy a meghatározás aligha lehet kétséges. Ügylátszik, a fej befejezetlenül maradt; erre vall az is, hogy a fejtetőn a haj nincs kidolgozva, hanem egységes tömegben, sapkaszerűen borul a fejre. A homlok fölött volutaszerűen göndörödő apró fűrtök és a szemhéjakkal kidolgozása viszont rajzosan éles.

Traianus császár a 113. év utolsó hónapjában elhagyja Rómát, hogy a parthusok ellen vonuljon. Útközben megáll Athenben, ahol Chosroe köve teit fogadja. Kérésüket azonban elutasítja és folytatja útját Ázsia felé. Ez minden, amit lényegében Traianus atheni tartózkodásáról Dio Cassiusból tudunk. Az Akropolison szobrot emeltek neki, ennek azonban csak a talapzata maradt meg.⁶⁹ S ha magában a városban eddig nem is került elő hiteles ábrázolása — egy fej ugyanis 1937-ben az atheni Nemzeti Múzeumban teljesen indokolatlanul az ő nevét viselte —, annál inkább figyelemreméltó egy a piraеusi múzeumban őrzött, másfélszeres életnagyságú Traianusfej.⁷⁰ A portré a császárt egész könnyedén jobbra hajló fejjel, idősebb korban, fáradt, kissé kesernyés vonásokkal ábrázolja, ami keletkezését illetően az atheni látogatás idejének megfelelő késői időpontra vall. Csomósan előre-fésült haján tölgyfakoszorú látható. Carducci szerint határozottan felismerhető

⁶⁵ Ausgrabungen zu Olympia. III. 13. l. XIX, 2. és XX, 3. t. — West : Römische Porträtplastik. 206. sk.

⁶⁶ Hekler, Österr. Jahreshefte, 1919. 217. 145. kép.

⁶⁷ Poulsen : Ikonogr. Miscellen. 71, 30. tábla. — Pápaspyridi : Guide, 345. sz. 85. l.

⁶⁸ Hekler : Bildniskunst. 220b t.

⁶⁹ Graindor : Athènes de Tibère à Traian. 25.

⁷⁰ C. Carducci, Bullettino Comunale. Bull. del Museo dell'Impero Romano. 1933, 37. skk.

rajta a görög mester kezemunkája a nyers vonások ellágyításában és a kifejezésben uralkodó idealizmusban. Gross az oslói Traianus körébe sorolja a portrét.⁷¹ Jellemzőnek tartja a kifejezés fáradtságában és a száj körüli redőknek bizonyos erőtlenségében jelentkező öregkori jegyek kihangsúlyozását. A rómovárosi alkotások monumentalitásával szemben kiemeli a görögországi arcképszobrokon, így tehát a piraeusi Traianuson is az esetlegességet, az érzések és hangulatok pillanatnyiságát. Különösen lelkesült szavakkal emlékezik meg Gross a Samos szigetén előkerült Traianus-fejről (I. tábla, 4. kép), amelyet ő tett közzé először s amelyet a legszebb Traianus-képmásnak mond.⁷² A császárt ez a portré is érett korban, redős arccal, élesen hangsúlyozott vonásokkal, szigorú rendszerességgel előrefésült haján tölgyfakoszorúval jeleníti meg. A piraeusi fej kissé bágyadt, ernyedt kifejezésével szemben itt a császár egész egyéniségéből akaraterő és határozottság sugárzik. Kidolgozása eleven és biztos formakezelésével messze kiemelkedik az átlagból. Ez a nagyszerű, tektonikus felépítésű fej a kopenhágai szobor típusához sorolható heroikus szoborhoz tartozott; ennek maradványait évekkel ezelőtt szintén megtalálták. A harmadik, kolosszális méretű Traianus-fej a pergamoni Traianaeum cellájából került a berlini múzeumba.⁷³ Minden rongáltsága mellett is nyilvánvaló, hogy hatásos és nagyvonalú, fölényes és erőteljes Traianus-ábrázolás maradt ránk ebben az akrolith-szoborban; az ásatások során ugyanis több márványtagját is megtalálták, míg a fából készült és értékes anyagokkal vagy ércel borított részek elvesztek. Traianus kultuszszobra pergamoni éremképeken vagy egyedül vagy Zeus ülőszobrával együtt jelenik meg. Ehhez az adathoz járul egy felirat, amelynek értelmében Zeus Philios és Traianus közös temploma Kr. u. 113–114-ben, tehát már a császár életében fennállott. Traianusszal együtt kerültek elő Hadrianus ugyancsak istenképként felállított szobrának maradványai, de itt a fej, különösen az arc annyira sérült, hogy behatóbb elemzésre alig alkalmas.⁷⁴

Athen számos portrészoborral áldozott nagy protektorának, Hadrianusnak. Így többek között Pausanias megemlíti, hogy az Olympieionban látta a császárnakkét szobrátegyiptomi kőből (vagyis bazaltból). Egy az Olympieionból régebben előkerült, a császárra emlékeztető, de hajkezelésében már antoninusi stílusfokon álló képmásban a kutatás annak idején éppen ezért örömmel ünnepelte Hadrianus görög szokásnak megfelelően idealizált és megneemesített portréját. Az ábrázolás azonosítását azonban később általában elvetették.⁷⁵ Az első hiteles Hadrianus-arcképet Athenben 1933-ban a Phaleronba vezető úton találták meg s ez a fej ma az atheni Nemzeti Múzeum római portrégyűjteményének legjelentősebb darabjai közé tartozik.⁷⁶ Az igen jó fenntartású, hatalmas tölgykoszorúval koronázott, erőteljes, fölényes

⁷¹ W. H. Gross : Bildnisse Traians, 54. sz., 101. l., 27b t.

⁷² Gross. 13. sz. 77. skk., 11b t.

⁷³ Blümel : Römische Bildnisse, R 35. — Gross, 26. sz., 61. sk.

⁷⁴ Blümel : Römische Bildnisse. R 52.

⁷⁵ Hekler : Bildniskunst. 258a t. — Arndt—Br. : 1001. — Graindor : Athènes sous Hadrien. 272. 25. kép.

⁷⁶ Erdélyi, Arch. Ért. 1938. 113. skk. 38–39. kép.

arcú fejnek legközelebbi rokona egy Centuripében, tehát Graecia Magna területén előkerült kolosszális Hadrianus-portré. Az atheni példányra is áll az, amit Libertini a centuripei Hadrianusról mond, hogy t. i. ez a fej jellemzőerőben, a kifejezés mélységében és festőiségében az itáliai portrékat messze felülmúlja.⁷⁷ Mindkettő a hierapytnai típust képviselő páncélos szoborhoz tartozott. Erről a típusról, melynek egy tagja Olympiában, legújabbán pedig az atheni Agorán került elő, Hekler mutatta ki, hogy Athenban keletkezett és onnan terjedt el a görög keleten.⁷⁸ Bizonyos rokonvonások a haj- és szakállkezelésben, a fejet terhével szinte elnyomással fenyegető koszorú megalkotásában s a távolba fürkésző tekintet kifejezésében az atheni portré és a hierapytnai szobor feje között is felismerhetőek. Az atheni Hadrianus-fej jelentőségét mindenesetre az is fokozza, hogy benne egy nagyhírű, az egész görög keleten elterjedt, sőt Graecia Magnában is föltűnt páncélos szobortípusnak igen jó fejpéldányát magában a művészi központban, Athenben sikerült fölfedezni.

Sabina császárné mély lelkiséggel átvitt, rendkívül gyöngéd és finom felületkezelést mutató, megragadó atheni portréját⁷⁹ talán a császár társaságában keleten megtett utak egyikével, valószínűleg az első vagy a második úttal Kr. u. 125-ben vagy 128–129-ben lehet kapcsolatba hozni. A vonásokat valami szelíd, bánatos költőiség járja át. Technikai érdekessége, hogy a hajban sok a fekete festésnyom.

Antoninus Pius császárnak Görögországból ismeretes portréi közül legkorábban kellett keletkeznie az atheni példánynak, amelyet a Stoa Basileiosnál találtak (Athen, Nemzeti Múzeum). A kitűnő kidolgozása, kolosszális fejet Hekler publikálta.⁸⁰ Hangsúlyozza, hogy az ábrázoltban kétségtelenül Antoninus Piusra ismerünk, noha fiziognómiai és művészi jegyekben eltér a hivatalos ró mavárosi képmásoktól. A kifejezés életteljességét a dús haj és a csiszolt arcfelület ellentéte lényegesen fokozza. Az azonosítást M. Wegner is megerősíti.⁸¹ Kiemeli, hogy a ró mavárosi portrékkal szemben a művész a képmásnak csak legjelentősebb vonásaihoz ragaszkodott, egyébként művészi szándékainak megfelelően alakította a haj- és szakállviselést. Különös és idegenszerű benyomást kelt Antoninus Piusnak Olympiában talált portréja,⁸² ahol az Exedraban az Antoninusok összefüggő szoborcsoportját állították fel Herodes Atticus és családjának társaságában Kr. u. 147–149 között. Wegner a fej legfőbb külső jellegzetességét a futófűró használatának teljes mellőzésében jelöli meg. Sokkal inkább igazodik a hagyományos ró mavárosi típushoz Antoninus Pius Korinthosban előkerült képmása,⁸³ amely a császárt

⁷⁷ Libertini : Centuripe. Catania, 1926. 80. skk. XVI. t.

⁷⁸ Hekler, Österr. Jahreshfte. 1919. 237. — Hierapytna : u. itt 158. kép. — Olympia : u. itt, 159. kép és Hekler : Bildniskunst. 246a t. — Athen: Hesperia. 1933, 178. skk. VI. t.

⁷⁹ Hekler, Arch. Anz. 1934. 260. skk. 9–10. kép. — Wegner, Arch. Anz. 1938. 304. 16–17. kép.

⁸⁰ Hekler, Arch. Anz. 1935. 404. skk. 7–8. kép.

⁸¹ Wegner : Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit. 92–93, 125. 9a t.

⁸² Wegner : Herrscherbildnisse. 91, 93, 136. 9b t.

⁸³ Brooner, Amer. Journal of Arch. 1935. 68. 19B t. — Wegner : i. m. 93. és 131.

idősebb korban, az atheni fej szeretetreméltó nyíltságával szemben inkább mogorva kifejezéssel örökíti meg. Technikailag jellemző rá az előzőkkel szemben a futófúró bőséges használata.

Marcus Aureliusnak Athenben talált portréje Hekler szerint az ismert ró mavárosi arcképtípusnak közepes képviselője, amelynek elsősorban a lelőhely ad jelentőséget.⁸⁴ Wegner viszont rámutat, hogy a művész a császár lényében itt a gondolkodó filozófust örökítette meg.⁸⁵ A fúrótechnika az eddigieknél szabadabban érvényesül, míg Marcus Aurelius marathoni mellképén (Páris, Louvre)⁸⁶ a futófúró használata ismét rendkívül lecsökken. Wegner szerint ez a mellkép felfogásban római, formakezelésben pedig görögös jellegű. Marcus Aureliusnak ez a portréja Herodes Atticusnak, a dúsgazdag atheni rhetornak a birtokán, a Marathon melletti Probalinthosban került elő Lucius Verus ugyancsak páncélos mellképével együtt.⁸⁷ Mindketten tanítványai voltak Herodes Atticusnak, akinek portréját szintén ismerjük Probalinthosból.⁸⁸ Lucius Verusnak Richmondban őrzött képmása ró mavárosi mintaképekhez igazodik ugyan, de futófúrot ennek mestere sem használ s a részletek rajzos kidolgozásában is görög módra dolgozik.

Arctípusban és a futófúró bőséges használatában szorosan a ró mavárosi mintaképekhez kapcsolódik Lucius Verus kolosszális portréje az atheni Nemzeti Múzeumban,⁸⁹ szembeszökő festői ellentéttel a bodros, fellazított haj és a simán ragyogó arc között. Ugyancsak a ró mavárosi főtípus nyomán készült az atheni Dionysos-színházban talált és a Nemzeti Múzeumban őrzött másik Lucius Verus-portré is,⁹⁰ de ennek görögös jellege Wegner szerint erősebben érezhető. Lucius Verusnak egy ifjúkori portréja is ismeretes Olympiából, Herodes Atticus exedrájából.⁹¹ Ugyanitt egy talapzatfelirat is előkerült Lucius Verus nevével. A 17—19 éves ifjúnak a császári ház tagjai közé való besorolását kétségtelenné teszi a babérkoszorú, amely csak az imperátort s a császári család egyes, uralkodásra kiszemelt tagjait illette meg. Lucius Verusnak általában nem ismeretese ifjúkori portréi; itt azonban oly közeli rokonság mutatkozik a későbbi arcképekkel, ami a fenti indokokkal együtt kétségtelenné teszi a megnevezést.

Commodusnak két portréját is őrzi az atheni Nemzeti Múzeum, képen azonban ezek nincsenek közzétéve.⁹² Az egyik igen rongált, a másik erősen provinciális jellegű. Mestere bőven alkalmazza a futófúrot. Wegner szerint a császár legkésőbbi ábrázolásaihoz igazodik, anélkül, hogy közvetlen ró mavárosi mintaképet meg lehetne jelölni. Hekler Commodust sejtí az atheni Nemzeti Múzeum egy kolosszális ifjúfejében is,⁹³ de saját maga

⁸⁴ Arch. Ért. 1935. 188. 3. sz. 136. kép.

⁸⁵ Herrscherbildnisse. 93, 95, 168. 31c—d t.

⁸⁶ Wegner: i. m. 94, 104, 241.

⁸⁷ Strong, Journal of Hell. Stud. 1908. 26, 18. t. — Wegner: i. m. 94, 104, 185, 30. t.

⁸⁸ Hekler, Die Antike. 1940, 126, 8., 10. kép.

⁸⁹ Wegner: i. m. 94, 226, 45a t.

⁹⁰ Wegner: i. m. 94, 226, 45b t.

⁹¹ Hekler: Bildniskunst, 262a t. — Wegner: i. m. 91, 98, 237, 39. t.

⁹² Wegner: i. m. 94. és 252—3.

⁹³ Arch. Ért. 1935. 188. sk. 4. sz. 137. kép.

rámutat arra, hogy a portré akadémikusan hűvös általánosítása a megnevezést nehezzé és bizonytalaná teszi. A símán hagyott szemgolyók a császárkori portrészobrászatnak már Traianus idejében jelentkező klasszicisztikus stílushullámával függenek össze. Wegner kizártnak tartja a Commodus-megnevezést s inkább az ifjú Caracalla képmását véli felismerni az ábrázoltban.⁹⁴

Ugyancsak Commodusnak határozta meg Shear először az atheni Agorán talált, igen jó fenntartású szép férfifejet.⁹⁵ Első pillantásra nyilvánvaló, hogy ez az azonosítás nem tartható fenn. S tényleg, már 1935-ben a Hesperia-ban Septimius Severus nevét viseli a portré.⁹⁶ Ugyanerre az eredményre jut ettől függetlenül Wegner is, aki szerint a hajviselet és az arcvonások határozottan Septimius Severus ikonográfiai sajátosságait idézik.⁹⁷

Röviden említhetjük még a korinthosi ásatások során kikerült Caracalla-portrét:⁹⁸ telt-arcú, sunyi tekintetű, szúrósszemű fiatal férfiarc gypjas hajjal, rövid, archoz simuló szakállal. Az azonosítás itt — a nápolyi híres mellkép alapján — helytállónak tekinthető.

A császárképmások sorát a piraеusi múzeum egy a Kr. u. 3. századból való szobrával zárjuk le, amely A. von Schlieffen (Robert West) megállapítása szerint Balbinus császárt ábrázolja istenített alakban.⁹⁹ A szobortípus a drezdai Zeusra emlékeztet. A hajkezelés és a hajviselet a Kr. u. 3. század első felére utal. Technikai különlegesség, hogy a pupilla símán van hagyva, de ez főként görög lelőhelyű fejeknél gyakran előfordul.

Ezekben vázolhatók fel röviden a görög földön előkerült császárportrékről szóló, eddig összegyűjtött adatok és eredmények. Természetesen sem a képmások száma, sem a velük kapcsolatos kérdések fölvetése és ismertetése nem teljes. A Kr. u. 2–3. századi privátportrék rendkívül érdekes és problémákban gazdag sorozatából csak utalni szeretnék az atheni kosmetesportrékra, az Olympieionból kikerült, kirobbanó szenvedéllyel átjárt Polemonra, Herodes Atticus remek probalinthosi portréjára és tanítványainak képmásaira, köztük a korai halál sejtelmét vonásaiban hordozó Polydeukionra vagy a thyreatisi Memnon-fejre, az ú. n. Rhoimetalkesra, a nagyszerű filozófusképmásra Kis-Ázsiából a budapesti Szépművészeti Múzeumban, a későrómai portrék közül pedig az eleusisi Nikagorasra vagy a kitűnő berlini fejre Miletopolisból stb., stb.¹⁰⁰ Ma még ez az egész munka befejezetlen és erőben van. Szintén azt lehetne mondani, hogy néhány hónapi anyaggyűjtés áll mögötte és több évig tartó feldolgozás vár még rá, amelynek javarésze természetesen csak a helyszínen, Görögországban lenne elvégezhető.

Erdélyi Gizella

⁹⁴ Wegner: i. m. 253.

⁹⁵ Amer. Journal of Arch. 1933. 309. 38, 2. t.

⁹⁶ Shear, Hesperia. 1935. 416. skk. 39–40. kép.

⁹⁷ Wegner, i. m. 95. és 253.

⁹⁸ Askew, Amer. Journal of Arch. 1931, 442. skk.

⁹⁹ Österr. Jahreshefte, 29. 97. skk. IV–VI. tábla.

¹⁰⁰ V. ö. Graindor: Les cosmètes du Musée d'Athènes. — Hekler, Die Antike. 1940, 115. skk. — Blümel: Römische Bildnisse. R 113, 73. t. stb.

DÁCIA MEGHÓDÍTÁSA ÉS SZERVEZETE

Európa területén talán sohasem alakult ki oly nagy kulturális különbség, mint az ókorban. A kontinens két egymástól élesen elütő részre oszlott. A Földközi-tenger vidéke kultúr-arculatában teljesen elkülönült az Alpoktól északra fekvő vidékektől. Éppen az ókor derekán a legszembeesőbb az ellentét. Délen az antik kultúrkincs és civilizáció egységesen borítja be Augustus birodalmát, ugyanekkor az északi terület az őskori életforma lassú fejlődésében messze elmarad. Az antik ember igazolva látta a hippokratesi tant, amikor átlépte a római birodalom határait, amely akkor egybeesett az ismert kultúrvilág végével s látta, hogy milyen más életformával van egybekötve a hideg észak, mennyire más mint a napsugaras dél kultúrája.

Miként az időjárásban tapasztaljuk, hogy két ellentétes légköri hely nem lehet egymás mellett hosszú ideig ciklonok és anticiklonok nélkül, ugyanúgy feszültségek keletkeznek akkor is, ha nagy civilizatorikus különbségek fejlődnek ki egymás mellett. A szél, a vihar egyenlíti ki a légköri ellentéteket, háborúk, betörések és hódítások jelzik két vidék feszültségeinek kiegyenlítését. A sanyarú sors indítja el észak fiait dél felé, Róma pedig védeni igyekszik a Földközi-tenger környékét. Augustus Rómájában ez a védelem, a kultúrvilág békéje, hivatástudattá lesz és éppen ennek érdekében nem riad vissza a legvéresebb háborúktól sem, hogy a támadó barbárságot letiporja.

Az európai lánchegységek nagy vonala mellett az antik ember szemében a két nagy középeurópai folyó, a Duna és a Rajna rögződtek meg, mint határvonalak az északi vidék felé. Bárhogy húzzuk is meg a határvonalakat, két természetes fellegvár fontos pozíciót jelentett mindkét félnek Közép-Európában. Az egyik fellegvár a Szudeta-masszívum, a mai Csehország, a másik Erdély. A két bástya biztos menedék a dél felé húzódó barbároknak, viszont biztos bázis Európa északi részének pacifikálásában. A történetírás Augustus lángelméjének tulajdonítja e két bástya jelentőségének felismerését és pacifikáló törekvésében első helyen szerepelt a két fellegvár meghódítása. Ámde a teutoburgi erdőben elszenvedett vereség (Kr. u. 9.) és a pannónok lázadása (Kr. u. 6—9.) megtöri az öregedő Augustus offenzív politikáját és örökségül utódaira a folyóhatárhoz való ragaszkodást hagyja.¹ A Kr. u. I. században tehát marad a határ a Duna és a Rajna, a két fellegvár pedig kívül marad a római határokon, mint a barbárnépek viharsarkai. A Duna-vidék háborúi ezekből a tűzfészekből indulnak ki, így a Szudeták-övéből a markomansvéd háború, Erdélyből pedig a megerősödött dákok, Decebalus vezetésével fenyegetik a római határokat. A folyóhatár gyenge védelemnek bizonyul. Domitianus császár (Kr. u. 81—96.), akiből nem hiányoznak a harcos erények, nagy erőfeszítéseket tesz, hogy a Duna folyása mentén megszilárdítsa a rómaiak helyzetét. Offenzív hadjáratából a dákok ellen arra is következtethetünk, hogy birtokba akarta venni az egyik fellegvárat: Erdélyt, de erejét meghaladó több nép szövetségével találta magát szemben a Duna balpartján. Traianus izzigvérig katonás egyénisége volt szükséges ahhoz, hogy Közép-Európa eme bástyája római uralom alá kerüljön.

¹ Alföldi A., Budapest története I, 1942, 137. skk.

Erdély meghódítása nem kis feladat elé állította Traianus császárt. Nemcsak a természeti viszonyok, de a dákok vitézsége és előkészületeik, mivel a védekezés lehetőségeit erős váraikkal is kihasználták, komoly feladatokat róttak a hódítókra. A hadi tapasztalatok, amelyeket Domitianus idején a rómaiak Erdély hegyei között szereztek, Traianust a támadó hadjárat gondos előkészítésére készítették. Nagy csapatösszevonások előzik meg a dák-háborút a Közép-Duna vidékén. Jól megfigyelhető a szomszédos Moesia superior (a mai Szerbia) tartományból való katonai diplomán, hogy mennyire meg-növekedett a tartományban a segédc csapatok száma és ezzel kapcsolatban valószínűleg a légiók is.² Erősen vitatható, hogy milyen cél vezette Traianust Erdély elfoglalásában; a legvalószínűbb, hogy meg akarta szüntetni a dunai határ közelségében igen veszélyes tűzfészket, Erdély gazdag ásványi kincsei (arany, ezüst) talán csak mellékesen sarkalták a rómaiakat.³

Traianus császár életrajza elveszett, csak néhány sovány adatból, és főleg Traianus oszlopának domborműveiből ismerjük a dák háborúk történetét. Korábban a Traianus oszlop domborműveit képeskönyvhöz hasonlították, amelyhez elveszett a szöveg. Tekintetbe kell azonban venni, hogy egy hadjárat művészeti ábrázolásában nem törekedtek arra, hogy az eseményeket szigorú egymásutánban, vagy a helyszín pontos képével rögzítsék.⁴ A domborművek értelmezésében ezért csak a legnagyobb óvatossággal szabad eljárunk. Az oszlop ábrázolásaiból annyi mégis megállapítható, hogy a rómaiak két hadoszlopban támadták meg Erdélyt. A nyugati hadsereg, amelyet a császár személyesen vezetett, Viminaciumban (az Alduna szerbiai partján) gyűlt össze és hajóhídon kelt át a Dunán. Ismerjük Traianus életrajzának egyik töredékét, innen tudjuk, hogy a Néra és a Berzava-völgyén haladt a sereg a bánáti hegyeken át, Erdély szíve felé.⁵ A másik, a keleti hadsereg az Olt-folyó torkolatával szemben gyülekezett és az Olt völgyén fölfelé, a Vöröstoronyi-szoroson keresztül jutott el Erdélybe. Itt azután nyugatra fordult, hogy találkozzék a másik hadoszloppal és mintegy harapófogóba zárják a dákok legfontosabb sziklavárait és fővárosukat: Sarmizegetusát. Ez a taktika általánosan használt a rómaiaknál. A terep, főleg az erdélyi Vaskapu, az antik Tapae, nem volt ismeretlen a rómaiak előtt, hiszen Domitianus is ezen az úton igyekezett megközelíteni a nagy dák sziklavárait a Sebes-folyó környékén.⁶

A rómaiak terve sikerült, az élő harapófogó bezáródott a fővárosnál és Decebalus békét kért (Kr. u. 103.). A békefeltételekből arra következtetünk, hogy a római sereg egy jelentős része dák földön maradt a békefeltételek biztosításául. Nem tudjuk azonban azt, hogy milyen mélyen helyezkedtek el ezek a megszállók Erdély területén. Kétségtelen, hogy Traianus ekkor még nem

² *CIL* XVI. 46.

³ *C. Daicovicu* : La Transylvanie dans l'antiquité. 1945, 84 sk.

⁴ *E. T. Salmon*, Trans. of the Am. Phil. Ass. 67, 1936, 83 skk.; *C. Patsch* : Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan (Abh. d. Wiss. Sitzungsberichte 217). 1937, 52 skk.

⁵ *Priscianus*, VI 13.

⁶ *A. T. Davies*, Journal of Roman Studies. 10, 1920, 8 skk.

gondolt a megszállt területen egy tartomány megszervezésére. Bizonyosan megszállták a rómaiak a Duna balpartján a fontos hídfőket, ezek a nyugati részen Moesia superior helytartójának parancsnoksága alatt maradtak, abban a nagyobb kötelékben, amely korábban a nyugati hadsereget alkotta. Ismét egy katonai diploma erősíti meg ezt a feltevésünket.⁷ Drobeta táborának (Turnu Severin) építkezésében, valamint a híres Duna-híd munkálataiban ugyanazok a csapattestek vették ki részüket, amelyek a nyugati seregtestben már korábban is szerepeltek. Felirat és téglabélyegek bizonyítják ezt.⁸ Ismerjük egy lovagrendű tiszt karrierjét, aki ennél a nyugati seregtestnél különböző csapatoknál teljesített szolgálatot, mindig eggyel magasabb rangra emelkedve, de mindig ugyanabban a nagyobb kötelékben.⁹

Sem a dákok, sem Traianus császár nem tartotta véglegesnek azt az állapotot, amely az első dák háború után beállott. Ismét nagyobb csapatösszevonások vezetnek be a második dák hadjáratot. Moesia superiorba a szomszédos Pannóniából hoztak újabb egységeket a hiányok pótlására. Valószínűleg ez történt a keleti seregnél is és a harapófogó ismét kinyílik Erdély felé. Amennyire ennek a hadjáratnak menetét rekonstruálni tudjuk, a két hadsereg Porolissum környékén találkozott (a mai Mojgrád, Szilágy megyében). A másik hadjárat halálos ölelésében a dákok nagy része felmorzsolódott. Kr. u. 105-ben fejeződött be a második hadjárat és 106-ból ismerünk már egy katonai diplomát, amely szerint Dacia már római tartomány, helytartója pedig Terentius Scaurianus, az egyik diadalmas hadvezér.¹⁰ Evvel a diplomával együtt találtak egy másik katonai elbocsátó levelet, amely egy Kr. u. 110 július 2-án elbocsátott katonának szól.¹¹ Az utóbbiban fel vannak sorolva mindazok a segédc csapatok, amelyekből ezen a napon elbocsátás történt. A felsorolt négy lovas egység és 18 gyalogos egység, valamint egy irreguláris alakulat érdekes összefüggést mutat. A felsorolt csapatok emlékeit, amennyiben később is Dáciában maradtak, mind a tartomány nyugati határának mentén találjuk. Ebből két dolog következik: egyrészt az, hogy ezek voltak a nyugati hadsereg csapatai, másrészt pedig, hogy a tartomány határvédelme a Traianus-féle hadrend megkövesedése. És valóban, ha összehasonlítjuk a korábbi katonai diplomákon megemlített csapatokkal a nyugati határ megszálló egységeit, akkor azokat az egységeket látjuk viszont, amelyek a hadjáratok elején Moesia superiorban gyülekeztek, tehát a nyugati hadoszlop katonáit.¹²

Látjuk, hogy Augustus fiatalkori tervéből csak Erdély meghódítása ment teljesedésbe, száz évvel később. A tartomány mint egy torzó ugrott ki a dunai védelmi vonalból. De torzó maradt mindvégig, mivel Traianus után

⁷ Pannóniába újabb csapattestek érkeznek, amelyek részt vesznek Dacia megszállásában. V. ö. *CIL XVI.* 47.

⁸ A. Barcila, Drobeta 1932, 13; Gr. Florescu, *Rev. Ist. Rom.* 3, 1933, 36 sk.

⁹ M. Aemilius Bassus cursus honoruma (ILS. 9506: An. Ép. 1915, 58). V. ö. Radnóti A., *Arch. Ért.* III. f. 1946, 149.

¹⁰ C. Daicoviciu, Dacia 7—8, 1942, 330 skk., XXXV A.

¹¹ C. Daicoviciu, u. o. 333 skk., XXXV B.

¹² A nyugati határ megszálló csapatairól: Szilágyi J., *Közlemények III* 1, 1943. 88 skk.

ismét a defenzív szellem jutott uralomra. Hadrianustól kezdve nagy gondot okozott az előreugró bástya védelme. A tartományban maradt egy légió centrálisan helyezkedett el, hiszen mindenütt közel voltak a határok, tábora Apulum-ban volt (mai Gyulafehérvár). Jól kiépített úthálózat kötötte össze a lovas alakulatok táboraival (Szamos völgyben: Szamosújvár, Maros felső völgyében: Gyalu, stb.). A lovas alakulatokra a határnak egy nagyobb szakasza volt bízva, ahol mint gyorsan mozgó alakulatoknak kellett az ellenséges betörési helyeket eltorlaszolni. A gyalogos csapatok a természet által alkotott védelmi vonalak, Erdély határhegyláncai mögött helyezkedtek el, a hegyek lábánál, a kisebb folyók terraszaín építették fel táboraikat (pl. Magyaregregy, az Egregy völgyében, vagy Vécs, a Maros völgyében).¹³ Persze a táborok nem alkothattak egy teljes lezárható vonalat, csak a legfontosabb átjárókat védték, a táborok között a hegyek gerincein és a csúcson kerek őrtornyok, vagy a hágókon kisebb őrállomások (*praesidia*) figyeltek a külső ellenség felé. Legtöbb helyen még sánc is erősítette a védelmet az őrtornyok előtt. Ha részleteiben még nem is ismerjük a dáciai határvédelem (*limes*) rendszerét, az már megállapítható, hogy átgondolt és szervezett védelemről van szó. Kétségtelen, hogy ez a rendszer a traianusi hadrend felállításában a határokon nyerte első formáját, de, hogy végleges kiépítését már Traianus idejében megkapta-e vagy csak utóda, Hadrianus alatt, az még kétséges.

Hadrianus császár idején osztották két részre Daciát (Kr. u. 120 körül). A kettéosztás itt is, mint másutt, hadászati megfontolások alapján történt. Dacia aránytalan hosszú határával Janus-arcú tekintett két hasonló taktikájú rokon nép felé.¹⁴ Nyugat felé az Alföldön lakó iráni származású jazygokra és keletre, a Havasalföldre, a roxolán-szarmaták felé. Mindkettő egyforma veszélyes szomszéd a Duna vonallal keskeny hídfővel összekötött tartomány számára. A tartomány kettéosztásánál természetesen adódott a nyugati és keleti front és ennek magja a traianusi két hadsereg. A Kr. u. 110-ből származó, már korábban említett diplomáról ismert csapatokat a későbbi elbocsátó levelek Dacia superiorban említik. A határ e két tartományrész között, Dacia északi részén, Porolissum környékén volt.

A Kr. u. II. század nagy viharának, a markomann-szarmata háborúnak előszelét érezzük már Antoninus Pius idejében (Kr. u. 138—161). A Kárpátok völgyeiben meghúzódott szabad dákok megmozdulnak és veszélyeztetik a tartomány északi részét. Talán ebben kereshetjük az okát annak, hogy a dáciai táborokat átépítik kőtáborokká, de bizonyosan összefügg ez a tartomány hármas osztásával (Kr. u. 158.). A hármas osztás ismét a veszélyeztetett Dacia három frontját jelenti. A nyugati jazyg és a keleti szarmata front mellett, új front az északi, Dacia Porolissensis. Igen élesen látszik a beosztás értelme a markomann háború alatt, amikor Claudius Fronto Moesia superior parancsnoksága mellett, Dacia Apulensis helytartója is lesz. Így egy kézben tartja az Alföldön élő jazygok ellen a támadás jobb szárnyát. Utána pedig, mikor a szétterjedő háború alatt szükséges lesz, hogy az egész szarmata hadjáratot

¹³ Paulovics I.: Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák” ezüstkincsek kérdése (Kolozsvár, 1944). 3 skk.; v. ö. Radnóti A. bírálata: Századok. 1945—46, 265 sk.

¹⁴ C. Daicovicu, AISTCl. 2, 1933—34, 71; v. ö. H. Nesselhauf, CIL XVI. p. 62.

ő vezesse, mindkét Moesia és a három Dacia teljhatalmú parancsnoka lesz.¹⁵ A Kr.u. III. században már koncentrikus támadások érik Daciát, a frontokat talán csak úgy lehet szétválasztani a tartomány szomorú hanyatlásában, hogy a császár, hol a Dacicus (szabad dákok ellen), hol a Sarmaticus (szarmaták ellen), hol a Carpicus (a dákokkal rokon nép), vagy éppen a Gothicus (Dacia szomszédságába került germánok) kitüntető jelzőket kapja, aszerint, hogy milyen irányban kell verekednie a betörő népek ellen.

Az adatokból kitűnik, hogy Dacia sorsa mennyire függvénye volt a határvédelemnek, mennyire összefonódott az itt elhelyezett római katonasággal. Ezen nem is kell csodálkoznunk, hiszen mintegy 1600 km-es határral érintkezett ez a kis területű tartomány a körötte lakó barbár népekkel.

Radnóti Aladár

A BÉCSI-ÚTI KORARÓMAI TEMETŐ AGYAGEDÉNYEI

A pannóniai rómaiság tárgyi emlékeinek bármelyik csoportjával foglalkozó kutató légüres térbe kerül, ha nem kap támpontot a rendszeres ásatások anyagából. A kerámiai anyag összefoglaló feldolgozásához pedig éppen nem nélkülözhető a temetők, kemencék, szóval zárt leletek anyaga. A pontosan meghatározható leletekből kiindulva kereshetjük csak a nagyobb összefüggéseket. Az Aquincumi Múzeum tulajdonában van egy temető anyaga, melynek edényleletei jó támpontot adnak a pannóniai agyagművesség kutatásához.

Az Aquincumi Múzeum 1936-ban, Nagy Lajos vezetésével,¹ a III. ker., Bécsi-út 82. számú ház udvarán, és annak a hegy lábára emelkedő részén egy 59 sírból álló temetőt tárt fel. Mint a „Budapest Történetében,, is olvashatjuk, a Bécsi-út hosszában majdnem folyamatosan temetők húzódtak.² Ha éppen a mi részünket tekintjük, látjuk, hogy a 82. szám után a 88—92. számú házaknál újra temető lehetett, mint azt egy Nagy Tibor által talált II. századi sírkő bizonyítja,³ majd északabbra a III. és IV. század római temetkezései fordulnak elő váltakozva.⁴ A Bécsi-út 82. szám alatti temető zárt egység, a mellette fekvő telkeken húzott kutatóárkok ezideig sírt nem mutattak, a hegy felől pedig sziklás talaj állotta útját a folytatólagos temetkezésnek. A szűk helyen igen sok sírt zsúfoltak össze. A meglehetősen rendszeretlen temetkezés kétféle ritust is mutat. Az 59 sírből 48 égetéses, 11 csont-

¹⁵ A. v. Premenstein, Wiener Eranos. 1909, 263 sk.; A. Stein: Die Reichsbeamten von Dazien (Diss. Pann. I 12). 1944, 33 sk.

¹ A temető részletes publikációját boldogult Nagy Lajos óhajtotta elkészíteni. A kerámiai anyag feldolgozásának engedélyezéséért neki tartozom hálás köszönettel. Az egész temető tanulmányozását nagyon megkönnyíti anyagának részletes aquincumi leltára, melyet Szilágyi János készített és bocsátott rendelkezésemre.

² Nagy L.: Budapest Története I. 2. Temetők és temetkezés. 465. l.

³ Nagy Tibor szíves szóbeli közlése.

⁴ Nagy L.: id. m. 468. l. — Nagy T.: A fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938—1942. évek között végzett kutatásairól. Budapest Régiségei, XIII. 374. l.

vázás volt. Az egyik csontvázás sír zsugorított, s éppen e fölött állott *Hevodus* sírköve, mely stílusban a II. századra utal. Négy csontvázásír külön csoportot képezett; a többi az égetett sírokkal keveredett, s részben az égetett sírok alatt helyezkedett el. Fölvetődik a probléma, hogy jelent-e a csontvázás és égetett temetkezés lényeges időbeli különbséget? Az égetett sírokba temetetteket helyben, fakoporsóban égették el néhány tárggyal együtt, minek következtében pénzeket, üvegeket stb. találtak erősen összeéve. Az égetett sírok közül egy téglasír volt. Ez nem későrómai; a korai császárkor folyamán Aquincumban⁵ és másutt, pl. Poetovioban és Emonában is láthattuk,⁶ hogy az égetett sírt peremes téglákkal fedték be.

Alábbiakban a jellegzetes agyagedények bemutatásával adunk képet a Bécsi-úti korarómai temető kerámiájáról a fontosabb, más kormeghatározó leletek rövid ismertetése után.

A temetőt az érmek datálják. 20 sírban volt érem, nagyobb részük erősen átégett. Három esetben találtak perforált érmet. Ezek közül egy jó fenntartású Domitianus érem (Kr. u. 90—92-ből) adja meg a temető használatára vonatkozólag a terminus post quem-et. A sírokban Traianus, Hadrianus és idősebb Faustina érmei váltakoztak, Antoninus Pius érme a legkésőbbi. Temetőnkbe e szerint kb. Kr. u. 100—160-ig temetkeztek. A sírokban lelt fibulák egybevágának az érmek által meghatározott időben használatos fibulák típusaival. A 45. sír törött „szárnyas,” fibulája valószínűleg azonos formájú volt azzal az aquincumi darabbal, melynek típusát Patek Pannónia északi vonalára jellemzőnek ismer.⁷ Az ilyen fibulák Kovrig⁸ és Patek⁹ szerint a Kr. u. I. és II. században divatosak. Ugyanebben az időben használatos a 36. sír erősprofilú fibulája, melynek formája igen elterjedt Pannóniában.¹⁰ A 21. sír csuklós szerkezetű, T-alakú fibulája olyan típus, mely a II. század végén és a III. század elején általános a birodalom határérődjében,¹¹ s Aquincumból is a III. századból ismeretes.¹² Fel kell tételeznünk, hogy a Bécsi-úti temető ezen fibulája e típus eddigi legkorábbi előfordulása. A terra sigillata anyag gyéren van képviselve temetőnkben. Az 58. sírban egy Rheinzaberni Dragendorff 37-es tál töredéke a II. század közepére utal. A mécsesek főleg firmamécsesek, de a 41. sírban talált korai jellegű halábrázolásos volutásmécses szereplése jellegzetes a temető korában használatos típusokra.¹³ A 6. sír szőlőleveles, koszorús mécsesének párja az aquincumi Gázgyár helyén feltárt II. századi fazekasnegyedből került elő.¹⁴

⁵ Nagy L.: id. m. 467. 1. Téglasír az aranyhegyi temetőből.

⁶ Bónis É.: A császárkori edényművesség termékei Pannóniában. Diss. Pann. II. 20. 8. 1., 2., 3. kép.

⁷ Patek E.: A pannóniai fibulatípusok elterjedése és eredete. Diss. Pann. II. 19.

⁸ Kovrig I.: A császárkori fibulák főformái Pannóniában. Diss. Pann. II. 4. 8—11. ll.

⁹ Patek E.: id. m., 17. 1.

¹⁰ Patek E.: id. m., 26. 1., IV. t. 10.

¹¹ Kovrig I.: id. m., 25. 1.

¹² Patek E.: id. m., 70. 1.

¹³ Iványi D.: Die pannonischen Lampen. Diss. Pann. II. 2. 11. 1. Lásd XI. tábla 1—6.

¹⁴ Kuzsinszky B.: A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. Budapest Régiségei. XI. 261. 1., 264. ábra.

A Bécsi-úti korarómai temető sírleletei igen szoros rokonságot mutatnak az óbudai Aranyhegy mellett feltárt nagy sírmező anyagával.¹⁵ Csak kiragadott példa erre a mi temetők 12. sírjából előkerült kis borostyánkő-amulettekből álló lánc, melynek édes testvérét megtalálták az Aranyhegyi patakmenti temetőben.¹⁶ Az Aranyhegyi temetőbe — mely a Kr. u. I. század végétől a II. század második feléig volt használatban — a polgár város lakossága temetkezett. A Bécsi-út 82. szám alatti temető topografiai helyzete viszont arra utal, hogy a katonaváros a *canabae* lakóit fogadta magába.

A temető kerámiai anyaga nagyon változatos. A helyi, eredetében kelta fazekasságban gyökerező koracsászárkori, ú. n. pannóniai kerámia¹⁷ termékeit találjuk meg sírjainkban. Ezeket a vastagfalú, elég porhanyós szürke anyagból való, de jó sötétszürke bevonással készült edényeket láthatjuk a 29. sírban, melyben egy Dragendorff 37. formájú tál (I. tábla 1.), és egy erősen kihajló peremű kis tál (I. tábla 2.) került elő. Kis szürke, vastagprofilú tálacska a 31. sír (I. tábla 3.), s egy ugyanilyen anyagú meredekprofilú pohár a 42. sír melléklete (I. tábla 4.). Ezeknek az edényeknek eredetére nézve pontosabb meghatározást ad egy tál az 58. sírből (I. tábla 5.), mely Resatus aquincumi fazekas nevével van bélyegezve (I. tábla 6.). Ugyancsak ebben a sírban egy kis tál fenékdarabja is előkerült Resatus levél-díszes pecsétlőjével (I. tábla 7.).¹⁸ Egy ismert aquincumi tálfenéken látjuk ugyanazt a névbélyegzőt, s mellette a sírunkban talált töredék levélbélyegzőjét. Resatus Kr. u. 90—95 körül jött Aquincumba és körülbelül Hadrianus uralkodása végéig (137-ig) dolgozott.¹⁹ Edényei könnyen kerülhettek temetőkbe. Érdes, szürkeanyagú a 6. sír egyik edényének töredéke, melynek formája és díszítése szintén a helyi hagyományokra utal, s valószínűleg egy kettős csonkakúp alakú kis pohárhoz tartozott (I. tábla 8.).

Sokszor éppen az ú. n. pannóniai edényekkel egy sírban kerülnek elő azok a finom kidolgozású, karcolt fogasdíszes, vagy „barbotine,-díszes kis csészék és pohárcák, melyek Pannóniában és Noricumban majdnem mindenütt előfordulnak, különösen a kereskedelmi utak mentén.²⁰ (31. sír: I. tábla 9., 42. sír: I. tábla 10.) Ha az osztrák kutatás eredményeit is tekintetbe vesszük, a csészék elterjedése, és főleg Pannónia és Noricum déli részén való előfordulása alapján ezeknek a gyártási helyét Aquileiába, vagy környékére tehetjük.²¹ Az I. században a leggyakoribb, de a II. században is folyik gyártásuk. Nálunk Szőnyben, Győrött és Aquincumban fordulnak elő; Győrött éppen a II. század elején az ú. n. „Homokgödöri,, temetőben Marcus Aurelius éremmel datált sírokban. Bécsi-úti temetőkben 6—7 esetben is kerültek elő, az 1. sír-

¹⁵ Nagy L.: id. m., 465. l.

¹⁶ Nagy L.: Az aquincumi polgár város tűzoltóságának székháza. Laureae Aquincenses. II. 198. l., XLIII. tábla.

¹⁷ Kuzsinszky B.: id. m., 356. l.

¹⁸ Nagy L.: Budapest Története. I. 1. 255. és 256. l., 4. kép, első sor, harmadik ábra.

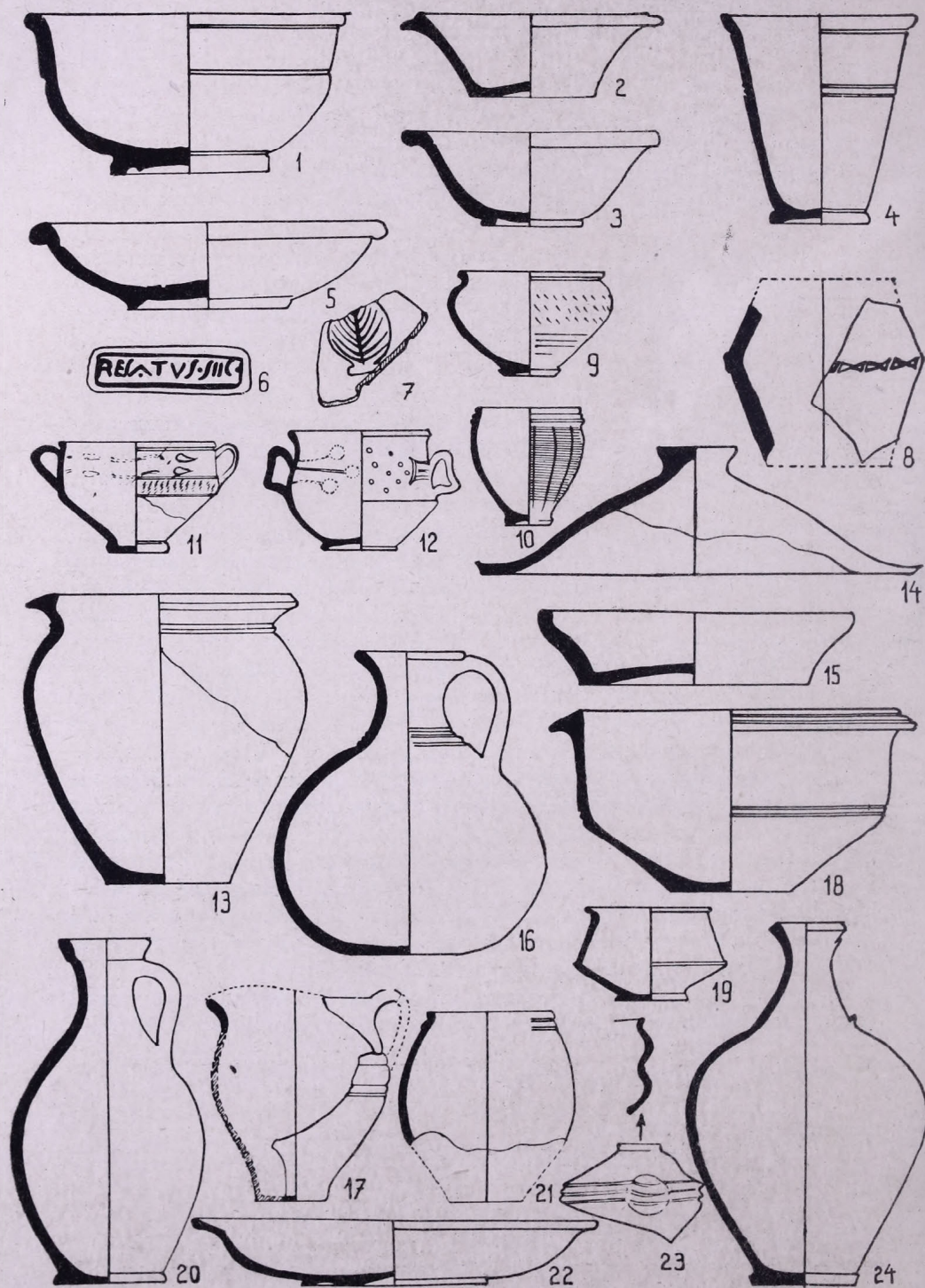
¹⁹ Nagy L.: id. m., LII. tábla, 4. kép. Kormeghatározásra v. ö. 257. l.

²⁰ Bónis É.: id. m. 19. l. XIX—XXI. táblák.

²¹ A. Schörgendorfer: Die römische Keramik der Ostalpenländer. 173. l.

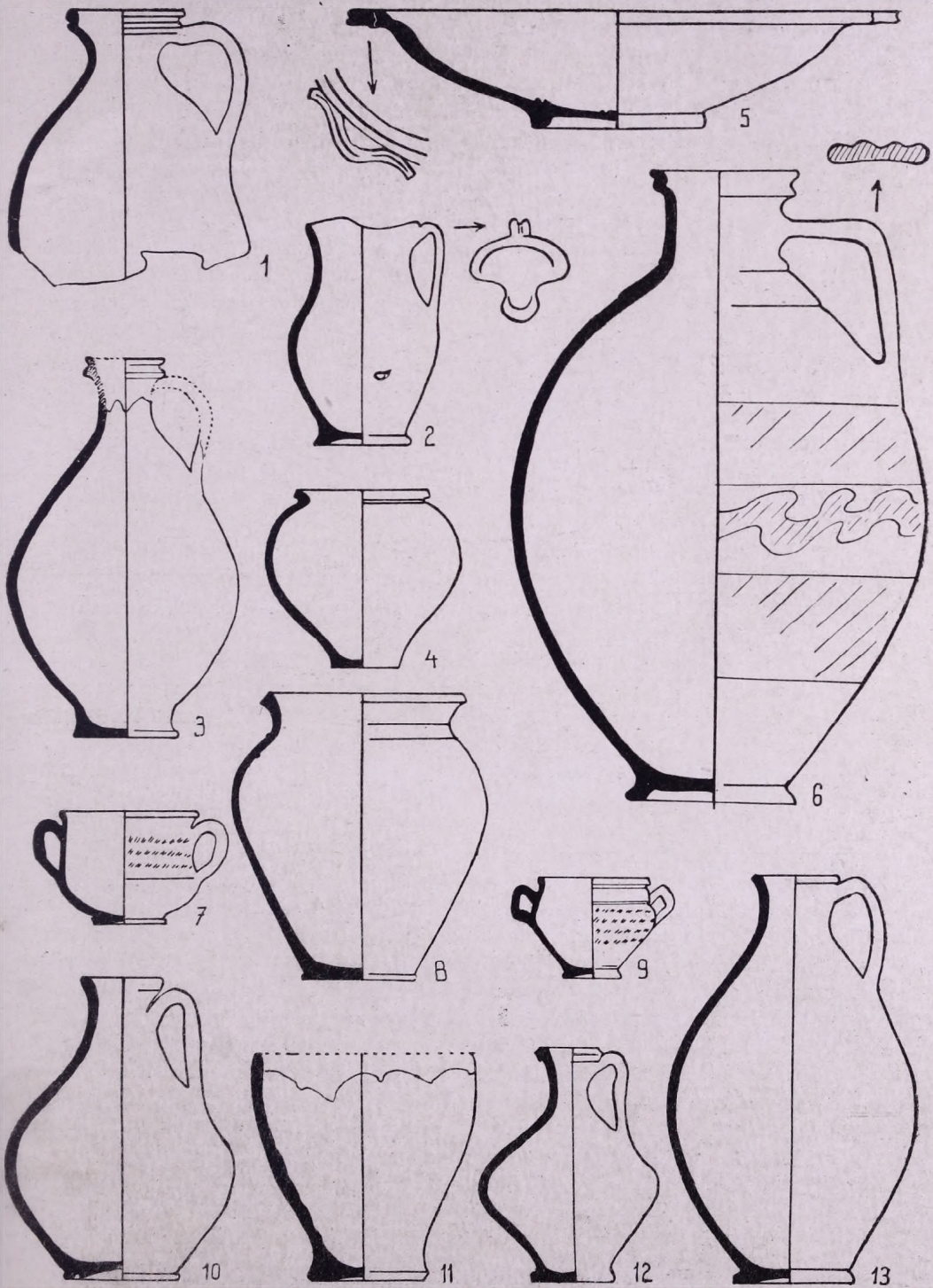

I. TÁBLA

Óbuda, Bécsi-út 82. Korarómai temető. 1—5, 8—24 = 1 : 4; 6—7 = 1 : 2.

Óbuda, Bécsi-út 82. Korarómai temető. I—13 = 1 : 4.

ban Hadrianus éremmel (I. tábla 11.). Közkedvelt díszítésmód a 40. sír csészéjének bogydíszze (I. tábla 12.).

A kerámiai anyag zömét tipikusan provinciális, az I–II. századra utaló edénytípusok alkotják. Jellegzetes darabok a következő sírokban fordultak elő: 4. sír (I. tábla 13.), 9. sír (I. tábla 14.), 17. sír (I. tábla 15–17.), 18. sír (I. tábla 18–23.), 19. sír (I. tábla 24.), 21. sír (II. tábla 1.), 23. sír (II. tábla 2.), 37. sír (II. tábla 4.), 39. sír (II. tábla 3.). A 22. sír barnászörös, festett csikokkal díszített korsója (II. tábla 6.) Pannóniában (főleg Brigetióban) és Dáciában gyakori festési módot mutat, mely a II. században igen elterjedt. Említésre méltó egy zöldzománcos tál az 56. sírből (II. tábla 5.), mely a későrómai zománcos technika II. századi előzményeire utal. Bevonása nem olyan, mint az I. század kis díszes csészéinek citromsárga zománca, hanem inkább barnászöld árnyalatba hajlik. Tálunk jól mutatja a zománcos edények jellegzetességét; élesprofilú kidolgozása a fémedényekre emlékeztet. Egyidőben készült azokkal a domborúdíszes zománcos edényekkel, melyek az I. század végétől a II. század végéig voltak használatosak.²² A szépformájú tál fülei szalagfülek. Szalagfüles megoldású tálak Pannóniában is kerültek elő,²³ de legtöbb analógiája Dáciában, a maroskeresztúri fazekastelep anyagában fordult elő, hol ezeket a tálakat nem zománccal, hanem vörös festéssel borították.

Ha a temető sírjaiból előkerült kerámiai anyag egészét nézzük, az összkép azt mutatja, hogy az anyag zöme helyi, aquincumi gyárakból származhatott. Ennek bizonyítása e gyárak anyagának részletes feldolgozása után válik lehetővé.

A többi leletek említésénél már láttuk, hogy a Bécsi-úti temető anyaga szoros rokonságot mutat az Aranyhegyi árokmenti temető leleteivel. Ugyanez áll a kerámiai anyagra is; a korsók, tálak és töredékek hasonló formákat mutatnak mindkét temetőben. Különösen vonatkozik ez a Resatus-tálakra és az importált csészék csoportjára.

A Bécsi-úti temető csontvázsírjainak kérdésére már a kerámia is feleletet ad. A csontvázsírok mellett kevés melléklet volt. Ha mármost a bennük talált edényeket megtekintjük, feltűnik, hogy ezek nem különböznek a többi égetett sírok edényeitől. A 12. és 59. sírből kis csészék (II. tábla 7. és 9.), a 13. sírből „pannóniai,” jellegű szürke pohár (II. tábla 11.), és általános provinciális formájú fazék, meg korsó (II. tábla 8., 13.), a 32. sírből (II. tábla 12.), és az 50. sírből (II. tábla 10.) utóbbihoz hasonló jellegű korsók kerültek elő. Az égetéses és csontvázas sírok között ezek alapján korban sem gondolhatunk több eltérésre, mint csak egy-két évtizedre.

A Bécsi-út 82. számú ház telkén föltárt temető a katonavároshoz tartozott, s a II. század első felében volt leginkább használatban. Kerámiája hármas eredetű: előfordulnak bennszülött helyi eredetű fazekasok, általános római formákat készítő aquincumi gyárak, és más provinciák gyárainak kereskedelem útján idejutott termékei.

1947 január hó.

Baranyainé Bónis Éva

²² Nagy L.: Zöldzománcos római dísztál Budáról. Budapest Régiségei. XIV. 297. l.

²³ Pl. egy szilasbalhási tál a Veszprémi Múzeumban.

SZARMATAKORI PROBLÉMÁK

I.

A csegelaposi lelet a Jászberény környékén előkerült szarmatakori leletek közül a legérdekesebb. A Magyar Nemzeti Múzeumba Supka Géza hozta be 1913-ban. A pontosabb leletkörülményekről a múzeum leltárkönyve sajnos, semmi közelebbit nem mond. Több részletpublikáció után végre teljes képanyaggal a jászberényi Jász Múzeum 1938—43. esztendei Évkönyvében ismertethettem (58. és a következő lapokon). Az eredményeket összefoglalva megállapítható volt, hogy több sír leletei vannak összekeverve. E sírok nem egykorúak. Egy részük II. századi, illetve a II—III. század fordulójáról való, a többi valószínűleg késő III., vagy éppen IV. századi. A korai sírok, illetve talán csak egy sír a leggazdagabb, s részben provinciális római, részben dák hatású, részben pedig sajátosan szarmata anyag keveredik benne. E rétegződés különben a korbeli leletekre jellemző.

A nemzeti múzeumi leleteket ismertető kézirat nyomdába kerülése után jutott tudomásomra, hogy a csegelaposi leletnek egy kis töredékét a jászberényi Jász Múzeum őrzi. Amikor ennek fényképeihez hozzájutottam, derült ki, hogy ez néhány, nagyjából lecsiszolt sarkú hasábformájú, különböző színű paszta, és egy gömbölyű kalcedonyöngyből (I. t. 4—5.), egy orsógombból (I. t. 3.) és két S formájú bronztárgyból (I. t. 1—2.) áll. Feltehető, hogy egyetlen sír mellékleteiről van szó, talán Supka Géza kiszálása után kerültek elő. A kora ennek a leletegyüttesnek is meghatározható. T. i. a lecsiszolt sarkú hasábformájú pasztagyöngyök, és az egyenlőtlen magasságú, két félből összeállított, kettőscsonkakúpformájú orsógomb a Kr. u. II.—III. század fordulójára utalnak.

Különös figyelmet érdemel ez a lelet a két S-formájú bronztárgy miatt. Megfigyelhető rajtuk a végeken elhelyezett, hengeres formájú és tagolt vas-tagodás. Ilyen tárgyat ezideig sem a szarmatakorból, sem a népvándorlás korának későbbi hazai leleteiből nem ismerek. S igen távol eső területekre kell elmennünk, hogy analógiáit felleljük. Ez a terület pedig a Visztula alsó folyásvidéke. Itt három lelőhelyről is idézhetjük összesen hét példányban. A gostkaui temetőnek Kr. u. 150—350 közti időre datálható 9. hamvasztásos sírjából,¹ az odry-i halmos temetőnek Kr. u. 150—220 közti időre datálható 9. sírjából három példányban,² végül a willenbergi temető Kr. u. 220 körüli időkre datálható 1091., 1178. és 1198. számú csontvázas temetkezést tartalmazó sírjaiból.³ További példányt mutat be Antoniewicz Kr. u. 1—150 közti időből.⁴ A mi példányaink és az analógiák között csak az a különbség,

¹ R. Schindler: Die Besiedelungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum. Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte. B. 6. Leipzig, 1940. 16. l., 2. kép., 6. ábra.

² R. Schindler: i. m., 107. l., 72. kép., 6—7. ábrák.

³ R. Schindler: i. m., 87. l., 59. kép., 11. ábra; 112. l., 74. kép., 5. ábra és 75. kép., 4. ábra.

⁴ W. Antoniewicz: Archeologia Polski. 35. kép., 34. ábra.

hogy ez utóbbiakon egy kivételével az S-formájú tárgy középső részén is tagolás van.

Az emlékcsoport, amelyhez a szóbanforgó analógiák tartoznak, Schindler szerint a keleti germánság gót-gepida csoportjából való. Azonban a két nép hagyatéka között ezen a területen és ebben az időben éles határt vonni nem lehet. Részben kronológiai, részben topográfiai megfontolások alapján Schindler megállapítja, hogy egy tálformájú urnatípus és egy tagolt fibulatípus határozottan gepida jellegű. Megállapítható továbbá az is, hogy a gepidák, bár ismerik a csontvázas temetkezést, mégis a hamvasztás náluk a használtabb temetkezési rítus. A gótoknál fordítva van; ismerik ugyan a hamvasztást, de általánosabb a korhasztásos gyakorlat. E beosztás alapján megállapítja, hogy az odry-i halmos temető gót, a willenbergi szóbanforgó késői sírok valószínűleg gepidáké, míg a gostkaui temető jellege kérdéses.

Az elmondottakat számbavéve, a magyarországi példányokról a következőket mondhatjuk. Mivel hozzánk e tárgyak már a Kr. u. II—III. század fordulóján eljutnak, feltehetjük, hogy a gótok délre vándorlásával jut el az Alföld szarmaták lakta területére (214 táján érik el a Fekete-tenger északi partvidékét). Valószínűleg a felsőtisza-vidéki vandálok a közvetítők.

II.

A szarmatakor tárgyi emlékei között van egy méreteinél fogva sajátos csatforma. Igen gyakran ezüstműből vagy fehérbronzból, néha aranyozott bronzból készülnek. E csattípussal sokszor csuklós szíjvég is jelentkezik. A legnagyobb méretűek hossza a szíjszorító lemezekkel együtt kb. 8, a kisebbeké 4—6 cm között váltakozik. Ezzel szemben szélességük gyakran az 1 cm-t sem haladja meg, s emiatt igen keskeny volt az a bőrv, amelynek felerősítésére használhatták. E csatformát ezidőszereint az alábbi lelőhelyekről ismerjük:

1. *Nagykároly vidéke.* Közelebbi leletkörülményeket nem ismerünk. Együtt vannak tartva az alábbi tárgyak: 1. Kéttagú szarmata csüngő alsó része, vége rovátkolt, bronzból (III. t. 12.). 2. Zárt bronzkarika (III. t. 11.). 3. Kettős csontakúpformájú orsógomb (III. t. 10.). 4. Provinciális térdfibula bronzból (III. t. 13.). 5. Provinciális térdfibula, sodronytekercse hüvelyben, szintén bronzból (III. t. 14.). 2. *Hódmezővásárhely—Fehértó 21. sír.* 23 sírből álló, eddig publikálatlan temető anyagából. A 102 cm mély sírban 167 cm hosszú férficsontváz volt, irányítása D-É. Mellékletei: 1. A jobb lábfej előtt 14 cm-re szürke, jól iszapolt csontakúpformájú pohár. 2. A jobbkez ujjai előtt, a combon keresztbe vaskés szétesett töredékei. 3. Ű. n. szarmata-csat egybeöntött szíjszorítólemezzel, a csatkarikával a balkéz ujjai alá nyúlva (I. t. 15.). A szíjszorítólemezen két aklaszeg van, felületét öt pontkörös díszítés élenkíti, de a széleken rovátkolás is látszik rajta. 4. A vaskés alatt vasár. 5. A vasár mellett csiholó acél kovával. 6. A jobb kulcscsonton felső hurkolású számszerijfibula bronzból. A teknőalakú sír alja fehérszínű anyaggal volt bevonva. 3. *Szentandrás (Békés?).* Leletkörülmények ismeretlenek. 1. Kerek szarmata csat, egybeöntve a szíjszorítólemezzel (I. t. 18.). Alsó végén aklaszeg, a lemez vége hegybe fut ki. Felső felülete a szélekkel párhuz-

1—5: Jászberény—Csegelapos; 6—12: Debrecen—Kondoros melléke; 13, 16: Szegvár; 14, 18: Szentandrás; 15: Hódmezővásárhely—Fehértó. 21. sír; 17: Szeged—Pusztamérges.

II. TÁBLA

1—14: Kiskunfélegyháza—Pákapusztá; 15—19: Szeged—Pusztamérges; 20—21: Kiskőrös.

1—9: Békésbábczka; 10—14: Nagykároly vidéke; 15: Kiskőrös.

mosan barázdált. 2. Kerek metszetű bronzhuzalból nyitott karperec (I. t. 14.).

4. *Kiskúnfélegyháza—Páka pusztá, Kis birtok.* Közelebbi leletkörülmények ismeretlenek. 1. Négyoszögletes szarmatacsat, amelyhez csuklósan csatlakozott a szíjszorítólemez (II. t. 1—2.). 2. Szíjszorítólemez, vagy csüngő töredékei bronzból (II. t. 3., 7.). 3. Hossznégyoszög alakú, két végén aklasszeggel ellátott bronzlemeztöredék (II. t. 9.). 4. Vékony bronzhuzal töredéke (II. t. 4.). 5. Öt darab (?)-töredék (II. t. 5—6., 11—13.). 6. Provinciális térdfibula, külön a sodronytekercs fele (II. t. 8., 14.). 7. Krétagyöngytöredék (II. t. 10.). 5. *Szegvár.* Közelebbi előfordulási körülmények ismeretlenek. 1. A szíjszorítólemezzel egybeöntött szarmata-csat (I. t. 16.). 2. Valószínűleg ehhez a lelethez tartozik egy vasdarabra tapadt császárkori ezüst denár (id. Faustina) (I. t. 13.). 6. *Pusztamérges.* A leletkörülmények ismeretlenek. 1. Kerekfejű szarmata-csat, csuklósan csatlakozó, hosszában bordázott szíjszorítólemezzel (II. t. 18.). 2. Kerek metszetű bronzhuzalból nyitott karperec. 3. Félkorongos fejű provinciális térdfibula (II. t. 15.). 4. Vörösmázás csonkakúpos csésze (II. t. 16.). 5. Szürke, jól iszapolt egyfűlű bögre (II. t. 17.). 6. Durva iszapolású agyagedény (II. t. 19.). 7. Szürke, jól iszapolt hasas edény (I. t. 17.). A felsorolt tárgyak együvértartozása kétséges. 7. *Debrecen—Kondoros melléke.* Közelebbi leletkörülmények ismeretlenek. 1. Fehérbronzból vagy ezüsből készült kerekcsat egybeöntve a rövid szíjszorítólemezzel (I. t. 12.). 2. Tagolt szarmata csüngő, vagy szíjvég fele, valószínűleg fehérbronzból (I. t. 11.). 3. Félgömbformájú csontgomb (I. t. 9.). 4. Négy császárkori ezüst denár (I. 6—8., 10.). Ifjabb Faustina, Antoninus Pius, Marcus Aurelius és I. Philippus (Kr. u. 244—249). 8. *Kiskőrös* (Nemzeti Múzeumi naplósám 4—1939). Közelebbi leletkörülményeit ennek sem ismerjük. 1. Kerekfejű szarmata-csat bronzból, csuklósan csatlakozó szíjszorítólemezzel (II. t. 21.). 2. A csathoz tartozó kéttágú bronzcsüngő (II. t. 20.). 3. Provinciális térdfibula (III. t. 15.). 4. Császárkori ezüstdenár. 5. Vaskés. 9. *Békéscsaba.* A Magyar Nemzeti Múzeum 29—1892. szám alatt őriz e helyről leleteket, amelyeknek összetartozása kérdéses. Az alábbiakban az egykorú leleteket ismertetjük csak. 1. Zömök szarmata-csat, szíjszorítólemeze csuklósan csatlakozik a csathoz (III. t. 1.). 2. Ehhez a csathoz tartozó kéttágú csüngő (III. t. 2.). 3. Két kisebb méretű, kerekfejű szarmata-csat csuklósan csatlakozó szíjszorítólemezzel (III. t. 3—4.). 4. Rossz ezüsből készült, sodrott ezüsthuzallal, félkörívesen díszített korongos fibula fedőlemeze (III. t. 8.). A középén ovális keret ékkő befogadására. 5. Erősen profilált bronzfibulák, egy ép és egy töredékes példány (III. t. 5—6.). 6. Kerékformájú zománcos fibula fele (III. t. 7.). 7. Provinciális térdfibula (III. t. 9.). 10. *Kondoros.* Ismertetését lásd Dolgozatok, 1931. 120. l. 11. *Kiskálló—Kiscsere,* Dolgozatok, 1931. 121. l. 12. *Kecskemét—Földműves iskola,* Dolgozatok, 1931. 127. l. 13. *Vizesda,* A. É. 1942. 310—312. l. 14. *Hajdúdorog.* Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1935. 77—80. l. 15. *Jászberény—Csege-lapos,* Jászberényi Jász Múzeum Évkönyve, 1938—1943. 58. s. köv. l. 16. *Szeged—Bogárzó,* A. É. 1940. 266. l. 17. *Ernőháza—Pape-féle temető* 1. sír, A. É. 1940. 260. l. 18. *Szentes—Dónát, Mágocspart,* Szarmatakor emlékei Magyarországon I., Arch. Hung. XXV. (továbbiakban Szarmatakor I.), 23—24. l. 19. *Szeged—Felsőpusztaszer* 22. sír, Szarmatakor I., 17. l. 20.

Szentes—Kistőke 96. sír, Szarmatakor emlékei Magyarországon II., Arch. Hung. XXVIII. (továbbiakban Szarmatakor II.), 12. l., 112. sír, Szarmatakor II., 13. l. 21. Bácsföldvár, Szarmatakor II., 23. l. 22. Ladánybene—Józsa Pál tanyája, Szarmatakor II., 25. l. 23. Kecel—Barnakert, Szarmatakor II., 18. l. 24. Szada—Néger tanya, Szarmatakor II., 24. l. 25. Kiskőrös—Csukástótól délre, Szarmatakor II., 24. l. 26. Kecskemét—Mária kápolna, Szarmatakor II., 25. l. 27. Szarvas vidéke, Szarmatakor II., 24. l. 28. Kecskemét—Szentkút, Ferencszállás puszta, Szarmatakor II., LVII. t. 12. ábra. 29. Hatvan vidéke, Szarmatakor II., LVII. tábla 13., 14. ábrák. 30. Csanytelek—Dilitor, Szarmatakor II., LVII. tábla 16. ábra. 31. Csanytelek—Dögállás, Szarmatakor II., LVII. tábla 10—11. ábrák. 32. Monor, Szarmatakor I., 19—20. l. 33. Kiskundorozsma—Jerney téglavető, A. É. 1941. III. s a köv. l.

Amint látjuk, 33 alföldi szarmata lelőhelyről ismerjük ezt a csattípust. A pontosan megfigyelt leletekből rendeltetésükre is tudunk következtetni. Megállapítható, hogy szerepel ez a csattípus olyan bőrv felerősítésénél, melyre valamilyen módon, valószínűleg zacskóba rejtve, pásztorkészség tárgyai voltak függesztve. Ilyenként ismerjük a Hódmezővásárhely—fehértói temető 21. sírjából, ahol a csat a balkéz ujjai közül került elő, viszont a jobboldalon, a jobbkéz ujjai között ott voltak a készség tárgyai: a vaskés, a vasár, csiholóacél a kovával. Ilyen pontos megfigyelés áll rendelkezésünkre a Szentes—kistőkei temető 112. sírja esetében is, ahol a jobbcomb felső végénél került elő a csat, a két comb közül pedig az egyéltű vaskés és a csiholóacél a kovával. Ugyanezen temető 96. sírjában a medence jobboldalán a bronzcsat, s ugyanott kis vaskés is volt. A felsőpusztaszeri temető 22. sírjában a csat mellett a csiholóacél a kovával is ott van.

Érdekesebb azonban e csattípusnak másik rendeltetése, amikor is kardnak övre függesztését szolgálta. Ez esetekben megfigyelhető, hogy mindenkor 45—50 cm hosszú rövid kardok szerepelnek. Tehát a csatokkal együtt szereplő keskeny szíjzatat a kardok súlyát még elbírja. Így fordult elő a hajdúdorogi leletben, ahol a 44 cm hosszú pengéjű kard markolatát 5 cm átmérőjű ezüst korong zárta le. A Kiskundorozsma—Jerney téglagyári lelet kardja 45 cm hosszú; úgy ezen, mint a hajdúdorogi példányon a fahüvely átrozsdásodott nyomai megmaradtak. A Szentes—dónáti lelet példányai lovassírból valók. Sajnos, a kardnak csak a hegye maradt meg. A bácsföldvári lelet minden valószínűség szerint szintén kardos lelet volt, legalább is erre mutat a sírban talált csatok nagy száma. Végül említhetjük a Szentes—kistőkei temető 143. sírjának gyűrűsvégű rövid kardját (Szarmatakor II., XXV. tábla, 5. ábra), amellyel ugyan nem kerültek elő a szóbanforgó csatok, de a temető két másik, már említett sírjában igen, s a kardot típusa ebbe a körbe sorozza.

A bemutatott leletek tanúsága szerint e csatok használatának főideje Kr. u. 180—és 230, esetleg 250 közti időre esik. A 250-es dátum azért bizonytalan, mert a kondorosi lelet maga is szórványos lelet, s főként mert a leletben lévő érmek odatartozása nem bizonyos. Nagyon valószínűnek látszik, hogy a markomann-quád háborúkat követő, aránylag rövid ideig tartó nyugalmasabb korszak alatt az alföldi jazigok és a Pontus vidéke között a kapcsolat elevenebbé vált. Ennek bizonyítékeként tekinthetjük az ú. n. szarmata-csat

és csüngőtípust, melynek analógiái, mint arra már rámutattunk,⁵ csak dél- és keletoroszországi területeken találhatók fel. Emaz újabb pontusi áramlatnak más tárgyi bizonyítékai is vannak (új gyöngytípusok, fibulaformák stb.), de ezidőszert még nehéz eldönteni, hogy az új pontusi kultúraáramlat újabb szarmata néphullámmal kapcsolatos-e?

Párducz Mihály

STUDIA AVARICA I.

Az avar honfoglalás útvonalának kérdéséhez.

Nagyobb munka írása közben igen sokszor merülnek fel részletproblémák, amelyek aprólékos megvizsgálása elől nem zárkozhat el a kutató. Az eredmény többnyire csak egy mondat vagy lábjegyzet terjedelemben kaphat helyet összefoglaló munkájában; az eredmény részletesebb indoklásától tartózkodni kénytelen, hacsak nem akarja munkája szerkezeti egységét hosszabb kitérésekkel megbontani. Természeténél fogva az ilyen anyag külön kis cikkekbe kívánczik, amelyek irodalmi kerete jobban elbíra a részletkutatással járó excursusokat, bővebb fejtegetéseket. Az avar politikai történet feldolgozása közben is lépten-nyomon jelentkeztek a megoldásra váró különböző jelentőségű és súlyú problémák. Ezek közül többet, javasolt megoldásukkal együtt e folyóirat hasábjain kívánnék közreadni.

Elsőnek egy sokfélefép magyarázott Menandros-hely szövegkritikai-történeti kifejtését kíséreljük meg. Szövegrészünket legutóbb Ludwig Hauptmann értékesítette, az avar honfoglalás, más szóval a gepidák elleni avar támadás útvonalára vonatkoztatva azt.¹ Korábban általánosan elfogadott volt az a nézet, hogy az avarok a Kárpátokon keresztül hatoltak be Gepidia területére.² Pontosabb útvonal kijelölésétől az írott s az ebben a vonatkozásban még ki nem értékelt régészeti forrásanyag hiányában általában tartózkodtak a kutatók. Már ezért is jelentős előrehaladást jelentett volna ebben a kérdésben Hauptmann interpretációja, mely egy szavahihető forráshelyet kínált fel az avar honfoglalás lefolyásának vizsgálatához. De lássuk valóban szükséges-e a korábbi felfogást, mint téveset elvetni?

Menandros említett töredéke³ Sirmium első sikertelenostromát (567 vége vagy 568 eleje) beszéli el, amikor Baján kezdeményezésére tárgyalások indulnak meg a bizánci stratégos, Bónos és az avar khagán között. E tárgyalások

⁵ Szarmatakor I, 38. 1.

¹ L. Hauptmann: Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VIe. siècle (Byzantion. IV. 1929. 152 l.).

² Lásd pl. C. Diclescu: Die Gepiden. I. 1923. 160 l., aki Erdélyen keresztül vezet be az avarokat. — L. M. Hartmann: Gesch. Italiens im Mittelalter. II. 1, 1900, 18 l. szerint „von Nordosten her“ törnek a gepidákra az avarok. Ugyancsak északkelet felől vonul tatja be az avarokat E. Klebel, Langobarden, Bajuwaren, Slawen (MAG. LXIX. 1939. 104 l. és I. térkép).

³ Exc. de legat. gent (a továbbiakban ELG rövidítve). 14, C. De Boor, p. 457, 34 sk.

folyamán Baján finoman sejteti, hogy hajlandó seregével a város alól elvonulni, amennyiben valami csekély ajándékot kap a bizánciaktól.⁴ Majd a következőket mondja: *Καὶ γὰρ ἐν τῇ Σκυθίᾳ περαιωθεὶς οὐδὲν ὁτιοῦν ἐχομισάμην, καὶ τῶν ἀδυνάτων ἐστὶ κἀντεῦθεν ἥκιστα ὠφεληθέντα με ἀπειλούσασθαι.*

E mondat első részéhez fűzte mármost Hauptmann a következő értelmezést: „(Baian) traversa le Danube en Scythie Mineure (Dobrogea), et il avait marché contre les Gépides par la rive sud. L' extraordinaire discipline des soldats qui en cours de route ne commirent aucun pillage, nous indique qu'il traversa le territoire byzantin avec la permission de l'empereur.“

Mint látjuk, Hauptmann magyarázatában a περαιῶν verbumnak a 'valamin átkelni' jelentést tulajdonítja; azonban maga is érezte, hogy állítmányunk ebben a jelentésében nem igen használatos valamely nagyobb területen való keresztülhaladás kifejezésére s épen ezért interpretációjában önkényesen a Duna nevét csúsztatta be a szövegbe. Menandrosnál azonban nem történik említés e folyó nevééről, ellenkezőleg az állítmánnyal jelzett cselekmény félreértést kizáró módomban Skythia területéhez kapcsolódik. De ha el is fogadjuk, hogy e locus említette Skythia azonos a Duna jobbpartján fekvő Scythia (minor) bizánci tartománnyal, akkor sem tehetjük magunkévá a verbum olyan szokatlan értelmezését, hogy Bajánnak ez az akciója nem fejeződött be Scythia minor területén, hanem azon messze túlhaladt. Erre a szöveghiteles szempontból bizonytalan alapra épített további történeti következtetéseket tehát, hogy t. i. Baján a Duna jobb partján, még hozzá a bizánci udvar hozzájárulásával vonult fel a gepidák ellen, nemcsak a praemissák felmutatott sebezhetősége, hanem a korabeli események egészen más képet mutató összefüggései miatt is már határozottan el kell vetnünk.

A főntebb idézett szövegrész első mondatának értelmébe azon fordul meg, hogy Menandros e helyen melyik jelentésében használta a περαιῶν igét s mit értett Σκυθία alatt? Előszörban írónk szóhasználatának vizsgálata adhat feleletet mindkét felvetett kérdésre. Menandros szövegének gondos áttanulmányozása mármost azt mutatja, hogy írónk a Hauptmanntól vitatott 'valamin átkelni' jelentésében mindenkor folyóval, de sohasem nagyobb kiterjedésű területtel kapcsolatban használja igénket. Az is kitűnt továbbá, hogy ilyenkor e verbumhoz a διὰ igekötő járul, az pedig 'amin átkelek' tárgyasetben áll.⁵ Ugyanezt a szóhasználatot árulja el az idősebb kortársnak számító Agathias nyelvezete, akinek történeti munkájában öt esetben fordul elő igénk, mindenkor folyón vagy tengerszoroson, tehát valami keskeny sávon való átkelés kifejezésére.⁶

⁴ Párhuzamul szolgálhat ehhez Menandr., ELG 10, p. 454: Baján hajlandó három nap alatt elhagyni a frank határvidéket, amennyiben Sigisbertus ajándéku élelmiszereket küld.

⁵ ELG 4, p. 444, 10—11; 30, p. 472, 22.

⁶ Agathias, III. 20 (Niebuhr, p. 184, 11 sk.; IV. 30, p. 272, 8 sk.; V. 10, p. 300, 8 sk.; V. 14, p. 309, 10; V. 25, p. 334, 6 sk.). — Érdemes megjegyezni, hogy Prokopios ebben a vonatkozásban teljesen eltér Menandros és Agathias nyelvezetétől, s amikor egy folyón vagy tengerszoroson való átkelésről ír, akkor a διαβαίνω illetve διαπορθμεύω igéket használja (Az előbbire: B. G. I. 3, p. 323, 23; B. P. II. 4, p. 167, 14; B. G. IV. 5, p. 476, 9—11; 478, 14. Az utóbbira pl. B. G. IV. 5, p. 477, 19.).

Ezen adalékok alapján tehát határozottan állíthatjuk — függetlenül attól, hogy a mondatban szereplő Skythiát a hasonló nevű bizánci tartománnyal azonosítjuk-e, vagy pedig a Dunától északra elterülő területre vonatkoztatjuk —, hogy Menandros nem a 'Skythián átmenni' jelentésében használta a περαιῶν verbumot. Skythia itt nem lehet „Durchgangsland“ hanem végpont, ahol befejeződik a cselekmény. Igénknek van ugyanis egy ilyen jelentése is: 'valahová átkelni, átmenni'. Amikor pl. Menandros annak a lehetőségéről ír, hogy a varchuni nép⁷ a Hebros mellől betör a bizánci birodalom területére, akkor ezt a következő módon fejezi ki:⁸ . . . ὁ Ἐβρος, ὁπόθεν τε περαιώθησαν εἰς τὴν Ῥωμαϊκὴν . . . οἱ Ὀδαρχωνῖται. Az a nagyobb terület tehát, ahová átmegy, betör az ellenség εἰς + accusativussal kapcsolódik ebben a jelentésében használt igénkhez.⁹ Skythia emlegetése miatt szövegünkben is ezt a szófűzést váránk. E helyett Skythia neve a teljesen szokatlan ἐν + dativus esettel kapcsolódik igénkhez. Menandros szövegében ehhez épen úgy nem találunk párhuzamot, mint ahogy Agathias, Prokopios és Euagrios munkáiban is hiányzik hasonló fordulat. Ép ezért egy pillanatra felvetődött a szövegemendálás szükségességének lehetősége is, amikor az εἰς τὴν Σκυθίαν javításra gondoltunk. Minden emendatiótól eltolt azonban a Menandros-szöveg hagyományozásának egységessége, amennyiben De Boor apparatusa szerint valamennyi kézirat ἐν + dativus esetben hozza Skythia nevét. Eme nyelvi szempontból is átmeneti kornak tekinthető időszak görög auktorainak legjobb magyarföldi ismerője, Moravcsik Gyula figyelmeztetett továbbá arra, hogy ez a grammatikailag szokatlan kapcsolás előfordul pl. Konstantinos Porphyrogenetos munkáiban, igénk valahová átkelni, - menni jelentésének használatával. E szíves szóbeli közlés alapján elfogadhatjuk a vizsgálódásunk tárgyát képező locus olyan értelmezését, hogy Baján Skythiába átmenve onnét semmit sem vitt el, stb.

Szövegrészünk interpretálásának másik sarkalatos pontja, milyen földterületet jelöl itt a Skythia név? Ismét Menandros szóhasználatából kiindulva próbáljuk meg eme földrajzi fogalom tartalmának kihámozását. Említett töredékünkön kívül Menandros még két alkalommal használja e földrajzi nevet. Először az ELG. 4, p. 444 olvasható fragmentumban, mely arról szól, hogy az avarok 562 táján megérkezve az Al-Duna mellé, írónktól közelebből meg nem határozott lakóhelyet (οἰκήσεις) kérnek Iustinianostól. A császár a herulok elhagyott szálláshelyeit ajánlja fel Pannonia prima területén, amit az avarok azzal hárítanak el, hogy nem kívánnak Skythián kívül maradni, „amelynek birtoklására nagyon áhítoztak“ — fűzi hozzá még Menandros saját megjegyzéseként.¹⁰ Ez utóbbi odavetett mondatból világos, hogy az a Skythia, amelyen nem kívánnak kívül maradni az avarok, a tárgyalások időpontjában még nincsen e nomád nép birtokában. Másrészt tudjuk Theophanesből, hogy

⁷ Felfogásom szerint e népnév utolsóelőtti szótagjában szereplő ω az ου diphthongus elírása.

⁸ Exc. de legat. Roman (a következőkben: ELR). 14, p. 206, 11.

⁹ Egy másik példa ELR 15, p. 209, 3: (Baján) περαιώθη εἰς τὸ καταντικρὺ τοῦ ἡείθρου.

¹⁰ καὶ οἱ Σκυθίας οὗτοι ᾧοντο δεῖν εἰσεῖσθαι ἐκτός· αὐτῆς γὰρ δῆπουθεν εἶσιτι ἐκείντοι.

562 körül, amikor Bizánccal ezek a tárgyalások folytak, az avarok az Al-Dunának Moesia inferior és Scythia minor tartományokkal szembenfekvő, balparti területeit birtokolták.¹¹ E két adalék összevetéséből önmagától adódik, hogy az a Skythia, ami után 562 körül még csak vágyódva tekint Baján népe, nem terülhetett el a Dunától északra. Ha pedig tovább olvassuk Menandrosnak ezt a töredékét, még pontosabb utalást kapunk, hogy hol kell lokalizálnunk Skythiát. A tárgyalásokat bizánci oldalról vezető Iustinos, Germanos fia az egyik avar követőtől megtudja, hogy amennyiben Iustinianos az Al-Duna jobbpartján a tőlük kért területen telepítené le őket, színleg békés szándékkal kelnének át az Istrosra, majd hirtelen egész haderejükkel a bizánciak ellen fordulnának. Az avar vágyakozások, aspirációk láthatólag az Al-Duna jobbparti területeire irányultak. Ide helyezhető tehát az a Skythia, amelynek birtokára áhítoznak. A Duna jobbpartjára lokalizált Skythia viszont nem jelölhet mást, mint az e néven ismert bizánci tartományt, amelyet egyszerűen csak Σκυθία néven említ már korábban Agathias és Prokopios.¹²

A másik hely, ahol a Skythia név előfordul Menandros szövegében, a langobard-avar szövetségi tárgyalásokat elbeszélő töredék.¹³ A langobardok e szövetség előnyeit fejtegetik a khagán előtt. Így többek között reménykeltően ecsetelik, hogy e szövetség megszilárdulása esetén könnyen elérhetővé válik az avarok számára Skythia, sőt Thrakia is s minden nagyobb fáradtság nélkül törhetnek előre egészen Bizáncig. A langobard követek Skythia birtoklási lehetőségének megcsillogtatásával tehát ugyanarra az avar aspirációra kívánnak hatni, amelynek területi lokalizálását már fentebb megkaptuk. Az ebben a töredékben említett Skythia sem lehet tehát más, mint az aldunai hazában élő avarság ígéretföldje: Scythia minor területe. Menandros szóhasználata alapján fejtegetéseink kiindulópontjául szolgáló szövegrészünkben is a Skythia földrajzi nevet Skythia keletrómai tartományra vonatkoztathatjuk, annál is inkább, minthogy a 6. századi görögnyelvű íróknál sincsen biztos nyoma annak, hogy a Dunától északra fekvő területeket Skythia névvel jelölték volna.

A περαιώω ige helytelen magyarázata mellett nagy szerepet játszottak Hauptmann konstrukciójában Bajánnak ama szavai, hogy „semmit sem vittem magammal (Skythiából)” (οὐδὲν ὄντιον ἐκομισάμην). Elsősorban emez utóbbi kitételből kívánta kiolvasni Hauptmann, hogy az avarok Bizánc beleegyezésével vonultak fel a Duna jobbpartján Gepidia ellen. Főntebb már utaltunk e felfogásnak szövegben rejlő nehézségeire, melyekhez mégcsak annyit fűzünk, hogy az avaroknak a zsákmányolástól tartózkodó magatartásából nem következik szükségképpen az, hogy az avarok a bizánciak engedélyével vonultak be Scythia minor területére. Ennek a barbároktól valóban egészen szokatlan viselkedésnek egészen más indítékai voltak, mint azt a következőkben még kifejtjük.

¹¹ Theophan., Chronogr. A. M. 6050 (Classen, I. p. 359).

¹² Agathias, V. 10, p. 301, 11. — Prokopios, de aedif. IV. 7, p. 293.

¹³ ELG 11, p. 455, 3.

De még ez előtt rá kell mutatnunk a Hauptmann-féle thézis elfogadásának súlyos történeti akadályaira is. Az avaroknak a Duna jobbpartján való felvonulása — eltekintve most attól, hogy Menandros szövege erre a legkisebb utalást sem nyújtja — ugyanis csupán akkor lenne elfogadható, ha bizonyítani lehetne, hogy 1. Bizánc a langobard-gepida háborúban nem maradt semleges, 2. az avarok 567-ben Bizánc szövetségesei voltak. Mindennek azonban ép az ellenkezőjéről tanúskodnak forrásaink. 1. Bizánc az 567. évi háborúban semleges maradt, amennyiben Menandros előadása szerint sem a langobardoknak, sem pedig a gepidáknak nem adott fegyveres segítséget.¹⁴ A semlegességnek ez az óvatos megfogalmazása ugyan nem zárna ki, hogy közvetett úton II. Iustinos ne nyújtott volna támogatást az egyik félnek. Ilyen, a langobardoknak adott közvetlen segítségre értelmezhetnénk az avar csapatok átengedését a bizánci területen. Azonban még ezt a lehetőséget is el kell vetnünk, mert: 2. hiányzik eme feltételezett átvonulás előfeltétele, az avar-bizánci szövetség. Ennek hiányában ugyanis példa nélkül állna a hadtörténelemben, hogy egy támadó cselekményre készülő hatalom, mint Bizánc 567-ben, idegen, nem szövetséges s még hozzá igen tekintélyes számú¹⁵ haderőnek megengedné a jövő hadműveletek operációs bázisaként kiszemelt terület-sávon való keresztülvonulást. Az avar szövetséget viszont II. Iustinos mindjárt trónraléptekor felmondta,¹⁶ s azt Baján ismételt kérésére sem volt hajlandó felújítani,¹⁷ amíg a perzsa háború szerencsétlen alakulása, 573 vagy 574-ben nem kényszerítette erre.¹⁸ Igaz, hogy II. Iustinos a langobard-gepida háború előestéjén követeket küldött Bajánhoz, de minden komolyabb felhatalmazás nélkül.¹⁹ Az egész akció csupán diplomáciai manőverül szolgált, hogy az avar khagán előtt elködösítse Iustinos igazi szándékait Sirmiumot illetőleg. Ami azután teljes mértékben sikerült is.

Eddigi fejtegetéseinkből úgy vélem kitűnik, hogy a szóbanforgó menandrosi hely nem használható fel az avar honfoglalás útirányának pontosabb kijelölésére. E negatívum kiemelésekor azonban rögtön felvetődik a másik pozitív irányú kérdés, miképpen értelmezhető, más szóval milyen történeti összefüggésbe állítható Bajánnak ez a Scythia minor területén való megjelenése.

¹⁴ ELG 12, p. 455 sk. V. ö. ELR 9, p. 197.

¹⁵ 568-ban a türk követek 20.000 főre (két *tümen*) becsülték az előlük elmenekült avarok hadi erejét (ELG 7, p. 452). 573-ban vagy 574-ben Baján 60.000 bőrpáncélos lovas-sal indul a szlávok ellen (ELG 31, p. 474). A honfoglaló avarok hadi ereje a pontusi bulgár népek és az aldunai szlávok meghódoltatása után bizonyára megközelítette a 100.000 főt. Számra nézve tehát erősebb volt, mint a honfoglaló magyarság.

¹⁶ Corippus, in laudem Iustini. III. p. 143 sk. — Menandr., ELG 5, p. 444 sk.

¹⁷ Ezekre a visszautasításokra vonatkozik Baján Bónos stratégus előtti kifakadása (ELG 14 p. 457.), amellyel alább még részletesebben foglalkozunk.

¹⁸ Menandr., ELG 18, p. 450 és ELR 15, p. 208. — Euagrios, h. e. V. 11 sk. — K. Groh, Gesch. d. oström. Kaisers Justin II. 1889. 87 l. — E. Stein, Studien z. Gesch. d. byzantinischen Reiches. 1919. 131 (a perzsa háború előtti időre teszi a békekötést). — Helyesen: L. Hauptmann, Byzantion. IV. 1929. 155 l.

¹⁹ Ez kitűnik abból, hogy Menandr., ELG 13, p. 456 semmi közelebbit nem mond a tárgyalások anyagáról. V. ö. még: ELG 14, p. 457, 20 sk.

Erre a kérdésre eddig kétféle említésreméltó felelet merült fel az irodalomban. Az egyik Peisker nevéhez fűződik,²⁰ aki Menandrosnak ezt a helyét összekapcsolta Corippus, in laudem Iustini. III. 300—301 soraival,²¹ ahol Baján követe, Targitész,²² a következő dicsekvő sorokat intézi II. Iustinoszhoz:

*nunc ripas Scythici victor rex contigit Istri,
densaque per latos figens tentoria campos*

Peisker a két hely összevetéséből azt következtette, hogy az avarok Iustinianos uralkodásának utolsó éveiben Scythia minor birtokába jutottak. Hogy ez nem felel meg a történeti tényeknek, azt már fentebb láttuk, a langobard-avar szövetségi tárgyalások kapcsán, amikor többek között még azzal is érvelhettek Alboin követei e szövetség megkötése mellett, hogy ily módon könnyen elérhetővé válik az avarok számára Scythia minor területe. A görög-, valamint a latinnyelvű íróknak ezt a két helyét továbbá azért sem lehet összekapcsolni, minthogy a Menandrostól említett betörés nem sokkal Sirmium első ostroma előtt történt, legkésőbb 566/67 telén, míg a Corippusnál olvasható sorok Iustinianos uralkodásának utolsó éveire vonatkoznak. Azonkívül, ha Corippusnak az 565. évi helyzetet visszatükröző sorai azt jelentenék, hogy az avar khagán ekkor már Scythia minor birtokában van, teljesen elképzelhetetlen volna, hogy közel másfél év múlva Baján fegyveres erővel a saját területére hatolna be. Corippus eme sorainak magyarázatául egyedül Theophanes már fentebb idézett szavai szolgálhatnak (Chron. A. M. 6050): οὗτοι (sc. οἱ Ἀβαροὶ) φυγόντες ἐκ τῆς ἰδίας χώρας ἦλθον εἰς τὰ μέρη Σκυθίας καὶ Μωσίας, ahol a τὰ μέρη Σκ. καὶ Μ. kifejezés pontosan megfelel a corippusi *ripae Scythici Istri* fordulatnak s mindkét hely a Scythia minor és Moesia inferior tartományokkal szembenfekvő Duna-balparti területeket jelzi, mint az avarság szálláshelyeit az 562 és 565 közötti években. Mindkét locus tehát határozott utalást tartalmaz az avarság aldunai szállásaira. Corippus idézett soraiból pedig a költői hatásra számító fogalmazás ellenére az is világosan kitűnik, hogy az 565. évi követség időpontjában az avar khagán fejedelmi székhelye az Al-Duna mentén volt.²³

A Menandros-hely egy másértelmű történeti értékelését adta Ernst Stein.²⁴ E kiváló kutató szövegrészünket a Gepidiát megszálló avar khagánnak egyik aldunai hadjáratára vonatkoztatta, mely alkalmából Baján a kuturgur és uturgur húnok maradványait is meghódításra kényszerítette volna. Ezt a magyar Alföldről kiinduló hadjáratot Stein közvetlenül Sirmium első ostroma elé helyezi s indoklásául azt írja, hogy a khagán annak a hírére, hogy a

²⁰ Peisker: The Cambridge Medieval History. II. 1913. 435 sk.

²¹ M. G. H. Auct. Ant. III. 1., 145 l. *Partsch*.

²² E névformára: Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica. II. 1943. 252 l. és E. Stein: Studien . . . 33 l., 13 jz.

²³ Ezt az egészen nyilvánvaló tényt az eddigi kutatás nem vette észre. E. Klebel pl. még 1939-ben is azt írhatta (i. m., 104 l.): „der Mittelpunkt (des Awarenreiches) war bis 568 irgendwo in Südrussland“.

²⁴ E. Stein, i. m., 10 l. és 33 l., 12 jz.

bizánciak Sirmiumot szószegő módon hatalmukba kerítették „nur zu Demonstrationszwecken und ohne die Provinz brandschatzen, vorübergehend nach Scythien übergesetzt hatte.“ E magyarázattal kapcsolatban azonban joggal kérdezhetjük, miért választotta a magyar Alföldön táborozó Baján a Bizánc elleni katonai demonstráció céljaira a messzefekvő Scythia minor, amikor sokkal közelebb, pl. az illyricumi limes mentén is találhatott volna erre alkalmas területet? Stein e hadjárat megtörténte mellett érvet lát abban is, hogy Baján nem sokkal 568 előtt igázza le a kuturgurok és uturgurok maradványait. Ez azonban tévedés. A kuturgurokat Baján már jóval előbb, még Iustinianos uralkodásának utolsó éveiben fegyvertársakul kényszerítette.²⁵

Abban viszont igaza van Steinnek, hogy e Skythiába való betörés nem sokkal Sirmium első ostroma előtt folyt le. Ezt azonban csak a megszorítással fogadhatjuk el, hogy Baján betörése még a langobard-avar szövetség megkötése előtt történt, minthogy ez után már nem helyezhető el az események sorába. Attól a pillanattól kezdve ugyanis, hogy ez a szövetség megadta az avarok számára a Kárpát-medence birtokbavételének komoly lehetőségét, Bajánt Scythia minor birtoklása nem érdekelhette többé. Azonkívül a politikai okosság is úgy diktálta, hogy a gepidákkal küszöbönálló háború előtt ne sodorja ilyen apró túszerűságnak számító határmenti betöréssel Bizáncot az ellenfél oldalára.

A Skythiába való betörés időpontjának felső határául kijelölt langobard szövetség 566 végén vagy a következő év első felében jött létre²⁶ Baján akciójának alsó időhatára viszont a khagán visszatérése északi nagy hadjáratából (566 nyarán, vagy őszén), melynek csupán záró epizódját, a frankokkal való összecsapást említik fel külön is forrásaink.²⁷ E két esemény közé kell helyezni Baján újabb sikertelen tárgyalásait Bizánccal, amelyekre Menandros Sirmium első ostromát elbeszélő töredékének egyik kitételéből következtethetünk. Baján itt sérelmeit hánytorgatva többek között a következőket mondja Bónos, bizánci stratégosnak (ELG 14, p. 457, 6 sk.): „Igen súlyos sértéseket követett el velem szemben a császár, mégpedig nem egy vagy két alkalommal, hanem több ízben.“ Ezek a ὕβρεις ἐς τὰ μέγιστα πικραὶ pedig abból álltak, hogy a khagán méltányos kívánságai közül egyet sem teljesített a császár (τῶν δεόντων τε οὐδὲν ἡβουλήθη διαπραΐσασθαι). Irodalmi forrásaink 567 előtti időre vonatkozólag kifejezetten csupán egyszer említik az avar követelések visszautasítását: 565 novemberében. A fentebbi locus azonban arra enged következtetni, hogy Baján első sikertelen kísérletét egy későbbi időpontban

²⁵ Az ELG 3, p. 443 említett ὁ Κοιτάρχης ἐκείνος ὁ τοῖς Ἀβάρους ἐπιτέθειος Stein minden tiltakozása ellenére is a kuturgurok függőségére utal. Így már: J. Marquart: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. 1903. 504 l. A helyes névalakra: Gy. Moravcsik: Byzantinoturcica. II. 152 l.

²⁶ Az események időrendi elhelyezésének szilárd kiindulópontja 565. nov. 20., Baján követségének fogadása a bizánci udvarban (Coripp. III. 151. sk., s hozzá: E. Stein, i. m., 4 l.). E sikertelen követjárás után az avarok haladék nélkül a frankok ellen indulnak (ELG 5, p. 446). E hadjáratot tehát 566 első felébe helyezhetjük. A langobard szövetségre csak Bajánnak e hadjáratból való visszatérése után kerülhetett sor.

²⁷ Menandr., ELG 5. Gregor. Turon. IV. 29. Paulus Diac. hist. Lang. II. 10.

felújította s újólág jelentkezett az évi segélypénzért II. Iustinosnál. A Bizánccal óhajtott szövetséges viszony felújításának ezeket az újabb sikertelen kísérleteit Bajánnak a frank hadjáratból való visszatérése és a langobardokkal való szövetségekötés közti időre helyezhetjük. E szövetségekötés után ugyanis hirtelen megváltozik Bizánc korábbi merev elzárkózó magatartása s most már II. Iustinos az, aki sürgősen elküldi gazdag ajándékokkal felszerelt követeit Bajánhoz.

Mi sem természetesebb mármmost, mint az avar khagánnak ezt a főntebb jelzett s 566 második, meg a következő év első felére helyezhető újabb sikertelen tárgyalásait kapcsolatba hozni Baján ugyanezen időközre tett Scythia minorba irányuló akciójával. Ez az összefüggés megvilágíthatja e szokatlan lefolyású katonai akció igazi célját is: nem rablás, nem fosztogatás, hanem csupán a katonai erő demonstrálása s a politikai tárgyalásoknak fegyverek felvonultatásával történő alátámasztása. II. Iustinost akkor ez a fenyegetésnek szánt felvonulás nem térítette el az avarokkal szemben makacs elzárkózást követő politikájától. A langobard-avar szövetségnek kellett bekövetkeznie, amely egész Gepidiát a bizánciaktól is régen áhított Sirmiummal együtt odaigérte az avaroknak, hogy II. Iustinos felhagyjon merev álláspontjával s kezdeményezőleg fellépve, Vitalianos meg Komitas személyében követeket küldjön a khagánhoz.

Befejezésül még annyit, hogy bár Menandrosnak fejtegetéseink kiindulópontját képező szöveghelye nem vonatkoztatható a Gepidia ellen felvonuló avarok útvonalára, melyre ily módon semmiféle irodalmi utalással nem rendelkezünk, ennek ellenére a gepidák elleni támadás főirányát másképp gondoljuk kijelölni, mint azt eddig tették. Emlékeztetünk ugyanis arra, hogy az avarok aldunai szállásai Scythia minor és Moesia inferior tartományokkal szemben lévő síkságon voltak. Baján erről a területről, mint kiinduló pontról Kis-Oláhországon és a Bánáton keresztül nyomulhatott be leggyorsabban Gepidiába. Ez annál is inkább valószínű, minthogy az avarok kuturgur és szláv alattvalói jól ismerték s már korábban használták is ezt az útvonalat.²⁸ Ugyancsak ezen keresztül érkeztek az Al-Duna vidékéről a húnok is a Kárpát-medencébe a 4/5. sz. fordulóján. De épp a húnokra való utalás miatt az eddigiekhez még azt is hozzáfűzhetjük, hogy kisebb avar egységek a gepidáktól csak gyéren megszállva tartott Erdélyen keresztül is utat törhettek a gepidák központi szálláshelyei felé.

Budapest, 1947. április.

Nagy Tibor

²⁸ Prokopios, B. G. IV. 18, 14—17 és 25, 1—5. 10. — Előadásom után Csálány Dezső szíves volt figyelmeztetni néhány kisoláhországi leletre, melyek az avar bevándorlás jelzett útvonalával hozhatók kapcsolatba.

* Korr. jz. az 58. laphcz. Moravcsik Gyula szíves útmutatása nyomán a περιαιω verbum használatára két frappáns példát idézhetünk Theophanesből (ed. De Bor) 1) p. 452, 1: ἐπέλασε δὲ καὶ τοὺς αἰρετικούς Σιροὺς ἐν τῇ Θράκῃ és 2) p. 376, 15: περιάσας τὰ βαλλαρικά θέματα εἰς τὴν Θράκην

HONFOGLALÁSKORI MAGYARSÁG — ÁRPÁD-KORI MAGYARSÁG

Rövid tanulmányomban nem rendszeres összefoglalót kívánok adni a honfoglaló és az Árpád-kori magyarság antropológiáját illetőleg, hanem e problémakört különösképen illető leletegyüttesek különválasztására, az ethnikai megítélés szükségességére (1) és végül a palaeoszibirid fajtaelem szerepére, jelentőségére szándékozom rámutatni. (2).

A honfoglaló magyarság megjelenése a Kárpát-medencében, megtelepedése, életforma váltása és különösképen az új környezetben talált ethnikumokkal való érintkezése, keveredése rasszantropológiai szempontból választóvonalat húz a honfoglaló és az Árpád-kori ethnikum között. A honfoglaló és Árpád-kori ethnikum embertani megismerésének egyik feltétele, hogy mentől több rendszeres ásatásból, feltárásból származó leletközlés kerüljön közre, a másik feltétel, hogy embertani feldolgozásban a honfoglalás-kori leleteket az Árpád-kori leletektől különválasszuk. Az utóbb említett követelményre különösen a nem egyidejű leletközlések esetén kell ügyelnünk. A leghelyesebben akkor járunk el, amikor is a régészeti leletközléssel együttesen kerül közlésre az embertani leletanyag is. Az embertani leletanyagnak külön történő adatközlése esetén kívánatos, hogy az egyes embertani leletek adatainak leírásakor, a régészeti leletek is síronként felsoroltassanak, publikáció esetén utalás történjen a régészeti leletanyagra és végül, ha lehetséges, az addig nem közölt régészeti leletanyag táblaanyagban kerüljön közlésre.

Az imént említettek igazolására az eddig rendszeresen feldolgozott, rövid összefoglalásban megjelent, előzetes jelentésben ismertetett, adatközlésként csupán említett honfoglaláskori leleteket az alábbi táblázatos kimutatásba foglaltam össze.

Csoport jelzés	Lelőhely (zárójelben a megmentett koponyák száma)	Megjegyzés Általánosan megállapított rassztípus
A	Benepusztá (1)	Turanid ¹
	Heves (1)	Europo-szibirid ²
	Jászdózsa (1)	Turano-nord. ³
	Naszvad (3)	Keletbalti-szib. ⁴
	Székesfehérvár-Demkóhegy (4)	— ⁵
	Székesfehérvár-Maroshegy (4)	—
	Székesfehérvár-Rádiótelep (48)	Részben Árpád-kori ⁶
	Székes „-Sárkereszturi-út (17)	—
	Szenteskörnyék (4)	Europo-tungid ⁷
B	Hencida (8)	Mong-nord. ⁸
	Kecel (5)	Pal. ázsiai-med. ⁹
	Kenézlő (23)	Kauk-mong. ¹⁰
	Ó-Kécske (1)	Mongoloid ¹¹
	Szeged-Öthalom (4)	— ¹²

Csoport jelzés	Lelőhely (zárójelben a megmentett koponyák száma)	Megjegyzés Általánosan megállapított rassztípus
C	Karos (2) Kunágota (5) Tiszabura (9)	Taurid-mong. ¹³ Turanid ¹⁴ — ¹⁵
D	Abony (1), Bocsárlapujtó (1), Bodrog-szerdahely (5), Bodrogvécs (1), Csákvár (1), Csongrád-Vendelhalom (6), Erdőtelek (1), Gyula (4), Kecskemét (2), Kolozsvár (3?), Koroncó (1), Kunszentmárton (1), Mezőtúr (2), Nagylók (1), Pestszentlőrinc (2), Pótharaszti (1), Soltvadkert (1), Szabadbattyán (1), Szob-Kiserdő (3), Tiszaderzs (1) Törtel (1), Tuzsér (1), Üllő (20), Vereb (1).	A felsorolt leletek részben a „Magyar ember“, részben az „Embertan és a magyar őstörténet“-ben. ¹⁶

¹ Lenhossék J.: Az emberi koponyaisme. Cranioskopia. Budapest, 1875. 140. lap.

² Bartucz L.: Hevesi honfoglaló magyar csontváz. Folia Archaeologica I—II. Budapest, 1939. 204—206. lap.

³ U. a.: A jászdózsai honfoglaláskori koponyákról. Népr. Ért. XIV. 1913. 334—358. lap és 1914. 167—176. lap. A táblázatba azért vettem fel csak egy koponyát, mert a többi koponya és csontváz Bartucz Lajos megállapítása, valamint a régészeti leletanyag tanúsága szerint Árpád-kori.

⁴ Nemeskéri J.: Érsekújvár—Naszvad határában előkerült honfoglaláskori csontvázak embertani vizsgálata. Folia Archaeologica III—IV. Budapest, 1941. 225—230. lap.

⁵ Bartucz L.: Honfoglaláskori magyar koponyák. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményei. V. Budapest, 1926.

⁶ U. a.: U. o.

⁷ Malán M.: X. századbéli magyarok csontmaradványainak embertani vizsgálata. Folia Archaeologica III—IV. Budapest, 1941. 193—213. lap.

⁸ Bartucz L.: Adatok a honfoglaló magyarok antropológiájához (Arch. Ért. XLV. 1935.) és Fettich Nándor: A honfoglaló magyarság fémművessége című munkájában. Budapest, 1937. 99—101. lap.

⁹ U. a.: U. o. az utóbbiban 106—107. lap.

¹⁰ U. a.: U. o.

¹¹ U. a.: U. o. az előbb említett munkában.

¹² Lenhossék J.: A Szeged—öthalmi ásatásokról stb. Budapest, 1882.

¹³ Bartucz L.: Adatok a honfoglaló magyarok antropológiájához. Arch. Ért. Uj. F. XLV. k.

¹⁴ Bartucz L.: A magyar ember. Prinz—Cholnoky—Teleki—Bartucz: Magyar Föld — Magyar Faj IV. Budapest. — Krecsmarik E.: Jellegzetes koponyák a Szegedvárosi Múzeumban. Dolgozatok a M. Kir. Ferenc József-Tudományegyetem Arch. Intézetéből II. 1926. 176—178. lap.

¹⁵ Bartucz L.: A tiszaburai honfoglaláskori csontvázak embertani vizsgálatának előzetes eredményei. Arch. Ért. Uj. F. XLIV. k. 1934.

¹⁶ Bartucz L.: A magyar ember, és Nemeskéri János: Az embertan és a magyar őstörténet. Magyar őstörténet. Szerkesztette: Ligeti Lajos. Budapest, 1943. 223—239. lap.

A táblázat tanúsága szerint a magyar embertani szakirodalomban a felsorolt 41 lelőhelyről $154 + 48 = 202$ honfoglaláskori koponya és csontváz ismeretes. A táblázatba nem vettem fel Gáspár J. 9 sobori és 4 komáromszemerei honfoglaláskori koponyákról szóló tanulmányát, mert régészetileg a lelet nem igazolható.¹⁷

Az egyes leletekről adott adatközlés fokát az első rovatban A—D betűkkel jelöltem. A rendszeresen feldolgozott leletegyüttesek csoportjába („A”) 9 lelőhelyről származó 35 koponya és csontváz tartozik. A rövid összefoglalásban közreadott leletegyüttesek („B”) csoportjába 5 lelőhelyről származó 41 lelet tartozik. Az előzetes ismertetésben közreadott leletegyüttesek száma a legkisebb, 3 lelőhelyről („C”) 16 koponya tartozik e csoportba. Végezetül az adatnélküli, éppen hogy megemlített leletegyüttesek száma a legnagyobb, 24 lelőhelyről 62 koponya tartozik e csoportba.

Az összesített statisztikai adatokból kitűnik, hogy kevés hiteles honfoglaláskori leletanyaggal rendelkezünk, de még annál is kevesebb a rendszeresen feldolgozott leletünk és ily módon tartózkodnunk kell a szélesebbkörű összehasonlításoktól. Az összesítésben szereplő 48 koponya és csontváz kiválasztása azért történt, mert a Székesfehérvár-rádiótelepi temető égnémely sírja nem honfoglaláskori, amint arra egy későbbi munkájában Bartucz is utal, hanem valószínűleg kora-Árpád-kori. A következő lelőhelyekről származó embertani leletanyag alapján van módunkban jelenleg táblázatos összehasonlításban adatokat szolgáltatni a honfoglaláskori magyarság antropológiájához: Benepusztá, Hencida, Heves, Kecel, Kenézlő, Naszvad, Székesfehérvár—Sárkereszturi-út, Szentes-környék, Tiszabura, Üllő. A közelmúltban megindult rendszeres, folyamatos adatközlés, valamint a régészetileg elváló leletek rendszeres kiválasztása rövid időn belül megengedi a tágabbkörű következtetéseket, melyek részben az archeológiának, részben a magyar őstörténetnek nyújthatnak értékes adatokat az embertanon kívül.

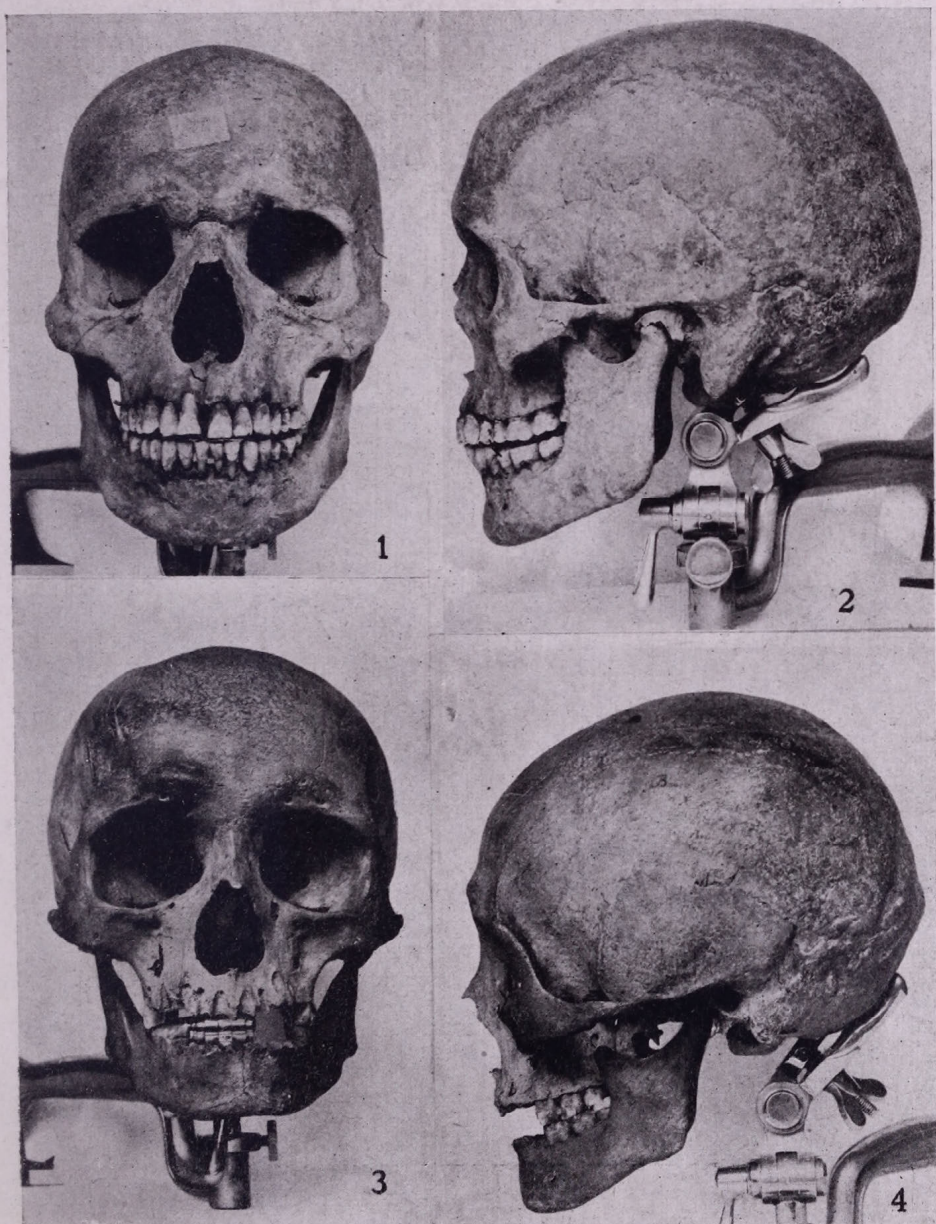
A honfoglaláskori magyarság termetére vonatkozó eddigi adataink.

Csoport	Hencida		Kecel		Kenézlő		Naszvad		Székesf. Sárker.u.		Szentes		Tiszabura		Üllő	
	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀
Alacsony	I	2	I	—	3	2	—	—	—	—	I	—	—	I	2	—
K. közepes . . .	—	—	2	—	3	2	—	—	—	3	I	—	2	—	I	—
Közepes	—	—	—	I	I	I	—	—	I	—	I	—	—	—	—	2
N. közepes . . .	—	2	—	—	I	—	I	—	—	—	I	—	—	—	I	—
Magas	—	I	—	—	—	—	I	—	—	—	—	—	I	2	—	—
Összesen	I	5	3	I	8	5	2	—	I	3	4	—	3	3	4	2

Hevesi női csontváz testmagassága: 150.0 cm. (Kisközepes.)

¹⁷ Gáspár J.: Schädel aus der Landnahme Ungarns. Mitt. d. Anthr. Gesellschaft in Wien. 1928.

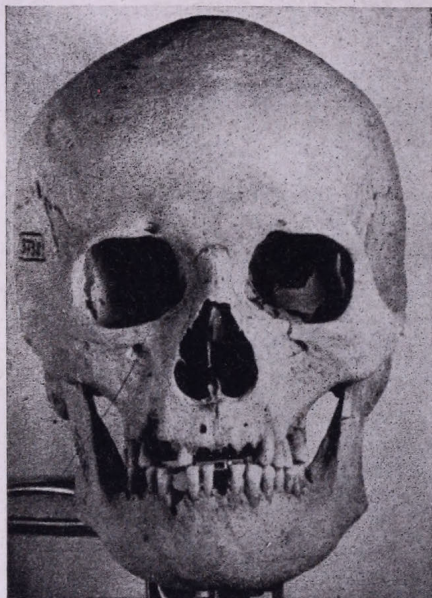

Honfoglaláskori koponyák. 1—2 Gyula. 3—4 Benepusztja.

II. TÁBLA

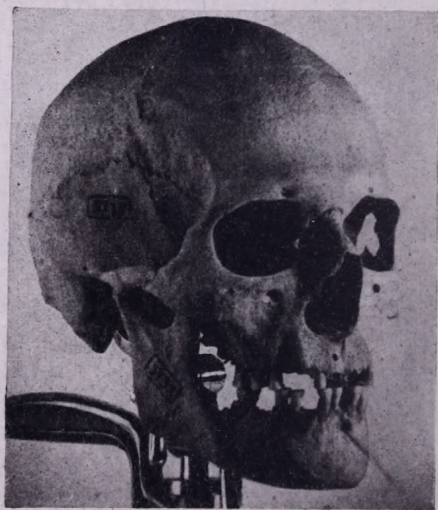
1

2

3

4

Csongrád—Vendelhalom, 17. sír.

A honfoglaló magyarság testi jellegeinek jellemzésére három fontos jellegnek adatait foglaltam össze a fenti és az alábbi táblázatokban.

1. Testmagasság, 2. hosszúság-szélesség jelző, 3. morf. arcjelző. Ezeknek ismerete alapján vizsgálhatjuk meg, hogy típus-megoszlásban milyen fajtaelemek játszanak lényeges szerepet.

Összesített táblázat:

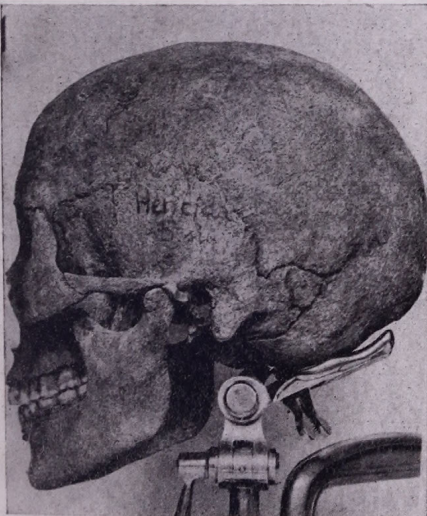
1. Alacsony ...	8	30·76%	5	25·00%
2. Kisközepes .	9	34·61%	7	35·00%
3. Közepes ...	2	7·70%	3	15·00%
4. Nagyközepes	5	18·20%	2	10·00%
5. Magas	2	7·69%	3	15·00%
	26	100·96%	20	100·00%

1. kép. Hencida, 5. sí.

A táblázatba foglalt értékek nem elegendők arra, hogy általuk pontos képet adjunk a honfoglaló magyarság testmagasságát illetően. A valószínű testmagasság értékekből számított átlag testmagasság férfiak esetében 164·91 cm; nők esetében 153·00 cm. A honfoglaló magyarság termete ezek szerint közepes. Az átlagnál jobb áttekintést kapunk a

testmagasság-csoportok megoszlását figyelembe véve. Mindkét nem testmagassága a kisközepes termetcsoportban éri el legnagyobb gyakoriságát (34·61%, 35·00%). Férfiaknál az eltolódás iránya az alacsony testmagasság felé állapítható meg, ugyanakkor nőknél a magasabb termetcsoportok felé. Valószínűleg ethnikai differenciákra vezethető ez az eltérés vissza. A csekély elemszám miatt az egyes temetők szerint összehasonlításokat nem tehetünk, csupán azt jegyezhetjük meg, hogy Hencida, Kenéz, Kecel temetőiben az alacsonyabb termet gyakoribb, Naszvad, Tiszabura esetében magas termet is található. A testmagasság részletesebb elemzését csak a leletek számának emelkedésével kezdhethetjük meg.

2. kép. Hencida, 5. sí.

A honfoglaláskori magyarság koponyaalkatára (hosszúság-szélesség jelző) vonatkozó összesített táblázat.

Csoport	Hencida		Kecel		Kenézlő		Naszvad		Székesf. Sárker.u.		Szentcs		Tiszabura		Üllő	
	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀
Dolichocran ..	—	3	4	1	3	1	—	—	—	—	—	—	2	2	1	2
Mesocran	—	2	—	—	2	1	1	—	4	4	—	—	—	—	4	3
Brachocran ...	—	—	—	—	2	—	1	—	2	2	2	—	—	1	4	2
Hyperbrachocran	1	1	—	—	—	—	1	—	1	2	2	—	1	—	3	2
Összesen	1	6	4	1	7	2	3	—	7	8	4	—	3	3	12	9

Benepusztai koponya: brachocran (1 t., 3.—4. K.).

Hevesi koponya: brachocran.

Ókéskei koponya: mesocran.

Összesített táblázat:

1. Dolichocrania	10	23.20%	9	30.00%
2. Mesocrania	12	27.84%	10	33.33%
3. Brachocrania	12	27.84%	6	20.00%
4. Hyperbrachocrania	9	20.88%	5	16.66%
	43	99.76%	30	99.99%

A honfoglaló magyarság uralkodó jellege a rövidfejűség (48.72%). A 73 honfoglaláskori koponya hosszúság-szélességi jelzőiből számított átlagérték 82.17. Az üllői honfoglaláskori anyagnak felvétele módosította az előző tanulmányomban közölt átlagértéket (83.76). A rövidfejűség mellett jelentős a középhosszú fejalkat gyakorisága (35.61%). A dolichocrania nem jelentős. Temetőik szerint vizsgálva a koponyaalkat megoszlását általában azt mondhatjuk, hogy Naszvad, Székesfehérvár—Sárkereszturi-út, Üllő leletanyagában vezet a rövidfejűség és Tiszabura, Kecel, Hencida temetőiben fordul elő a hosszúfejűség (1. és 2. képek). A mesocrania leggyakoribb Székesfehérvár—Sárkereszturi-út és Üllő honfoglaláskori temetőinek magyarságában. Kiemelendő, hogy a gazdag mellékletű és jelentős sírok csontvázainak koponyája általában rövid. A rövid fejalkat kapcsolatos a lecsapott nyakszirten, vagy legalábbis az enyhén íveltséggel.

A honfoglaló magyarság arckoponyája általában középszéles (morf. arcjelző: 89.63). A gyakorisági csoportokat vizsgálva, azonban kitűnik, hogy mindkét nemnél a legnagyobb csoport a széles (euryprosopia) arcúagnál található (41.17%). Különösen jelentős e csoport nagysága a férfiaknál. Morfológiailag figyelemreméltó, hogy a széles arc egyben lapos, a járomcsont frontalis helyzetű. Az igazi szélesarcúság a hencidai, kenézlői és üllői temetőkben található fel. A leptoprosopia, azaz a keskenyarcúság a székesfehérvár-sárkereszturi, hencidai temetőben található fel, ezenkívül a tisz-

A honfoglaláskori magyarság arckatát jellemző arcjelző összesített táblázata.

Csoportok	Hencida		Kenézlő		Naszvad		Székest. Sárker.u.		Szentcs		Üllő		Összesen	
	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀
Hypereurypr.	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	1	—	3	—
Euryprosop	1	1	—	—	1	—	3	1	—	—	4	4	9	6
Mesoprosop	1	1	1	1	—	—	—	2	—	—	4	1	6	5
Leptoprosop	2	—	1	1	1	—	2	1	—	2	1	1	7	5
Hyperleptopr.	—	1	—	—	—	—	1	2	1	—	2	—	4	3
Összesen	4	3	4	2	2	—	6	6	1	2	12	6	29	19

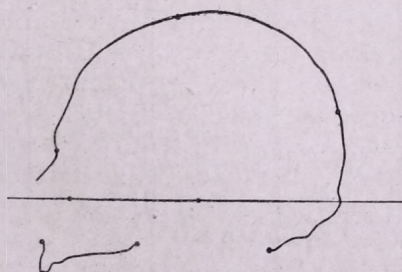
Benepusztai koponya szélesarcú (euryprosop).

Hevesi   "   "   "

Összesített táblázat:

1. Hypereuryprosopia	3	10·34%		
2. Euryprosopia	9	31·11%	6	31·57%
3. Mesoprosopia	6	20·68%	5	26·30%
4. Leptoprosopia	7	24·14%	5	26·30%
5. Hyperleptoprosopia	4	13·78%	3	15·78%
	29	100·05%	19	99·95%

burai temetőben (ez utóbbira vonatkozó adatokat nem áll módomban közölni). Rasszelemzés szempontjából az arc vizsgálata számunkra azért jelentős, mert egyrészt a szélesarcúság a rövidfejalkattal azonosítható taurid-

3. kép. Csongrád, 3738.

turanid rasztípussal, másrészt a mesokephalia-euryprosopia azonosítható a keleteuro-po-szibírid fajta elemekkel. A meso-dolichocrania és leptoprosopia részben mediterrán, részben nordikus fajtaelemekkel kapcsolatos.

A honfoglaló magyarság általában a bemutatott értékek szerint kis-közepes, közepes termetű, általában rövid-középhosszú fejalkatú, az arc alakja széles, lapos, alacsony, esetenként szegletes. Bartucz összehasonlító vizsgálataai során a honfoglaláskori magyarság körében két típust különít el

nagy általánosságban és e mellett még két altípusról emlékezik meg. Az I. típust a keletbalti, a II. típust a turanid rassztípussal azonosítja. A magyar őstörténetben megjelent tanulmányomban részben ugyanezen két típust különítettem el, azonban az I. típussal kapcsolatban utaltam már a szibírid fajtaelemre. Az egyes temetők leletanyagának típusanalízise, valamint a honfoglaláskori és Árpád-kori temetők éles különválasztása némileg módosítja a két típus gyakoriságára vonatkozó felfogásunkat. Nézzük meg ezeket a temetőnkint az egyes fajtaelemek megoszlását (*I. táblázat*).

I. TÁBLÁZAT.

A honfoglaló magyarságra vonatkozó típusanalízis eredményei temetők és sírok szerint.

Egyes leletek (Bartucz)	Kecel (Bartucz)	Hencida (Bartucz)	Kenézlő (Bartucz)	Naszvad (Nemeskéri)	Tiszabura (Bartucz)	Üllő (Nemeskéri)
<i>Benepusztá :</i> Turanid (kau-mong.)	Medite- rán + pal- ázsai rasszok kevert alakjai.	III. sír dinári.	11. sír: turano- szibírid.	2. sír: keletbalti.	I. sír: taurid.	1. turanid + 2. taurid
<i>Heves :</i> Europo- szibírid.		V. sír: mongol.	27. sír: keletbal.	3. sír: turanid.	V. sír: mongoloid	5. taurid + (dinári) + mongoloid
<i>Jászdózsa :</i> Turano- nordoid.		VI. sír: nord + X.	28. sír: mongoloid.	<i>Szentes k.</i> (Malán) <i>Tömör- kény :</i>	VI. sír: mediter- rán.	8. turanid
<i>Kunágota :</i> Turanid (alföldi típus)		IX. sír: nord. + tur.	29. sír: keletbalti med.		VII. sír: nord + mong.	9. taurid + mongoloid
<i>Ókéske :</i> Turano- mong.		XVIII. sír: mongoloid.	32. sír: turanid.	I. sír: turanid + mong.		14. ryazan- taurid.
<i>Pestszent- lőrinc :</i> Turanid.		XXIII. sír: nord. +	33. sír: turanid.	2. sír: turanid + mong.		17. Kelet- europid.
<i>Törtel :</i> Turano-kelet balti.		XXVI. sír: nord. +	34. sír: mongoloid.	<i>Mindszent :</i> turanid + keletbalti. <i>Derekegy- háza :</i> turanid + mong.		18. taurid- szibírid.
		Általában nord. + mon., kelet- balti elem nyomok- ban.	35. sír: turanid.			19. dinári- keletbalti.
			36. sír: turanid.			20. keletb.
			41. sír: mongoloid.			21. ryazan + turanid.
			47. sír: mongoloid.			22. taurid.
			50. sír: turanid.			23. turanid 3889. turanid. 3950. ryazan + taurid.

A típusanalízisra vonatkozó táblázatot az egyes szerzők vizsgálatai alapján állítottam össze (Bartucz, Malán, Nemeskéri) s csak a régészek által is pogánykorinak (honfoglaláskorinak) elismert temetők embertani leletanyagát vettem fel. A típusanalízis összesen 57 koponyára illetve csontvázra vonatkozik. A fajtaelemek közt első helyen áll a turanid rassz, mely 23 esetben fordul elő tisztán, vagy más típusokkal keverve (*I. táblázat*). A tényleges honfoglaláskori magyarságot e fajtaelem dominálja, amennyiben a többi fajtaelem vagy regionálisan fordul elő, vagy csak kevert formában mutatható ki. Például a keceli temetőben a mediterrán elem kapcsolatos a palaeoázsiai fajtaelemmel, Hencidán a nordikus elem a mongoloid+keletbalti elemmel együttesen található fel. A keletbalti (keleteuropid) fajtaelem 8 esetben fordul elő tisztán, illetve más fajtaelemmel kevert formában. A honfoglaláskori sírok keletbalti fajtaeleme igen sok vonásában eltér az Árpád-kori ethnikum keletbalti fajtaelemétől más fajtaelemekkel történt keveredése miatt. *A honfoglaláskori magyarság keletbalti fajtaeleme vonatkozásban áll a később ismertetendő szibírid fajtaelemmel, az Árpád-kori magyarság keletbalti fajtaeleme viszont nordikus és részben dinári fajtaelemekkel kapcsolatos.* A honfoglaláskori magyarság elválasztása az Árpád-kori ethnikumoktól embertanilag azért fontos, mert ily módon kapunk csak teljes képet fajtaösszetételt illetőleg, másrészt mert csak így áll módunkban figyelemmel kísérnünk azt az embertani változást, amelyet az új környezetben új ethnikai elemekkel való érintkezés jelentett. Összegezve, a honfoglaláskori magyarság embertani megítélése szempontjából a következő temetők emberanyaga jelentős: Benepusztá, Heves, Jászdózsza, Kunágota, Kecel, Hencida, Kenézlő, Naszvad, Ókécske, Pestszentlőrinc, Szentekörnyéki leletek (Tömörkény, Mindszent, Derékegyháza), Törtel, Tiszabura, Üllő, Székesfehérvár—Sárkereszturi-út melletti temető részben (e temetőre vonatkozó típusanalízis nem állt rendelkezésemre) és a Székesfehérvár—Rádiótelep pár sírja. Az utóbb említett temetők vezetnek át minket az Árpád-kori ethnikumok embertani vizsgálatainak problémájához (*II. táblázat*).

Az Árpád-kori ethnikumra vonatkozólag több leletanyaggal rendelkezünk, azonban rendszeresen feldolgozott leletanyag e téren is kevés ahhoz, hogy Magyarország XI—XIII. századi embertani képéről megnyugtató feleletet adhassunk. Egyes szórványos adatközlésen kívül rendszeres feldolgozás a következő lelőhelyekről ismeretes: Jászdózsza,¹⁸ Székesfehérvár—Rádiótelep,¹⁹ Maroshegy,²⁰ Alpár,²¹ Pusztapáka, Pusztaszer.²² Előzetes jelentésben számoltam be Oroszvár, Sorokpolány, Sopronbánfalva Árpád-kori

¹⁸ Bartucz L.: i. m. és Nemeskéri János: Jászdózsán feltárt késő-árpádkori koponyák és csontvázak embertani vizsgálatainak előzetes eredményei. Jászberény Jász Múzeum Évkönyve, 1938—1943. évi II. kötet.

¹⁹ Bartucz L.: Honfoglaláskori koponyák c. i. m.

²⁰ U. ő.: U. o.

²¹ Allodiatoris I.: Adatok az alföldi Árpád-kori magyarság antropológiájához. Budapest.

²² Stein E.: Pusztaszer Árpád-kori magyarságának embertani vizsgálata. Budapest, 1937.

II. TÁBLÁZAT.

XI—XIII. századi temetők ethnikumainak hosszúság-szélesség jelzőjére vonatkozó adatok.

Csoportok	Értékhátárok	Alpár— Pusztapáka XI—XII.		Jászdózsza XI—XIII.		Pusztaszer XI—XIII.		Székesfehérvár—Rádiótelep X—XI.		Devin XI. szd.		Dolny-Jatov XII.		Svinjarevci XI. szd.		Bjelo-Brdo XI. szd.	
		n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Hyperdolichocran	x—69.9	2	3.84	—	—	2	4.54	—	—	1	0.90	—	—	—	—	—	—
Dolichocran	70.0—74.9	30	57.75	16	29.62	7	15.99	3	6.58	14	12.60	33	44.59	9	31.03	31	32.63
Mesocran	75.0—79.9	12	23.04	30	55.55	16	36.32	18	39.06	43	38.70	34	45.94	13	44.82	41	43.15
Brachycran	80.0—84.9	4	7.68	8	14.82	9	20.43	18	39.06	36	33.40	7	9.45	7	24.14	23	24.21
Hyperbrachycran	85.0—89.9	4	7.68	—	—	7	15.99	7	15.29	14	12.60	—	—	—	—	—	—
Ultrahyperbrachycran .	90.0—x	—	—	—	—	3	6.81	—	—	2	1.80	—	—	—	—	—	—
Összesen ...		52	99.99	54	99.99	44	100.00	46	99.99	110	100.00	74	99.98	29	99.99	95	99.99

ethnikumainak embertani vizsgálatáról, végül a Gorzsán feltárt XI. századi²³ temető leletanyagát Sziráky és Huszár ismertették rövid összefoglalásban.²³

A honfoglaláskori leletek vázlatos áttekintése után további feladatunk, hogy táblázatosan áttekintsük a magyar s határos területeken feltárt, rendszeresen feldolgozott, előzetes jelentésben ismertetett XI.—XIII. századból származott embertani leletek (túlnyomólag koponyák) fontosabb embertani jellegeit, típusanalízisének eredményeit. Megközelítőleg 1000 leletről adhatunk számot, táblázatosan csak 504 leletről. Az 504 koponya közül 196 magyarországi, 184 szlovákiai²⁴ és 124 északhorvátországi²⁵ lelőhelyekről származott.

A magyar és szomszédos területek leleteinek hosszúság-szélességi jelzőre vonatkozó összehasonlító táblázata.

Csoportok	Magyarországi leletek		Szomszédos területek leletei		Összesítés	
	n	%	n	%	n	%
I. Dolichocrania	60	30·61	88	28·57	148	29·36
II. Mesocrania	76	38·78	131	42·28	207	40·83
III. Brachyocrania	60	30·61	89	29·15	149	29·81
Összesítés	196	100·00	308	100·00	504	100·00

Az Árpád-kori ethnikum embertani jellegeinek megítélése szempontjából számunkra különösen jelentős a koponyaalkat vizsgálata. A honfoglaláskori magyarság rövid koponyaalkatával szemben a legfeltűnőbb a középhosszú (mesocran) koponyaalkat nagy gyakorisága (38·78%). Regionalisan igen éles differenciák adódnak. Például a dolichocrania legnagyobb gyakoriságát az Alpár-Pusztapákán feltárt anyagban éri el. Mesocrania (55·55%) a jászdózsai anyagban a legnagyobb csoport. Arányos megoszlás figyelhető meg a pusztaszeri és székesfehérvár-rádiótelepi anyagban, hol a maximum a rövidfejűség csoportjaiban állapítható meg. Az Árpád-kori leletanyagunk megszólaltatása akkor nyújt számunkra értékes adatokat, ha azokat a szomszédos területek azonos korú leleteivel hasonlítjuk össze. Az ethnikai kérdések, fajtadifferenciák megállapítása az összehasonlítás útján érhető el. A magyarországi Árpád-kori leletanyagunkhoz legközelebb áll a dévényi (Dévin) leletcsoport, majd az észak-horvátországi svinjarevcii leletcsoport. Dévényi koponyák közt 47%-on felüli a rövid koponyaalkat gyakorisága, Svinjarevciben feltárt koponyák közt a rövidfejűség gyakorisága alacsonyabb (24·14%). A magyarországi leletanyagtól élesen elkülönülnek a Dolny-Jatovban és

²³ Sziráky—Huszár: Beiträge zur Anthropologie Ungarns im XI. Jahrhundert. Mitt. d. Anthr. Ges. Wien, 1933.

²⁴ Frankenberger, Z.: Anthropologie Starého Slovenska. Bratislava, 1935.

²⁵ Lebzelter, V.: Rasse und Volk in Südosteuropa. Mitt. Anthr. Ges. in Wien. LIX. Bd. 61—129. 1929.

Bjelo-Brdo-ban feltárt koponyák alkat tekintetében. Mindkét leletanyagban jelentős a meso- és dolichocrania gyakorisága. A dévényi (Děvin) koraárpád-kori temető csontvázleteivel igen rokon az oroszvári temető emberanyaga, amennyiben ez utóbbi temetőben is jelentős csoportot alkot a mesocrania, de e mellett a brachyrania csoportja is igen jelentős.²⁶ (Děvin: mesocrania: 38·70%, Oroszvár: 35·76%, brachyrania: Děvin: 47·80%, Oroszvár: 49·83%.) Részletes adatok még nem állanak rendelkezésünkre, de a koponyajelző alapján igen nagyfokú rokonság állapítható meg a sorokpolányi és az északhorvátországi temetők leletanyaga közt.²⁷ Különösen áll ez a típus-meghatározás alapján megállapított fajtaösszetételre. Az északhorvátországi ethnikumban a vizsgált koponyák alapján több a dinári-nordikus elem, a nyugat-dunántúli anyagban az említett fajtaelemek mellett több a turanid-taurid fajtaelem. Ethnikai szempontból ennek jelentősége igen lényeges. Sok temető nagyszámú csontváza feltételezhetően még csak megerősítik majd az itt megfigyelt jelenségeket. Ennek igazolására szolgál a már említett dévényi és alsójattai (Dolny-Jatov) koraárpád-kori temető, amennyiben Frankenberger a nordikus-alpi elemeken kívül keletbalti és mongoloid elemeket mutat ki, amelyeket a magyar ethnikummal hoz kapcsolatba.

Koraárpád-kori és későárpád-kori ethnikumaink fajtaösszetételére vonatkozóan egyes temetők szerint a következő vizsgálati eredményekről adhatunk számot. Alpár-Pusztapáka: keletbalti-nordikus-turanid; Jászdózsza: két típus különíthető el: 1. keletbalti-nordikus, 2. keletbalti + (turanid-alpi-dinári); Pusztaszer: dinári + keletbalti; Székesfehérvár-Rádiótelep: keletbalti-dinári + turanid (részben honfoglaláskori); Dévény (Děvin): nordikus (25%) + keletbalti (25%) + alpi (német) + dinári (szláv); Alsójatta (Dolny Jatov): nordikus + alpi + keletbalti (20%) és mongoloid elemek; Svinjarevci: dinári-nordikus-keletbalti-alpi; Bjelo-Brdo: nordikus-dinári kevés keleti elemmel (ezt a temetőt I. András és I. Béla királyaink pénzei datálják); Sorokpolány: keletbalti-turanid-dinári-(nordikus-alpi) és kevés mongoloid elem; Oroszvár: keletbalti (szibírid némely esetben)-nordikus-turanid. E felsoroláson kívül még számos leletről kellene számot adnunk, rendszeres feldolgozás hiányában azonban majd csak a jövőben tehetjük azt. Igen kíváncsúnak volna, hogy részben Burgenland területén újabban feltárt Árpád-kori (XI–XIII. századi) temetők embertani leletanyagáról is adatok kerüljenek közre, mert csak a széleskörű összehasonlítás útján juthatunk el meggyugtató eredményekhez.

A honfoglaló és koraárpád-kori magyarság fajtaösszetételében a magyar őstörténeti kutatások szempontjából különösen figyelemre méltó rasszelem a palaeoszibírid, vagy csak röviden a szibírid fajta. Bartucz Lajos a „Magyar ember” című munkájában utal a szibírid fajtaelemre s a közel múltban publikált hevesi honfoglaló magyar nő fajtatisztaságát Montandon nomenclatúráját alkalmazva europa-szibíridnek határozta meg. Gunda Béla a „Néprajz

²⁶ Bottyán—Nemeskéri: Cimetières hongrois de l'époque arpadienne en Transdanubie. *Revue D'Histoire Comparée*. XXI. année 1943. Tome I. No. 3—4.

²⁷ Nemeskéri J.: Árpád-kori magyar néptörténeti ásatás Sorokpolányban. Dunántúli Szemle. 1943. Szombathely.

és a magyar őstörténet" című tanulmányában hívja fel a figyelmet arra, hogy a magyarság keletbalti rassztípusában palaeoszibírid rasszelemek fordulnak elő. Az újabban feltárt honfoglaláskori temetőink leletanyagában e típus differenciál-diagnosztikával jól elhatárolható a keletbalti fajtától, sőt bizonyosfokú korrekció útján az eddig meghatározott leletanyagban is nagyobb százalékban mutatható ki az újabb vizsgálatok szerint.

A palaeoszibírid fajta a mongol fajtakör egyik fajtaeleme. Metrikus és morfológiai sajátosságait tekintve átmenetet képez az europid és mongolid fajtakörök között. Mongolid vonások általában gyengék, europid vonások határozottabbak. Alacsonytermetű, középféjű (mesocephal). A szemrés egyenes, a mongolredő, valamint a ferde szemrés ritka. A járomtáj gyengén fejlett. Az orrgyök széles, az orrhát egyenes, egyes esetekben homorú, minden esetben erősen kiemelkedő az arc síkjából. A magas széles arc uralja az összbenyomást. A homlok széles, az arc mérsékelten lapos, egyenes. A haj síma, egyenes, vékonyszálú, világos, rótes árnyalatú. A bőr színe fehér. A szem színe szürkés-kék. A színkomplexió általában világos. A fajtakörök átmeneteinél elvilágosodást illetve elsötétedést lehet megfigyelni. A palaeoszibírid fajta több ágra különül el, amely hatalmas területi elterjedtségével és érintkezéseivel kapcsolatos. A nyugati ág (nyugati szibíridek) és a keleti ág (keleti szibíridek) között összekötő a centrális palaeoszibírid. A három ágnak embertanibb megjelölésére Montandon nomenclaturáját használják, e szerint megkülönböztetünk europo-szibírideket, mongolo-szibírideket és amerikanoid-szibírideket. Rendszertanilag Montandon alfajtnak tekinti e kategóriába sorozottakat. Számunkra különösképen jelentős e három alfajtnak ethnikai megoszlása, amennyiben az europo-szibíridek ethnikai elemei az ugorok (osztják, vogul) és palaeoaltjaiak. A centralis palaeoszibíridekhez a jéniszeiek tartoznak. A keleti szibíridek ethnikailag a legjobban rétegzettek, ide tartoznak a kamsaládok, korjácok, jugakírek és csuvasok. A három alfajtra való felosztás természetesen átmenetes és a mongoloid, valamint az europid és amerikanoid szibíridek egyaránt előfordulnak Nyugat- és Kelet-Szibériában.

PALAEOSZIBÍRID FAJTA FONTOSABB FAJTAJELLEGEI:

- Bőrszín fehér, kevés barnás árnyalattal.
- Haj síma, ritkán hullámos.
- Szemszín barna, inkább szürke.
- Hajszín fekete, vagy gesztenyebarna.
- Az átlagos termet 1-60 cm alatti.
- Hosszúság-szélesség jelző 78—82 közt változik.
- A fej kissé alacsony, szegletes, nyomott.
- Az arc széles (euryprosop), lapos.
- Mesorrhin; az orrhát konkáv.
- Mongolredő ritka.

A jellemzésben megadott jellegek az osztjásokban ismerhetők fel, amennyiben ők a legjellegzetesebb palaeoszibíridek. Sommier²⁸ következőiben adja jellemzésüket:

²⁸ Sommier (S.): Ostiacchi e Samoriedi dell'Ob. Archivio per l'Antropologia e la Etnologia XVII. 1887.

Fakó fehér bőr, néha sárgás árnyalattal, szőrzet gyenge, a haj többnyire barna (a zürjének szomszédságában szőkék, a szamojédok határán feketék), többnyire hullámos; a szemszín átlagosan közepes barna (gesztenyebarna). A testmagasság átlagosan alacsony, 156 cm, testalak gracilis. A fejalkatot kifejező jelző férfiak esetében 79·3, nőknél 76·20. A magassági viszonyokban az alacsony és széles vonások (chamae-tapeinokephalia) uralkodik. A koponya lateralisan és occipitalisan nyújtott. (Magasság-hosszúsági jelző 67·1, magasság-szélességi jelző 90·7.) Az arc mérsékelten lapos, a járomcsont kissé előreugró. A szemrés egyenes. Mongolredő hiányzik. Az orr széles, magas, az ajkak kissé duzzadtak. Sommier adataival nagyon egyezők *Roudenko*²⁹ adatai: termet: 157 cm, hosszúság-szélességi jelző 80·7. Roudenko tanulmányában arra az eredményre jutott, hogy a vogulok és az osztjákok teljesen azonos típusok, csak a vogulok tisztábban őrizték meg ősi jellegeiket. Annak a ténynek az illusztrálására, hogy a voguloknál tisztábban állapíthatók meg az ősi jellegek, mint az osztjákoknál, lássuk *Montandon* összehasonlítását.³⁰

Osztják:

Szem és hajszín majdnem kizárólag sötét.
Testalkat zömök.
Termet alacsony.
Brachyskelia többségben.
A törzs hosszú.
Végtagok aránylag rövidek.
Brachykephalia.
Chamaecephalia keverve orthokephaliával.
A homlok keskeny.
Az arc hosszú, széles.
Erősen kiugró arccsontok.
Meso-leptorrhin.
Orrhát egyenes, középmagas.
Dentális prognathia.
Fül aránylag hosszú, széles.

Vogul:

Sötét szem és hajszín keverve vöröses hajárnyalatokkal és szürkés szemszínnel.
Testalkat zömök.
Termet alacsony.
Mesoskelia + nagy %-ban makroskelia.
A törzs rövid.
Végtagok aránylag hosszúak.
Mesokephalia + dolichokephalia.
Chamaecephalia tisztán.
A homlok széles.
Az arc kevésbé hosszú, széles.
Mérsékelten kiugró arccsontok.
Többségben mesorrhin.
Orr kiemelkedése gyenge, közepes.
Orrhát gyengén homorú.
Dentális prognathia ritka.
Fül rövid, széles.

Az összehasonlító táblázat nagy általánosságban a nyugati palaeoszibiridek jellemzését foglalja magában. A jellegek egy részében az europid, más részében a mongolid jellegek ismerhetők fel. Embertani szempontból ezek ismeretében felmerül az a kérdés, hogy kik a palaeoszibiridek és mi az eredetük. A palaeoszibirid fajta közvetítő, közömbössé tett és keresztezett típus. Eredetét tekintve hasonló a turanid fajtához. A palaeoszibirid fajta a mongol fajtakör egy alakjának a protonordikussal történt keveredésből származik. A kereszteződésben az említettekén kívül az ázsiai földrészen kezdettől fogva az amerikanoid alfajta is szerepet játszott. A kereszteződésben

²⁹ *Roudenko (S.)*: Résultats de mensurations anthropologiques sur les peuplades du nord-ouest de la Sibérie. Bull. et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris. T. V. 1914.

³⁰ *G. Montandon*: La race, les races. Paris. 1935.

az erősebb szerepet a mongol fajtakör vitte, amennyiben a dolichokephal típusok helyét fokozottan a mesobrachikephal típusok foglalták el.

A palaeoszibiridek jelenléte tehát arra utal, hogy a magyar-ugorság közvetlen kapcsolatban volt az obi-ugor ethnikumot annyira befolyásoló mongolid fajtakör egyik fajtaelemével. A palaeoszibiridek, mint a táblázatokból láthattuk, nyomon követhetők honfoglaláskori leletanyagunkban, sőt egyes Árpád-kori temetőink leletanyagának embertani vizsgálata során (Csepel) is sikerült típusanalízissel a palaeoszibirid fajtaelemet kimutatnunk.

Az europa-szibirid fajtaelem szerepével kapcsolatosan eleget kívánok tenni a bevezetőben említett azon követelménynek, hogy mentől több lelet-közlés kerüljön közre és ezért e helyen közlöm az europa-szibirid + turanid típushoz tartozó Csongrád—Vendelhalom 17. sír honfoglaláskori koponyájának metrikus és morfológiai adatait. (II. t., 1—4 KK.)

Koponya, állkapoccsal (cranium). Megtartási állapota kitűnő. Színe homoksárga. Vonásai határozottak. A varratok elcsontosodása folyamatban, a fogak kopása a felső és alsó fogsorban egyaránt előrehaladott. 45—50 éves férfi.

A koponya széles, rövid (brachycran), alakja pentagonoid. A homlok középszéles (metriometop). Formai szempontból megemlítendő a homlok erős, szegletes jellege. A varratok egyszerűek (Oppenheim I. 3—6). Az elcsontosodás teljes a nyílvarrat mentén, a lambda-varrat $\frac{2}{3}$ -ad részben, a koszorú-varrat elcsontosodása kezdeti fokban. Phaenozyg. Nyakszirt-nézetben feltűnő az agykoponya nagy magassága, szélessége. Nyakszirtcsont pikkelyrésze meredek, linea nuchae terminalis erőteljes, protuberantia occipitalis externa Broca f. séma 2. fokozatának felel meg. Az öreglyuk hosszúkás (longiform). A koponya alapja középszéles, az egyes részletek is átmenetet képeznek a rövid és hosszúformák közt. A fogsorív rövid, U-alakú (mesuran). A száypad széles, mély, rövid (brachystaphylin). A mediansagittalis körvonal egyenletesen ívelt, magas. A homlok magas, mérsékelt domború, a körvonalból élesen elkülönül a tarhely (Broca II.) és az erőteljes szemöldökív; a fejtető egyenletesen ívelt, magas (hypsicran); a nyakszirt magas, meredek (planoccipital), (metriocran). Csecsnyujtvány erőteljes, az alapon túlnyúlik. Az arckoponyán formai szempontból legjobban feltűnő annak négyszegletes jellege. A homlok hátrafutó, domborulata nem jelentős. Az arckoponya középszéles, felsőarc alacsony (mesoprosop, chamaerosop). Szemüreg négyszegletes, alacsony (chamaeconch). A járomcsont frontalis helyzetű, így az arc mérsékelt lapos. Az orrüreg alacsony, széles (chamaer-rhin); az orrgyök benyomott, középszéles; az orrhát gyengén konkáv; orrtővis előre áll. A felsőállcsont lapos, fossa canina sekély. Az arc mesognath; a nasalis profilszög prognath; az alveolaris profilszög orthognath.

Az állkapocs magas, széles, erőteljes. A fogmedri rész nem határolódik el élesen. Az állcsúcs sekély mélyedés után szegletten áll előre. Oldalfelé az állkapocs erősen szétter, szegletében igen erőteljes izomtapadásra szolgáló bütykökkel. Az állkapocság meredek, széles. A felső fogsor fogai közép-nagyok (mesodont), az alsó fogsor fogai kicsinyek (mikrodont).

A palaeoszibirid fajtajellegek különösképen az arckoponyán jutnak kifejezésre (lapos, középszéles arc; orrgyök benyomott, orrhát gyengén

konkáv; az arc határoló formája négyszegletes; az áll szegletes, széles volta), a turanid jellegek inkább az agykoponyán érvényesülnek. A Csongrád—Vendelhalmon feltárt temetőben különben az itt ismertetett honfoglaláskori csontvázon kívül többet is feltártak, ez utóbbiakat azonban rossz állapotuk miatt nem mentették meg (6., 26., 29., 38. sírok). Az 1., 2., 3., 5., 7. sírok Árpád-koriak; embertani szempontból érdekes, hogy a szibírid jellegek azokon is felismerhetők.

Nemeskéri János

Csongrád—Vendelhalom 17. j. honfoglaláskori koponya méretei.

Sor- szám (Martin után)	Agykoponya méretei, jelzői	Érték- szám	Sor- szám (Martin után)	Agykoponya méretei, jelzői	Érték- szám
1.	Agykoponya hossza (g-op) ...	178	40.	Archossz (ba-pr)	102
2.	Glabella-Inion h. (g-i)	177	42.	Alsó archossz (ba-gn)	121
3.	Glabella-Lambda h. (g-l)	171	43.	Felső arcszélesség (fmt-fmt) ..	109
5.	Koponya alap h. (n-ba)	104	44.	Biorbitalis szél. (ek-ek)	100
7.	Az öreglyuk hossza (ba-o) ...	39	45.	Járomviszélesség (zy-zy)	140
8.	Agykoponya szélessége (eu-eu)	145	46.	Középarcszélesség (zm-zm) ...	102
9.	Legkisebb homl. szél. (ft-ft.) .	96	47.	Arcmagasság (n-gn)	123
10.	Legnagyobb homl. szél. (co-co)	116	48.	Felsőarcmagasság (n-pr)	73
11.	Biauricularis szélesség (au-au)	135	49.	Hátsó interorbitalis szél. (la-ia)	24
12.	Legnagyobb nyakszirti szélesség (ast-ast)	118	50.	Elülső interorbitalis szélesség (mf-mf)	23
13.	Csecsnyujtványszél. (ms-ms) ..	108	51.	Szemüreg szél. (mf-ek)	40
17.	Basion-bregma magasság (ba-b)	138	52.	Szemüreg magasság	32
20.	Fülmagasság (po-b)	108	54.	Orrszélesség	30
23.	Vízszintes fejkörület	510	55.	Orrmagasság	56
24.	Transversalis fejkörület (po-po)	310	57.	Orrcsontok legkisebb szél.	11
25.	Mediansagittalis ív (n-o)	352	57(1)	Orrcsontok legnagyobb szél. ..	19
26.	Mediansagittalis homlokív (n-b)	122	60.	Maxilloalveolaris hossz	58
27.	Mediansagittalis falcsonthív (b-l)	126	61.	Maxilloalveolaris szélesség ...	66
28.	Mediansagittalis nyakszirtív (l-o)	104	62.	Szájpadhossz (o-t)	52
29.	Mediansagittalis homlokhúr (n-b)	108	63.	Szájpadszélesség	45
30.	Mediansagittalis falcsonthúr (b-l)	112	65.	Állkapocsbütyökszélesség (kdl-kdl)	126
31.	Mediansagittalis nyakszirti húr (l-o)	92	66.	Állkapocsszeglet-szélesség (go-go)	107
32(1)	Homlok hajlásszög (n-b)	49°	69.	Állmagasság (id-gn)	36
Saller után			70.	Állkapocsmagasság	63
I. 1.	Hosszúság-szélességi jelző	81·46	71.	Állkapocsmagasság	37
I. 2.	Hosszúság-magassági jelző	77·53	72.	Egész profil szög	84°
I. 3.	Szélesség-magassági jelző	95·17	73.	Nasalis profil szög (n-ns)	78°
I. 4.	Hosszúság-fülmagassági jelző .	60·67	74.	Alveoláris profil szög	85°
I. 12.	Haránt homlokjelző	82·76	Saller f.		
I. 13.	Haránt homlokfalcsonthi jelző ..	66·21			
Koponyakapacitás		1224 ccm	I. 38.	Arcjelző	87·86
			I. 39.	Felsőarcjelző	71·57
			I. 42.	Szemüregjelző	80·00
			I. 48.	Orrjelző	53·57
			I. 55.	Maxilloalveolaris jelző	113·79
			I. 58.	Szájpadjelző	86·54

KELETI ELEMOK A MAGYAR NÉPHITBEN

A magyar néphit elhomályosult, töredékes adatai közül már eddig is sok elemet tudtak a kutatók keleti rokonnépeink teljesebb adataival összerángásba hozni. Az alábbiakban néhány hasonló kapcsolatra kívánom a figyelmet felhívni.

Kálmány Lajos jegyezt fel egy teremtsmonda-töredéket,¹ mely szerint az „endrefalyi tógát”-tal az ördög akart magának „elrekeszteni” birodalmat *Isten beleegyezésével*, de nem tudta éjfélíg feltenni a „gombot” s a kakasszóra a tógát — mely „keresztül van a világon” —, besüllyedt a földbe. Ez a ságújfalusi palóctöredék csak a vogul teremtsmonda révén nyer magyarázatot. E szerint Numi Tarem az *első emberrel* homokot hozat fel a tenger fenekéről, ami csak többszöri kísérlet után sikerül. Ebből teremti az *ember* a földet, mely a víz színén forog. Numi Tarem odaadja *ezüstgombos övét*, hogy az ember rakja körül vele a földet. Erre a föld megáll, az övből pedig a fényes Ural-hegység „ülepedik”. Török népeknél ez a hagyomány már nem él, de köztük is általános, hogy az Ural-hegységet „Gürtel der Erde”-nek, a földet körülfogó övnek tartják. (Hasonló a szalontai töredék: az ördögárkot, mely átéri a világot, az ördögök szántották éjféltől az első kakasszóig.) Közös a vogullal mondánkban az, hogy az ördög Istennel egyetértésben teremti a földet, illetve „birodalmat”, mint az első ember; a tógát, mint az Ural, az egész világon keresztül húzódik, rajta a gomb az ezüstgombos öv megfelelője. Mindez így együtt sehol sem szerepel, a mellett a magyar monda elemei mai formájukban teljesen értelmetlenek, összefüggésüket csak a vogul monda világítja meg.

Ennek első felében szereplő föld-felhozatal szintén ismeretes a magyarság között, csak még töredékesebb formában. Néhány mondában Isten az ördögtől csak úgy tud megszabadulni, vagy egy ember a szolgálatában álló lidérctől, hogy elküldi a tenger fenekére homokot hozni, ami nem sikerül s az ördög, vagy a lidérc nem jön vissza. A mondának ez a része igen nevezetes, mert beletartozik egy olyan változat-sorba, mely Kelet-Európától kezdve Ázsián keresztül Észak-Amerikáig mindenütt lényegileg azonos. A közös magva mindegyiknek az, hogy Isten a segítő társával egyetértésben teremti a világot, leküldi a tenger fenekére homokért, ez többszöri kísérlet után sikerül s ebből teremti a földet. A segítőtárs, sőt maga az Isten is gyakran vízimadár képében jelenik meg, vagy a leküldött segítőtárs változik át útközben vízimadárrá és pedig olyan módon, amint az a primitív népek mitoszaiban világszerte általános: felölti magára az illető madár bőrét. Itt tehát minden valószínűség szerint az eurázsiai síkság és Észak-Amerika népeinek egyik ősmitoszával van dolgunk. Ez a keleteurópai népeknél átalakult Isten és ördög vetélkedésévé s dualisztikus formájában, új részletekkel bővülve nemcsak az oroszok és peremnépek között terjedt el, hanem a finn-török népek közt is, ahol így gyakran kétféle alakjában is szerepel. Előfordul az is, hogy török teremtsmondában Erlik kán, az első ember, Isten segítő

¹ Kálmány L.: Világunk alakulásai nyelvhagyományainkban. Szeged, 1893.

társa még Istennel egyetértésben teremt s csak később válik ellenségévé, sátánná, nyilvánvalóan a dualisztikus történetek későbbi hatására.

A homokfelhozás mondája a magyarban annyira töredékes, hogy nem lehet eldönteni, vajjon a keleteurópai dualisztikus változatokhoz áll-e közelebb, vagy az ősi formákhoz. Az a tény azonban, hogy csak a magva él a mondanak s az is egészen elhomályosulva, a körülöttünk élő népek teljes épségben élő mondáiról pedig mit sem tudunk, szintúgy a bennük szereplő keresztes népek részleteiről, viszont él nálunk olyan mondarészlet, mely ezeknél ismeretlen s kétségtelenül kapcsolható keleti mondákhoz, mindez inkább arra vall, hogy a homokfelhozás mondatöredékét is keleti örökségnek kell tekintenünk.

Emberteremtés-mondáinkban is olyan vonások tűnnek fel az ördög szerepében, melyek nem illenek bele a dualisztikus Isten-ördög elképzelésbe. Itt is együtt teremt az ördög Istennel, ellentét nélkül. Az ördög formálja ki a testet, de nem tudja megindítani, a lelket Isten leheli belé. Így van ez a finn-török néphitben is, ahol azonban ördög helyett többnyire még mindig az első ember szerepel. Kelet-Európa népeinél is előfordul ez a forma, de általánosabb az, hogy Isten teremti a testet s míg elmegy lélekért, azalatt az ördög megrontja a teremtményt. Van azonban egy töredékünk, mely részletegyezés alapján ismét csak a Reguly-féle vogul mondával hasonlítható össze: az első ember hóból embert gyur, elindítja, de az darabba szakad. Jázován Kálmány gyűjtése szerint „az ördög embört, lovat ki bírt furmálni, de mikó mögindult, porrá vált“.

Az egyezésekre már Kálmány rámutatott, az azóta felmerült nagyobb anyag² alapján ma már a többiektől való különbözőzésekre is hivatkozhatunk s nagyobb nyomatékkal állíthatjuk, hogy ezekben az értelmüket-vesztett töredékekben teremtés-mondáink maradványait kell látnunk.

* * *

Országszerte élő népszokás volt hajdan a pünkösdi király-választás. Az 1600-as évek óta találkozunk emlegetésével s a „pünkösdi királyság“ ma is élő fogalomná vált. A szokás lényege az, hogy valami versennyel — löversennyel, bírkózással, bikafékezéssel stb., ritkábban választással — kijelölik a pünkösdi királyt, ez aztán egy évig, vagy egy napig úr a legények felett, ő a bálgazda, kocsmában, mulatságban a község rovására fogyaszt. Néhol a versenyen kívül azt is ki kell állnia, hogy mikor szedett-vedett ruhában, rossz gebén, fakarddal, papírkoronával végigvcnul a falun, a lakosság hamuval telt fazékkal, törött edénnyel meghajigálja.

E szokás magyarázatáért is keletre kell mennünk. Perzsia-Babylon vidékéről terjedt el egész keleten az az újévi ünnep,³ amit a tavaszi nap-éj egyenlőség idején ültek, hogy egy gonosztevőt, vagy bolondot királynak

² *Uno Harva* : Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker. Helsinki, 1938. (F. F. C. 125.) *O. Dähnhardt* : Natursagen. I. k. Leipzig—Berlin, 1907.

³ *W. Liungman* : Traditionswanderungen Euphrat-Rhein. 1—2. Helsinki, 1937—38. (F. F. C. 118—9.)

tettek meg, parancsolhat, ehethat, a háremnőkkel szórakozhat tetszése szerint, az ünnepek után aztán megkorbácsolják és felkötik. Ez a szokás az év végén különösen ártó gonosz szellemek kijátszásában leli magyarázatát. Kr. u. 1. században ez az ünnep még általános volt a Fekete-tenger északi felében. A későbbi perzsa birodalomban újévkor számár-ra-összverre, vagy lóra ültetett „bolondkirályt“ vittek végig a városon, vízzel-hóval öntözték, ő pedig legyezte magát, mintha melege lett volna, tehát már a kiűzött telet jelképezte. Joga volt aznap estig azt venni el a kereskedőtől, amit akart. Azután igyekezett eltűnni, mert ha a nép elkaphatta, meghajigálta és elverte. Lhassában újévkor a láma helyett egy ideig egy helyettes, a *Jalno* uralkodott, ennek helyettese pedig az *újévi király* volt. A kettő közt verekedés, hajigálás folyt, végül az újévi királyt halálra kínozták. Szamarkandban újévkor — a 6. hónap első hét napján — céllövőversenyt tartottak, majd az utolsó napon löverseny volt s aki a kitett aranyérmét el tudta kapni, egy napra király volt. Erről a szokásról Kr. u. VIII. századi adatok emlékeznek meg.⁴

Bármennyire nagy hézagokkal tudjuk is követni a szokás keleti útját, annyi kétségtelen, hogy a magyarság, vagy egyes részei azokon a területeken ismerték meg a szokást, melyek a Kaukázustól északra, meg a Káspi-tó és a belsőázsiai hegyvidék között terülnek el, mert mind a verseny, mind a pót király-választás különböző elemei megvannak a hagyományban. Mai hazánk területén ennek a szokásnak egy másik ágát ismertük meg, a kiszehordást, a télkihordást, mely a Balkántól Németországig szabályos változat-sorban terjedt el kelet felől, míg az előbbi szokás errefelé ismeretlen.

* * *

Szegeden, Kalotaszegen⁵ s bizonyára még sokfelé ismeretes az az elképzelés, hogy a földet egy vagy három (4, 7) cethal tartja a hátán. Néhol a cethal helyett bivalyt mondanak. Ez a cethal bizonyos időközben egyik oldaláról a másikra fordul, ilyenkor van földrengés. Pontosan így képzelik el a világot az ázsiai-kelet európai népek is: burjátok, altáji-tatárok, votjákok, mordvinok, sőt ezek környezetében az oroszok is.

A bivaly hasonmása az iszlám hatása alá került török népeknél található meg. Itt fekete bika hordozza a földet a szarvai közt. Ez a hit a volgai finn népekhez is eljutott, cseremiszekhez, votjákokhoz. Ez utóbbiaknál tehát mind a két állat szerepel, akárcsak a magyaroknál. Úgy látszik a Volga vidékén kell keresnünk a magyar néphit átvételének területét is.

Vargyas Lajos

⁴ Előadásom után figyelmeztetett Nagy Tibor a következő adatra. Ferghánában, Taskenttől délkeletre, a tavaszi újév-ünnepeken a király és a főemberek két pártra oszlanak. Mindegyik választ egy harcost, aki páncélba öltözik s harcol a másikkal. A tömeg is részt vesz a küzdelemben téglával és kövekkel. Mikor az egyik harcos meghal, a küzdelemből jósolnak az új év szerencsés vagy szerencsétlen voltára. (618—907. Kr. u. Ed. Chavannes : Documents. 1903, 148.)

⁵ Jankó János : Kalotaszeg magyar népe. Budapest, 1892.

AZ ÁRPÁD-KORI MAGYAR MŰVÉSZET PROBLÉMÁI

Az Árpád-kori magyar művészet kutatása az elmúlt évtizedben nagyon sokat produkált — gondoljunk csak Gerevich Tibor¹ hatalmas munkájára —, néhány nyitott kérdés-csoport még élesebb megvilágításba került, teljes megoldásuk azonban hiányzik. Beszámolónk nem azzal a szándékkal készült, hogy a felmerült kérdésekre mindenben kielégítő választ adjon, inkább a problémák felvetését, mint a részletek megoldását tekinti céljának.

A szóban forgó időszakot három nagy korszakra lehet osztani. Az első a honfoglalástól a XI. század végéig terjed: ez a kialakulás, a tájékozódás korszaka. A második kor Szent Lászlótól (1077) III. Béla uralkodásának a közepéig, mintegy a XII. század utolsó évtizedéig terjed és ezt a szerves fejlődéssel jellemezhetnénk. A harmadik korszak a gótikába való lassú áthajlás, új ízlésforma átvétele és megalapozása, mely újabb három, sőt egyes vidékeken négy évszázadra megoszabja a magyar művészet irányát a úgyszólván maradéktalanul kitölti a XIII. századot. A tatárjárás nem korszakzáró esemény.

A felmerült problémák különös módon a kezdő és a záró korszakba esnek, de jelen alkalommal csupán az elsővel kívánunk részletesen foglalkozni. A XII. századi szerves fejlődés történetében ugyan sok a kidolgozásra váró kérdés (bencés építőműhely kialakulása, a pécsi szobrász és kőfaragó iskola külföldi és hazai kapcsolatainak feldolgozása), de ezek megoldása úgy véljük nem ütközik nagyobb nehézségbe, inkább szakember és publikációs lehetőség kérdése, tehát technikai probléma.

A harmadik korszak a lendület és a nagy feszültségek, ami ezzel együtt járt, az elsőrendű műemlékek kora. Egész röviden vázolva e korszak problematikáját, ki kell emelni a megrendelő rétegben érezhető nagy és gyors változást. A század elején egyre-másra alapítják a nemzeti templomokat, s az új megrendelő réteg bekapcsolódása az építészet szerkezeti, formai kialakításába is döntően szól bele (homlokzat kiképzés, empóriumok etc.). Alig félszázad múlva a kolduló rendek révén már a polgárság is bekapcsolódik a templomépítésbe, ami ismét új templomtípus kialakításához vezetett (egyhajós, megnyujtott szentélyű templomok).

Az építészet terén a gótikába való áthajlás lépcsről-lépésre szinte észrevétlenül történik. Az előző században szinte egyeduralkodó olasz hatás alatt kialakult formák közé nyugati és északi elemek szívárognak be. De egyidejűleg szívósan tovább él a mult öröksége. A bazilikális templomtípus, a kereszthajó hiánya, a három egymás mellé helyezett félkörös apszis azt mondhatjuk most válik általánossá, pedig e templomtípus gyökere — mint látni fogjuk — mélyen lenyúlik a magyar multba.

Egyidejűleg a lombard eredetű boltozási szisztema a cisztercitákon keresztül eljut hazánkba. Majd e stílus rajnavidéki elemekkel, később a bencések skót kongregációja által terjesztett normann elemekkel keveredve létrehozza a magyar későromán művészet legszebb emlékeit (Lébény, Ják, Zsámbék). Az így kialakult egyéni stílus csodálatosan keveredik a helyi hagyománnyal a régi, ornamentális formanyelvvel. Meghatározására új kifejezést

¹ Gerevich T.: Magyarország románkori emlékei. Budapest, 1938.

kellene alkotni, mert lényegét a „későromán“ éppenúgy nem fejezi ki, mint az „átmeneti“ stílus elnevezés.

Az épületplasztika belső fejlődését helyi, provinciális antik elemek is táplálják és kerülő, lombard úton eljut hozzánk a francia katedrális-plasztika és Nicola Pisano hatása is.

Megújuló bizánci hatással kell számolnunk a XII. század végén, ami kisugárzik a következő században is.

Részletesebben kívánok szólni az első korszak problémáiról, melyeket magyarázatában három nagy csoportba soríthatunk be.

I. A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG MŰVÉSZETE ÉS E MŰVÉSZET TOVÁBBÉLÉSÉNEK KÉRDÉSE

Művészettörténeti szempontból főként a tarsolylemez-körnek van jelentősége. Ennek vizsgálata viszont elsőrendű művészettörténeti, nemcsak kizárólagos archaeológiai feladat. Okvetlenül szükséges az emlékek időrendjének, fejlődéstörténeti és kvalitás-viszonyának megállapítása, valamint az emlékekanyag művészeti származás-problémájának megoldása.

Fettich² szerint a rajzos, végtelen mintából indul ki a fejlődés a központos kompozíció, a térben kibontakozó, mondhatnók barokosabb formák felé. Ez az elmélet nem áll a legbiztosabb alapokon (a geszterédi szablya kicserélt veretének eltérő stílusára támaszkodik) s egyáltalában nem bizonyos, hogy az általa feltételezett fejlődés egymás után, vagy egymás mellett folyt le. Feltehető, hogy ilyen tarsolyok bőrből is készültek, melyek díszes megmunkálása csakis ily térbeliségre törekvő, erősebb relíefhatást kiváltó formadással képzelhető el.³ László Gyula feltevése a temetkezési rendből leolvasható kronológiai tanulságokról, e szempontból is jelentős, de meg kell várni teljes kidolgozását és archaeológiai bírálatát.⁴

Teljesen művészettörténeti feladat és probléma a motivumkincs és stílus hazai és külföldi kapcsolatainak vizsgálata. Eddig megelégedtek a szasszanida, vagy posztaszasszanida jelzővel. A tarsolylemez-kör jellegzetes palmettái oly hatalmas területen fordulnak elő, hogy eredet-kérdésük megoldásához elengedhetetlenül szükséges az emlékekanyag térbeli elhatárolása és együttes vizsgálata. Lehetséges az is, hogy e kultúra hordozója a volgai bolgárság volt, melynek szerepe nincs eléggé tisztázva őstörténeti síkon sem. A magyarság vezető rétegének bolgár eredete és műveltsége, továbbá az a körülmény, hogy a hun mondát mint eredet-mondát bolgár forrásból hozza magával az Árpád-törzs, végül a bolgárság magas építő kultúrája rendkívül fontos e szempontból.

E tényeknek jelentősége megnő, ha a honfoglalók művészetének továbbélésével foglalkozunk.

A honfoglaláskori ízlésnek megfelelő palmettával díszített kövek (veszprémi, pilisszentkereszti, bodrogonostorszegi párkánytörödékek) kelet-

² Fettich N.: *Altungarische Kunst*. Berlin, 1942.

³ László Gy.: *A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben*. Kolozsvár, 1943. 2—22. l.

⁴ László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest, 1944.

kezésének egyik lehetősége, hogy a fémtárgyakon ráánkmaradt ornamentika, mely megvolt csonton, bizonyára bőrmunkákon és fában is, átment első templomaink kódíszítményeire. Ugyanekkor azonban Prěslavban és Pliskában hasonló motívumú és stílusú kerámia került elő és meglehetősen közelálló, ha nem is teljesen azonos stílusú és motívumú kőfaragványok. Nem zavarja ezt az elméletet Csemegi József⁵ szaloniki lelete sem, egy, a veszprémi párkánytöredékekhez valóban közelálló kötőredék, mert stílusa és motívuma idegen a bizánci emléanyagban és éppen úgy lehet bolgár behatás bizánci területen, amire más viszonylatban elég sok példa van.⁶

A palmettás kövek azonban tovább is vezetnek. A bodrogmonostor-szegei párkányon lévő felszerszámozott ló-ábrázolás, azonos stílusban fordul elő az aracsi kő oldalán is. Itt tehát egy délmagyarországi kultúrkörrel beszélhetünk, mely vallási értelemben talán bizánci hatás alatt állt. A honfoglaláskor ez a terület a bolgár fejedelemséghez tartozott. A kérdés teljes megoldásához szükséges azonban az aracsi kő pontos datálása, amit a latin betűs felirat helyes olvasása mellett a korhatározó tiara vizsgálatától várhatunk.

A palmettás kövek a XI. század hetvenes éve körül jelzik a honfoglaláskori ízlés elhalását, amit archaeológiai leletek is megerősítenek. László Gyula⁷ szerint azonban a továbbélés még más területeken, később is kimutatható. Így gondol néhány XIII., sőt XIV. századi oszlopfőre (kisbényi, földvári). Szerinte az aquamanilékra mintázott kis állatalakok a népvándorláskori megismerés tendencia továbbélését bizonyítják, s ugyanaz a jelentőségük, mint a lószerszámdíszek közt megjelenő állati eredetű ornamentikának. A feltevés lehetséges, de nem döntő jelentőségű az Árpád-kori anyag megítélésénél.

Fontosabb lenne, ha a Szent László legendát ábrázoló XIV—XV. századi falképekben a honfoglaláskori magyar művészet továbbélését, illetve újra felszínrebukását láthatnók. Ez a feltevése azonban a művészettörténet szempontjából nem állja meg a helyét. A Szent László legenda falképeinek egyes kompozíciója, ugyanakkor rendkívül gyenge kvalitása, gyarló művészi kivitele közös, valószínűleg miniatura forrásra utal. Azok a feltűnő ikonográfiai egyezések, melyekre feltevését alapítja, ősi képtípusok behatolása, újjáéledése; de nem a helyi, hanem a kontinentális művészetbe.

II.

AZ ITT TALÁLT MŰVÉSZETI EMLÉKEK, MŰVÉSZETI KULTÚRA HATÁSÁNAK KÉRDÉSE

A szlávtság szerepét kell elsőnek megvizsgálni, tekintve, hogy a *Conversio Bagoariorum* Magyarország területén több templom felszenteléséről tudósít a IX. század közepén. Hely szempontjából ma csak hármat (Nyitra,

⁵ Csemegi J. Fehér Gyula könyvének ismertetése kapcsán. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye. 1942. 70—71. l.

⁶ Mavrodinov: Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. Arch. Hung. XXIX. 1943. Nagy T. szíves utalása.

⁷ László Gy.: A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár, 1943. V. ö. Fettich N. (Századok, 1944) és Dercsényi D. (Szépművészet, 1944) bírálatát.

Zalavár, Pécs) tudunk azonosítani; a gyér emlékanyaggal viszont az írott adatot nem tudjuk kapcsolatba hozni. Kétségtelen ugyan, hogy Nyitrán Szent Emmerán, az első templom tituláris szentje nevének fennmaradása bizonyos folytatólágosság, kontinuitás mellett bizonyít, de az első templom emlékszerű nyomára a cseh kutatók sem bukkantak. A mai székesegyház patkóalakú szentélye XIII. századi, bármennyire is szokatlan forma.⁸

A Conversioban gyakran emlegetett Mosaburg bizonyára azonos Zalavárral. A vár alaprajza és elhelyezése azonban gondolkodóba ejt, vajjon nem római castrummal van-e dolgunk. Az eddig ismert maradványok kőanyaga alpesi márvány, stílusuk azonban nem igazolja a Conversio adatát, hogy salzburgi mesterek dolgoztak itt, mert Salzburban hasonló emlék nem maradt ránk. Figyelembe kell venni továbbá azt a körülményt is, hogy a római kőemlékek java része hasonló márványból készült. A fennmaradt néhány töredék Itália felé mutat. Részben az aquileiai és a Velence környéki bizantinizáló kör, részben pedig Róma felé. A szalagfonattal befönt párkánytöredék pontos analógiáját Ferentinoban sikerült megtalálni. (1. és 2. képek). Lehetséges, hogy ezek az emlékek már Szent István korából származnak. A zalavári bencés kolostor Szent István-kori alapító levele ugyan hamis, de az alapítás tényét, idejét és a tituláris szent nevét más írott forrásokból is ismerjük. Ez utóbbi — Szent Adorján — azonos a Privina korabeli templom névadó szentjével, itt tehát ugyanazzal a szellemi továbbéléssel kell számolnunk, mint Nyitrán.

Van azonban egy emlékcsoportunk, ahol feltehetjük, hogy korábbi kultúrának emlékeivel van dolgunk. Feldebrőre és Tarnaszentmáriára gondolunk.⁹ Mindkettő alaprajzilag, főként azonban a részletformák tekintetében (feldebrői altemplom pillérei, tarnaszentmáriai hajó faloszlopai) egyedül áll a hazai és a külföldi emlékanyagban, analógiáit még nem sikerült feltalálni. Feldebrő datálása szempontjából döntő, hogy a XI. század elején az altemplom egyik oszlopfőjét kiváltották, ami az épület korábbi volta mellett bizonyít.

Különös, de az itt talált népek művészeti kultúrájának hatása jelentéktelenebb a római, provinciális művészet hatásánál. Tagadhatatlan, hogy az Árpád-kori magyar művészet kialakulásában és fejlődésében Pannónia római emlékei a legjelentősebb szerepet játsszák. Hatásuk sokrétű, s ha a sokértelmű kontinuitás kifejezést használjuk, akkor több fokozatot kell megkülönböztetni.

Elsősorban a Szent István-kori kereszténység központjainak kiválasztásában érvényesül hatása. Ügyszólván valamennyi jelentős egyházi alapítás helyén egykor római telep vagy város állott. Pleidell Ambrus¹⁰ elmélete tehát, hogy első városaink római alapokra települtek, az újabb feltárások világánál erősen valószínűsödött.

⁸ V. Menczl: Stredovená Architektura na Slovenska. Praha—Presov, 1937.

⁹ Lux G.: A feldebrői templom. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye. 1942. 23—24. sz. — Csemegi J.: A tarnaszentmáriai templom. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye. 1941. 44—46. l.

¹⁰ Pleidell A.: A magyar várostörténet első fejezete. Századok, 1934.

Megoldandó a római kőanyag másodlagos felhasználásának és esetleges hatásának kérdése is. Ez azonban elsősorban a római archaeológusokra vár és eredményei is hasznosabbak lesznek az archaeológia számára.¹¹ Annyit ma is tudunk, hogy Szent István korában az antik eredetű építőanyagoknak hatalmas méretű mozgósítása figyelhető meg. Székesfehérvárra nemcsak Tácról, de Aquincumból és Dunapenteléről is hurcoltak köveket. Az első kalocsai székesegyház alapjai részben római téglából épültek, Esztergomban

1. kép. Szalagfonatos párkánytöredék Zalavárról.

római sírköből faragnak pillérfőket a XI. században; Pécsen pedig az egész nyugati kapu római sírkövekből állt.

A római emlékek hatásának harmadik fokozata a szellemi vagy azt is mondhatnók a falak kontinuitása, melynek három egészen megragadó példáját ismerjük. Szombathelyen a vártemplom a régi Capitolium helyén emelkedett.¹² Pesten az Eskü-téri Castrum területén áll ma is a belvárosi plébánia templom. Tudjuk, hogy a Castrumot bolgár őrsége a XI. században használta és átépítette, sőt használata a XIV. századig nyomon kísérhető.¹³

Legmeggyőzőbb Pécsen a helyzet. Az ókeresztény kultuszterület a Szent István-kori kereszténység szent helye lesz. A háromkaréjos sírkápolna (cella trichora) újrafestése akár a VIII. században történt, akár

¹¹ Az utat és a módszert megmutatta *Alföldi A.* kitűnő tanulmányában: *Epigraphica.* III. Arch. Ért. 1942.

¹² *Paulovits I.*: *Savaria—Szombathely topografiája.* Szombathely, 1943. és *Géfin Gy.*: *Szombathely vára.* Szombathely, 1941.

¹³ *Nagy L.*: *Az Eskü-téri római erőd, Pest város őse.* Budapest, 1946.

pedig a XI. században kufikus betűkkel, mint azt Nagy Tibor¹⁴ gondolja, mindenkép a népvándorlaskori, illetve honfoglaláskori használat mellett bizonyít. Ezek után elvi szempontból elfogadható Nagy Lajos¹⁵ és Gosztonyi Gyula¹⁶ feltevése, hogy a pécsi székesegyház, legalább is altemploma, ókeresztény bazilika helyén emelkedik és annak frankkori átalakításából fejlődött ki. Ha ez a hipotézis megállja helyét, akkor a román építészetben oly nagy jelentőségű templomtípusunk ókeresztény emlékekig vihető vissza. Végső gyökerei talán hazai talajba nyúlnak (fenéki bazilika), esetleg dalmát emlékekhez csatlakoznak.

Amint látjuk, a provinciális római emlékek alakítóan szólnak bele a XI. századi művészetünkbe. Továbbélésük nem egy népelem, hanem

2. kép. Szalagfonatos padozat Ferentinótól.

a falak kontinuitása, a hely megszenteltségének továbbélő tudata. Oly szellemi hagyaték, melyet a római építőművészet nagysága és szolidsága, valamint a kereszténységnek a falaknál is erősebb hagyományörző ereje mentett át a magyar honfoglalásig.¹⁷

Az antik kultúra a XII—XIII. század fordulóján ismét alakítóan szól bele művészetünk fejlődésébe, amikor a szellemi élet is alkalmassá válik az antik formák befogadására.

¹⁴ Nagy T.: A pannóniai ókeresztény bazilikák főbb típusai. Szépművészet, 1941.

¹⁵ Nagy L.: Pannonia Sacra. Szent István emlékkönyv I. k. Budapest, 1938.

¹⁶ Gosztonyi Gy.: A pécsi Szent Péter-székesegyház eredete. Pécs, 1939. és A pécsi ókeresztény temető. Pécs, 1943. Nagy L. és Gosztonyi Gy. hipotézisének igazolására a Műemlékek Orsz. Bizottsága ásatásokat kezdett a pécsi székesegyház altemplomában. E munkálatokat a háború miatt nem lehetett befejezni, sem eredményeit közzétenni. Közvetett szóbeli értesülésem szerint e munkálatok nem jártak pozitív eredménnyel, amit azonban nem tartok döntőnek az egész kérdés megítélésénél.

¹⁷ A szekszárdi vármegyeház udvarán 1944-ben Csalog J. egy ókeresztény sírkápolnát tárt fel, melyet megfigyelése szerint a VII—VIII. sz. folyamán átalakítottak, a XI. században pedig háromhajós templommá bővítettek ki. Ez a lelet jól beleilleszkedik fent kifejtett elképzelésünkbe, sajnos felvételei a háború alatt elpusztultak; publikálása e miatt késik (Csalog J. szíves szóbeli közlése).

III. A KÜLFÖLDI MŰVÉSZET HATÁSA.

A magunkkal hozott és az itt talált művészeti kultúrák hatása mellett tisztábban látjuk a korabeli külföldi művészet hatását. A templomtípusok (Pécs, Székesfehérvár) a déli kultúrkörrel állanak szoros kapcsolatban. A faragott kőanyag a magistri commacinik befolyására mutat, keveredve a Velence-környéki bizantinizáló emlékek hatásával. Feltételezhetünk egy királyi építő műhelyt, mely a magistri commacinik hatása alatt új életre hívja a római kompozit oszlopfőt és Esztergomban, Budán, Székesfehérvárott jellegzetes akantusz-díszes, kelyhes oszlopfőkkel díszíti a királyi alapítású templomokat.¹⁸ Az elég nagyszámú, szalagfonattal díszített emlékek részben, mint már Zalavárnál kifejtettük, Róma-környéki mintákra mennek vissza, másrészt az adriaparti művészeti kultúrához kapcsolódnak, melynek vezető műhelye Velence.

Itt kell felvetni a bizánci művészet hatásának kérdését. Az előbb említett kőemlékek nem bizánci, hanem bizantinizáló olasz forrásból vezethetők le. A bizánci művészet azonban ez időben éli második reneszánszát, a birodalom területileg is határos Magyarországgal, hatását mégsem tudjuk kimutatni a XI. századi emléken. A feldebrői templom hihetőleg bizánci, centrális templom volt, de ugyanúgy mint későbbi keletkezésű freskói, ez sem közvetlenül, hanem nyugati szűrőn keresztül érkezett hazánkba (Germigny des Prés). Észrevehetően nagy Bizánc hatása az importált iparművészeti tárgyakon, elsősorban ötvöstárgyakon és textilián. Itt már gyakrabban találunk görög betűs feliratokat, bár a legjelentősebb emléken, a koronázási paláston ismét latin felirat emlékezik meg a megrendelőkről: Szent Istvánról és Gizelláról.

Ez a kérdés-komplexum ma még nincs kellően kiművelve és érezhető hiánya Árpád-kori művészetünk kutatásának. Valószínű, hogy a közeljövőben ez irányban meginduló tudományos érdeklődés sok új észrevételt tehet.

A XI. századi magyar művészet fejlődésének három jelentős komponensét sikerült megfigyelnünk; mindegyikhez a megoldandó problémák sora kapcsolódik. Láttuk azt is, hogy az ezredik esztendő, a kereszténység felvétele, bármennyire is nagyjelentőségű művészetünk fejlődésében, nem olyan éles határvonal, mint általában felfogni szokták. A magyarság művészeti öröksége, a helyi kultúrák hatása beleömlik a külföldi kapcsolatokon át beáramló művészi érbe és összefolyva, együttes erővel készítik elő a magyar művészet első nagy felemelkedését, a XII. századi művészetet.

*

A fenti beszámoló, előadás formájában, 1945. május 30-án a Corona Archaeologica nevű munkaközösségben hangzott el és eredeti szövegében, minden változtatás nélkül adom itt közre. Alföldi András és mások hozzászólása alapján az előadás után az a vélemény alakult ki, hogy a legérdekesebb problemacsoportot a szlávság művészeti hagyatékának, illetve a római emlékek kontinuitásának kérdését ásatással kellene tisztázni, mégpedig olyan helyen,

¹⁸ Dercsényi D.: XI. századi királyi kőfaragóműhely Budán. Budapest Régiségei. XIII. k. 1943.

ahol az írott adatok is a legtöbb alapot nyújtják: Zalavárott. A Műemlékek Országos Bizottsága elnöke Gerevich Tibor átlátva egy ilyen kutatás nagy jelentőségét, Radnóti Aladár vezetése alatt ásatást indított 1946 őszén Zalavárott. Rómer és utódai által sokszor bolygatott területen a feltárás nem biztatott sikerrel, ezért attól pár száz méternyire indult meg a munka váratlanul szép eredménnyel. Háromhajós, kívül egyenes, bent félköríves záródású, mintegy 12×20 m alapterületű templom falai kerültek napfényre, többszöri átépítés világosan leolvasható nyomaival. A római alapokat nem sikerült kimutatni. Az alaprajz noricumai és dalmáciai emlékekkel rokon. A gyér faragott kőanyag stílusa viszont egyezik a már ismert zalavári emlékekkel, tehát adriai-parti kultúrával tart szoros kapcsolatot.

A feltárást reméljük 1947 tavaszán folytathatjuk, esetleg sor kerül a templom körül elterülő temetőre is, ami pontosabb korhatározó anyagot fog szolgáltatni. Az eredmények megváltoztathatják a fent közölt elgondolások egy részét, mindenesetre tisztább megvilágításba helyezik a IX. századi és a szentistváni építkezések viszonyát.

Budapest, 1947. február.

Dercsényi Dezső

PROBLÉMÁK A MAGYAR SZENT KORONA KÖRÜL

A Szent Korona mai alakjában sok megoldásra váró kérdést rejt magában. Ezek három tengely köré csoportosulnak: a történeti, a kultúrhistoriai és a művészettörténeti alaptengelyek köré. A történeti kérdéskomplexum közép-pontjában annak a problémának mérlegelése áll, hogy vajjon küldött-e a pápa Szent Istvánnak koronát, továbbá, hogy miért és mikor egyesítették a szentistváni koronát a későbbi Dukas-féle abronccsal, miért és mikor került a korona tetejére a kereszt, mely durván átüti a felső Pantokrator képét s miért ferde ez a kereszt? A kultúrtörténeti és művészettörténeti megoldatlan kérdések között éles határvonalat vonni nem lehet. Tengelyét képezi annak eldöntése, hogy a mai korona felső része azonos-e a szilveszteri koronával s ha igen, mikor és hol készült? Mik a zománcos lemezek és az ötvösmunka művészeti előzményei, milyen európai kultúrkörbe helyezhetők? Vajjon a Dukas-abroncs a maga eredeti alakjában maradt-e ránk s valóban Géza királyunk részére küldte-e a bizanci császár? Fontos probléma ezenkívül a korona eredeti alakjának képzeletbeli rekonstruálása, a feliratok hiánytalan megfejtése és a koronán szereplő drágakövek ásványtani meghatározása és értékelése.

E két utolsó tételt leszámítva, a többi kérdés teljesen nyílt, minden eddigi eredmény csak teória, mely százszázalékosan bizonyítva nincsen. Ennek oka elsősorban az, hogy a koronának modern felkészültséggel meg-történendő alapos vizsgálata mindezeideig késik, az azt körülvevő, hagyomány-kitermelte nimbusz miatt. Ki kellene fejteni a koronát belülről borító szövet-sapkát, a két részt szét kellene venni és ötvöstechnikai vizsgálatnak kitenni az összeillesztés módját, a csavarokat, nyílásokat stb. Szabaddá kellene tenni a bizanci abroncs által eltakart két apostol képét, meg kellene vizsgálni a szilveszteri pántnak hajlításí módját, a zománcszíneket pontosan számba kel-

lene venni. Ma, 1945-ben, nem szorítkozhatunk az egykor, a Milenneum alkal-mával megejtett vizsgálatokra, hiszen egy félszázad elteltével a tudományos apparátus egészen más kell, hogy legyen. 1938-ban, a Szent István év alkal-mával e sorok írója olyan szerencsés volt, hogy többedmagával résztvehetett a Szent Koronának hosszabb ideig tartó megvizsgálásában. Ez is pusztán autopszián alapult azonban, ami végső eredményben nagy élmény, de tudom-ányos szempontból alig vitte előre a kérdések megfejtését. Csupán Moravcsik Gyula¹ és Koch Sándor² oldották meg az ő speciális problémáikat: az előbbi a korona feliratainak epigráfiai megfejtését, az utóbbi a rajta szereplő drága-kövek ásványtani meghatározását és értékelését oldotta meg maradéktalanul.

A történeti probléma gerince, a koronaküldés kérdése, idők folyamán más és más megítélés alá esik. A régebbi történetírás alig kételkedett a szent hagyomány reális alapjában. Újabban azonban a koronaküldés két történeti forrásának, az apokrif Szilveszter-bullának és a Hartvik-legendának helyes értékelése a másik oldalra billentette a mérleget. Tóth Zoltán³ ezirányú kutatásai és munkái nyomán egyrészt Hartvik püspök szavahihetősége ingadozik erősen, másrészt III. Ottó császárnak és Szilveszter pápának viszonyára derül élesebb fény, s ezzel kapcsolatban a német-római császárság egykori belpolitikai viszonyainak értékelése, romantikus színezetet nélkülöző, reális alapot kap. Ebben a kérdésben tehát haladunk a teljes megoldás felé. A két rész egyesítése időpontjának ezzel szemben csak a körvonalai vannak meghatározva. Terminus ante quem-ként szerepel Albert király kora, közelebbről a záloglevél a Frigyes császárnak elzálogosítandó koronáról, amelyben a megadott koronasúly és ékkövek száma a korona mai állapotának felel meg. Valószínű az, hogy III. Béla korában egyesítették a két részt. Az ő bizánci nevelkedése, tervezett bizánci házassága s a Manuel óta kísértő bizánci-magyar unió gondolata rejti magukban a bizánci és a szentistváni korona egyesítésének előfeltételeit. Ebben is az összeillesztés ötvöstechnikai vizsgálata oldaná meg a kérdést, ebből következtethetnénk a korra és ennek történeti háttéréből az okra. Ugyanúgy a ferde kereszt problémáját is tech-nikai vizsgálat döntené el alapjában.

A kultúrtörténeti és művészettörténeti kérdések közül az eredeti korona rekonstrukciója és ennek formai előzményei adtak vitára legtöbb okot. Kétségtelen, hogy az egyetlen helyes irányt Alföldi András⁴ szabta meg, aki szerint a koronát későrómai sisak nyomán kell elképzelnünk. Ez a nagykonstantinusi eredetű sisak-korona érmekről jól ismert: félgömbös sapkaforma, homlok körül drágaköves abronccsal és a fejtetőn kereszteződő pántokkal. A rómaiakat meghódító germánságnál ez a sisakkorona a leg-előkelőbbek jelvénye lett, hiszen a germán királyi jelvények ősidők óta katonai

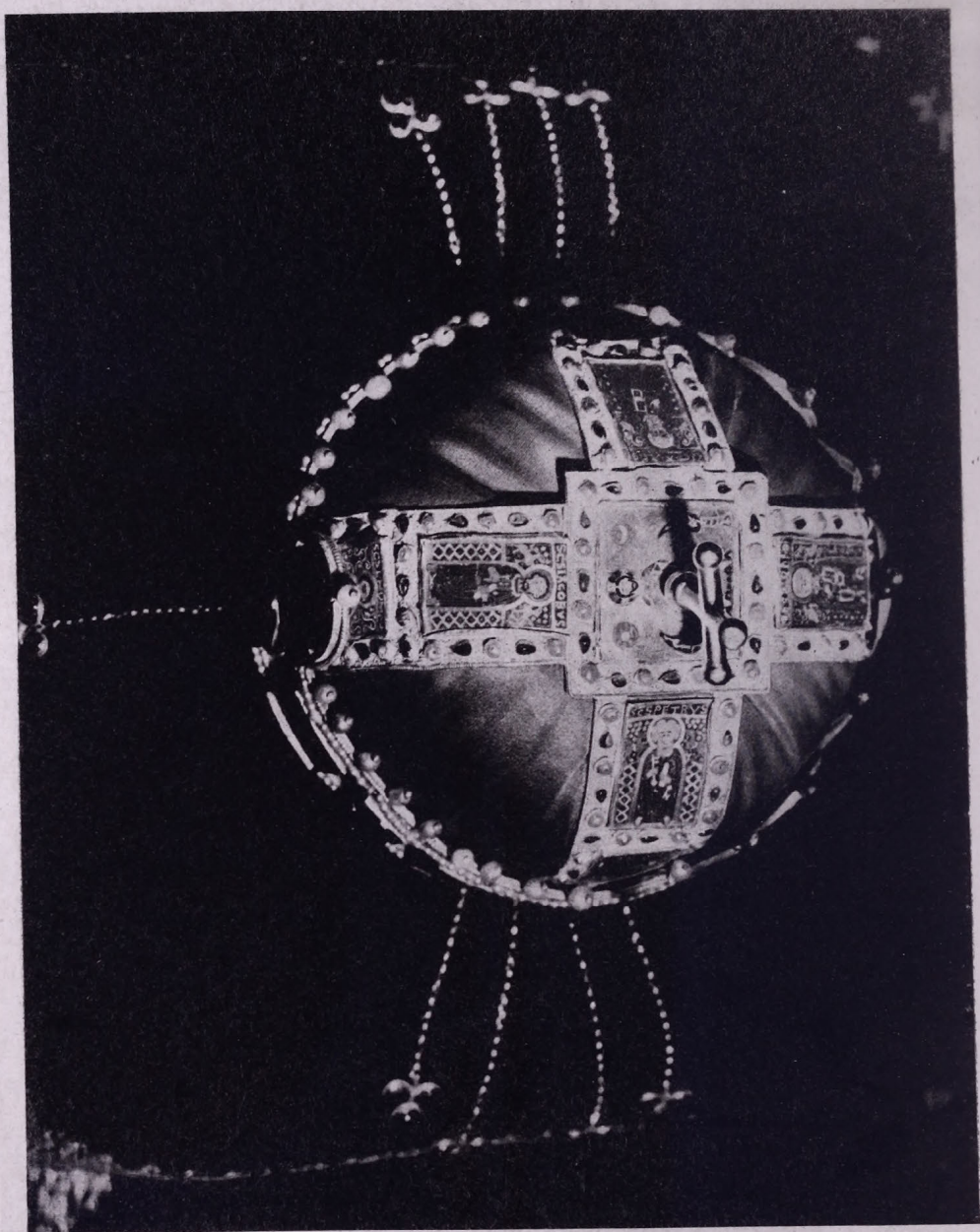
¹ Moravcsik Gy.: A magyar Szent Korona a filológiai és történeti kutatások meg-világításában. Szent István Emlékkönyv, II. Budapest, 1938. 425. skk. 1.

² Koch S.: Ásványtani vizsgálataink eredményei. Kézirat.

³ Tóth Z.: A Hartvik-legenda kritikájához. Budapest, 1942. — Történetkutatásunk mai állása körül. Budapest, 1943.

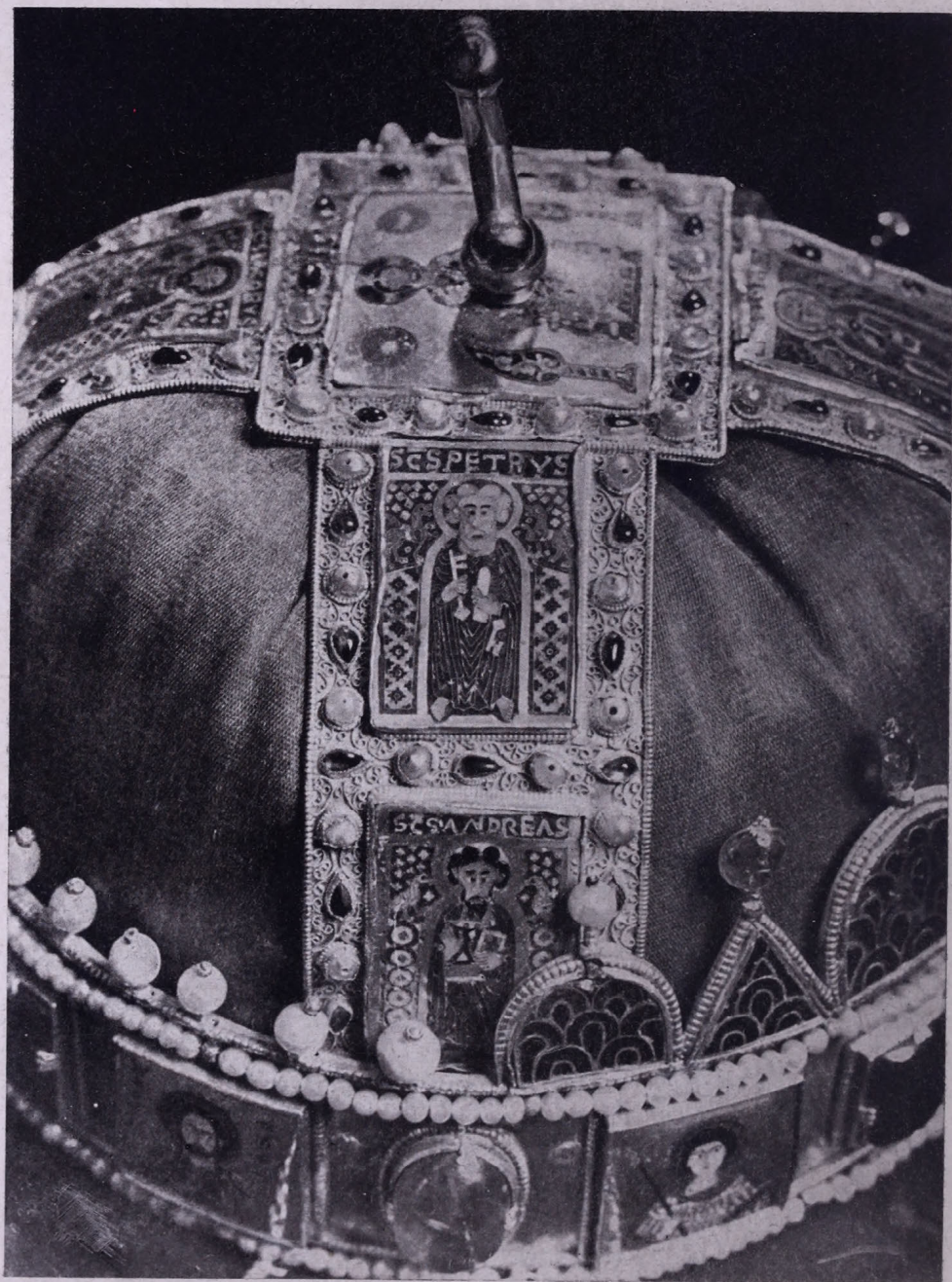
⁴ A. Alföldi: Eine spätrömische Helmform und ihre Schicksal im Germanisch-Romanischen Mittelalter (Acta Archaeologica, vol. V. Kopenhaga, 1934.).

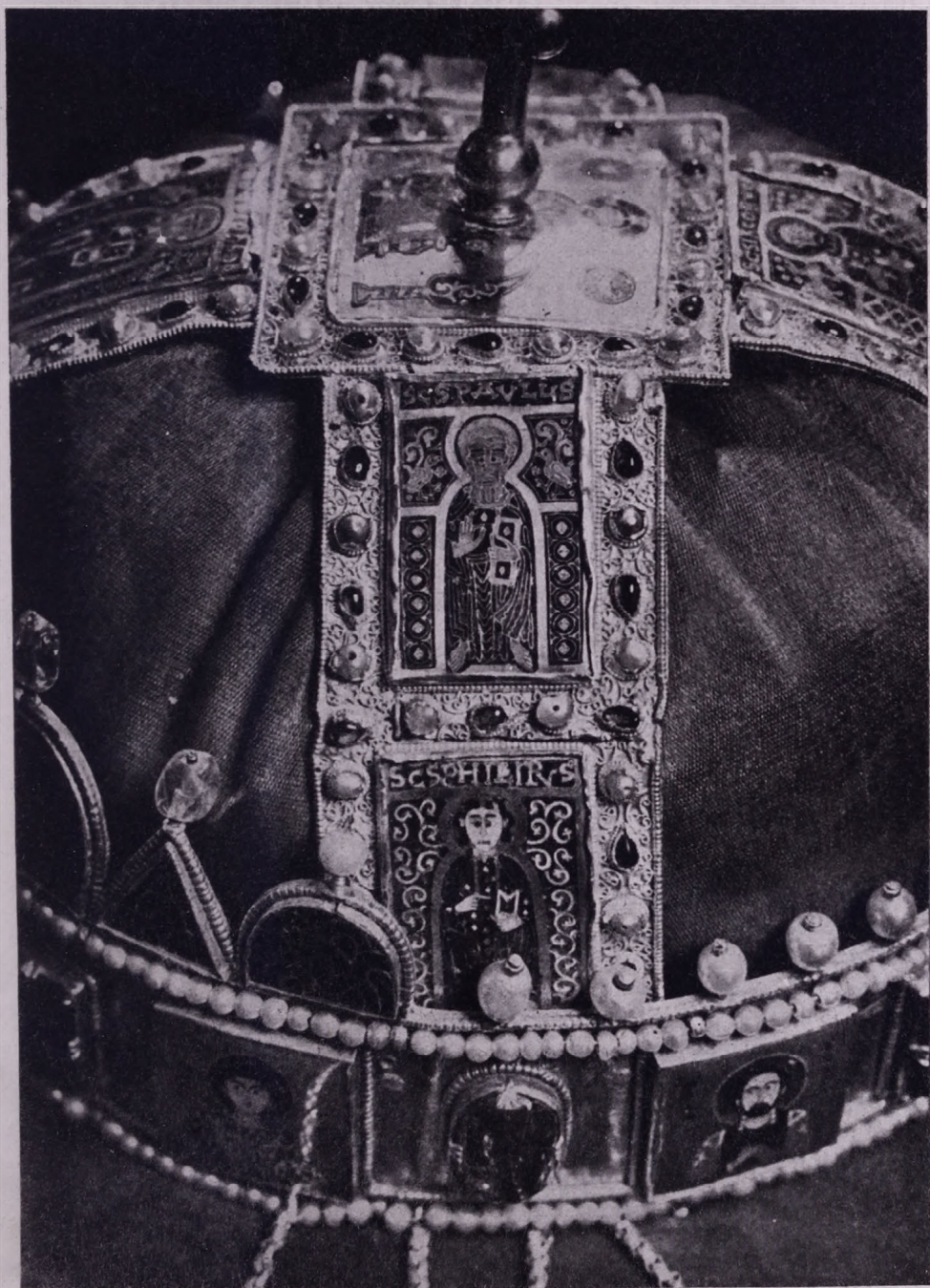
1. A magyar szent korona; felső nézetből.

2. A magyar szent korona; oldalnézet Péter és András apostolokkal.

3. A magyar szent korona; oldalnézet Pál és Fülöp apostolokkal.

jellegűek: sisak és lándzsa, s ennek megfelelően az ősi koronázási formulájukban, az Egbert-féle ordóban is sisak szerepel korona helyett. A vassapka idők folyamán eltűnik, helyébe szövetsapka lép s erre alkalmazzák a drágaköves pántokat. Ikonográfiai kétségtelen, hogy a nyolc apostol mellett a többi négy is ott szerepelt a Pantokrator társaságában, minden keresztpánton még egy, tehát 3—3. Hogy a közbeeső vízszintes abroncson ötvösmunkát vagy esetleg a német birodalmi korona példájára zománcos feliratot kell képzelnünk — aminek a megsemmisítése politikum lehetett — mindez teljesen nyílt kérdés ezidejűleg.

Legfontosabb művészettörténeti kérdés lenne eldönteni, hogy vajjon a kereszteződő pántok a X. század fordulóján készültek-e, s ha igen akkor hol? Ennek megoldása nagyfontosságú a koronaküldés történeti háttere szempontjából is. Eddig a zománcos lemezeket általában olasz eredetűeknek tartották; a külföldi tudósok, így Kondakov,⁵ Dalton,⁶ Ch. Diehl⁷ és Molinier⁸ a XI.—XII. századi keletkezés mellett foglaltak állást, a magyarok: Ipolyi,⁹ Czobor,¹⁰ Radisich,¹¹ Varjú¹² és újabban Otto v. Falke¹³ is — akiknek módjukban volt eredetiben is látni a koronát — a X. század fordulóján keletkezettnek tartják. De egyikük sem indokolja meg feltevését, ami nem is csoda, a vizsgálati és összehasonlítási lehetőségek hiánya miatt. Mit mond már most maga a tárgy, illetve a zománcos apostollemezek? Az kétségtelen, hogy felületes vizsgálásra úgy tetszik, mintha mind technikai, mind figurális és ikonográfiai szempontból társtalanul állnának az európai rekesz-zománc történetében. Zománctechnikai szempontból átmeneti állapotot képviselnek a teljes és mélyített rekesz-zománc között, amennyiben az aranyalap csak az alakok konturjaként érvényesül a lemez felületén. Különös az is, hogy az ilyen átmeneti jellegű lemezek között az egyik — a fejtetőn helyet foglaló Pantokratoré — már a kifejtett mélyített zománctechnikában van ábrázolva. Tehát egy és ugyanazon emléken belül két eltérő technika! Formai és ikonográfiai szempontból kétségtelen, hogy az apostollemezek nyugati készítmények. Erre mutat a latin felirat, az apostolok karakterisztikuma: tagbaszakadt, blokkszerűen felfogott alakok, szétálló lábfejek és fülek, primitív szájkiképzés és a konvergens kancsalítás. (2., 3. kép.). A zománctechnika is inkább Nyugatra jellemző. Kétségtelen e mellett az erős bizanci hatás: elsősorban a Pantokrator ikonográfiájában, majd a mértani ornamentika jellegében, a csigás indában és párosan ábrázolt állatalakokban. Feltétlenül eredeti-

⁵ N. P. Kondakov: Geschichte und Denkmäler des byzantinischen Zellenémails. Frankfurt, 1892.

⁶ O. M. Dalton: Byzantine Art and Archaeology. Oxford, 1911.

⁷ Ch. Diehl: Manuel de l'art byzantin, Paris, 1910.

⁸ É. Molinier: Histoire des arts appliqués à l'industrie. IV. Paris.

⁹ Ipolyi A.: A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények története és műleírása. Budapest, 1886.

¹⁰ Czobor—Szalay: Magyarország történeti emlékei. Budapest, 1896.

¹¹ Pulszky—Radisich: Az ötvösség remekei a magyar történeti ötvösműkiállításon. Budapest, 1884.

¹² Varjú E.: A Szent Korona. (Arch. Ért. 1920—22.)

¹³ O. v. Falke: A Szent Korona. (Arch. Ért. 1929.)

ben kell látni a lemezeket, hogy teljes biztonsággal megállapíthassuk a keletkezési kort: a X. század fordulóját. A színek, a fényképen nem látható finomságok, valamint a szekrényes és karmos foglalású kövekkel telehintett filigrános aranyalap minden kétséget kizár e téren. Különösen jellemzőek a színek a zománcemlék meghatározásában. Ez a ragyogó translucid zöld és piros a X. század elmúltával már nem található fel. A keletkezés helyének megállapításánál tehát csak olyan nyugati terület jöhet számba, ahol a X. században erős bizánci hatással számolhatunk. Csak Olaszországra és Németországra gondolhatunk, mert csak e két helyen számottevő a X. században a zománckultúra s e két területet vetik fel a korona körüli történeti adottságok is. Eddig olasznak tartották a zománcokat, még pedig O. v. Falke¹⁴ milánóiaknak, Yvonne Hackenbroch¹⁵ meg legújabbban rómaiaknak. Kitűnik azonban, hogy ismert emlékekhez egyáltalában nem kapcsolhatók. Miláno korai zománcművészetét fentmaradt és datált emlékekkel pompásan nyomon követhetjük. Sem az Aribertus-féle Evangeliárium kötése, sem a chiavennai ú. n. Pace semmi néven nevezendő összefüggésbe nem hozható koronánkkal s rajtuk bizánci befolyás még kezdeti nyomaiban sem található. A milánói zománciskolában a stílusfordulat — igen erős bizánci hatás következtében — csak a XI. század közepe táján lép fel (lásd Vercelli-i Evangéliumtábla) s így a koronazománcok milánói körbe nem helyezhetők. A további, így a montecassinói és a szicíliai olasz zománciskolák mind csak a XI. század közepe táján kezdenek működni igen erős bizánci hatás alatt, melyet itt letelepedett bizánci ötvösök közvetítenek. Produktumaik (a nápolyi és cosenzai ereklyekeresztek, a capuai evangéliumkötés, a scalai és stockhomi mitrák stb.), különösen színekben igen távol állanak a minket érdeklő apostollemezeketől. Még érdekesebb ezeknek a római zománciskolába való besorolási kísérlete, amit Hackenbroch¹⁶ vet fel. Római zománciskoláról tulajdonképpen nincs biztos adatunk, csupán két IX. századi emléket ismerünk, mely valószínűleg Rómában készült (a Paschalis-féle kereszt és a Beresford-Hope mellkereszt). Miután a szent koronát a tradíció Szilveszter pápa nevéhez fűzi s miután a koronalemezek máshová sem sorolhatók be, Hackenbroch felveti a római iskolában való keletkezés valószínűségét, mintegy 170 évvel az utolsó s nem is biztosan attribuált emléknek keletkezése után. Tudjuk azonban, hogy a történeti komponens — a pápai koronaküldés — erősen inog, tehát a korona római keletkezése sem szükségszerű. Ezzel szemben Németországban már az Ottók korában erős bizánci hatás jelentkezik, melynek fő közvetítője a császároknak családi és házassági kapcsolatai Bizánccal. A két X. századi német zománcműhely, a regensburgi St. Emmeran püspök által kezdeményezett, valamint a trieri Egbert püspök iskolája erős bizánci befolyás alatt működnek. Nem adódik önként az a gondolat, hogy nem keletkezhettek-e ezeknek valamelyikében a koronazománcok és ezzel a X. században olasz területen oly érthetetlen bizánci hatás megmagyarázódik bennük? Vigyáz-

¹⁴ Falke: id. m.

¹⁵ Y. Hackenbroch: Italienisches Email des frühen Mittelalters (Ars Docta, Band II.). Basel, 1938.

¹⁶ Y. Hackenbroch: id. m.

nunk kell azonban, hogy ne a mai szemmel nézzük a X. századi viszonyokat és a mai országhatárokat ne transponáljuk mereven az akkori egységes német-római birodalom területén belül. Annyi kétségtelen, hogy az apostollemezeknek fent említett számos apró karakterisztikuma és ornamentikai motívuma fellelhető a regensburgi és trieri megfelelő korú zománcok körében (Utakodex, Welfenkreutz, Szt. András hordozható oltára, zwiefalteni ereklyetartó, echternachi kódex stb.) és az alapnak filigrános, „vermiculé“-szerű ornamentikája is otthonos ebben a körben. Látjuk tehát, hogy a szálak német területre mutatnak s szimultán jelenségképen a történeti kutatás is a súlypontot arrafelé vetíti. A végleges megoldás előfeltétele a megfelelő összehasonlító anyagnak maradék nélküli lelkiismeretes felkutatása, még a kisebb jelentőségű, publikálatlan anyagé is, amit csak utazással és jól felszerelt, esetleg színes fényképező apparátussal végezhetünk eredményesen.

Az alsó, bizánci abroncs látszólag kevesebb problémát rejt magában. A köztudatban úgy él, mint Dukas Mihály bizánci császárnak ajándéka I. Géza királyunk számára. Mind az ajándékozó, mind a megajándékozott képe rajta van a koronán a Pantokrator (így tehát ez kétszer szerepel), a két orvosszent Kosmas és Damián, a két katonaszent György és Demeter és a két arkangyal Mihály és Gábor társaságában. Kora pontosan meghatározható I. Géza uralkodása idejére, 1074—77 közé; a zománcképek kivitele és ikonográfiája tipikusan bizánci, kétségtelen tehát, hogy a bizánci udvari ötvösműhelyben készült. Közelebbről megvizsgálva azonban itt is több probléma merül fel. Az első és legfontosabb: vajjon tényleg Géza kapta-e a koronát? Írott történeti forrás nem szól az ajándékozás tényéről, csupán a koronán szereplő zománcképek teszik valószínűvé. A politikai-történeti háttér kedvez ennek a beállításnak. Bizáncot ez időben bessenyő, bolgár és szeldzsuk-török törzsek támadása veszélyezteti s Mihály császár Nyugat felé fordul, többek között Géza királyunk barátságát keresvén. Géza már Salamonnak Belgrád körüli harcaiban is mint a görögökkel szimpatizáló herceg tüntette ki magát. Később azután feleségül vette Niképhoros Botaniates császár unokahúgát, Synadéné hercegnőt. Általános feltevés szerint ekkor kapta Géza a koronát Dukas Mihálytól. S itt merül fel az első tisztázatlan kérdés, vajjon tényleg Géza kapta-e a koronát? A Dukas-abroncs t. i. sugaras korona és sugaras kiképzésű koronát általában a császárnő, valamint a császárnál rangban alacsonyabban álló bizánci főtisztviselők vagy megajándékozott külföldi fejedelmek viselnek. A bizánci udvar merev hierarchiájában az ilyen megkülönböztetésre sokat adtak. A sugaras korona eredete későantik. Ezt Wilpert¹⁴ mutatta ki, két Ariadne császárnőt ábrázoló mellszoborral kapcsolatban (Párizs, Laterán). Az V. századtól kezdődőleg a császárnőket állandóan sugaras koronával látjuk megjeleníteni (Theodora mozaik, St. Vitale; két elefántcsontrelief Bargelloban és Bécsben; Nazianzi Szt. Gergely Homéliáiban Szt. Helena; a X—XI. században megsokszorosódnak a példák: Zoé és Theodora császárnők a Codex Sinaiticusban és a Monomachos-féle koronán; az esztergomi staurothéka, a Satvelot-Walz és a livadii staurothékák Szt. Helénái; a Pala d'Oro Eiréne alakja; a cachulii ikon Mária császárnője;

¹⁴ Wilpert : Die römische Mozaiken und Malereien. Freiburg, 1916.

Zonaras Epitomé Historiarum kéziratának császárnőarcképei, a legújabbban előkerült Zoé portré a Hagia Sophia mozaikjain¹⁸ sőt még a sematikusán ábrázoló bizánci érmek császárnői is). A császári stemmával szemben ezek tulajdonképpen stephanosok, aminek gyakori sugaras kiképzésére (corona radiata) a Konstantinos Porphyrogenetost magyarázó Reiske kommentárjaiban is találunk utalást.¹⁹ Mindezt előrebocsátva felmerül a kérdés, nem volt-e a Dukas-abroncs eredetileg Synadéné koronája, aki azt Bizáncból hozta magával? Valószínűtlen, de legalább is furcsa és szokatlan gondolat az, hogy Géza a kapott koronával a sajátmaga képét viselje a fején, viszont arra van példánk, hogy a császárnő a császárnak képét viseli, ha nem is a koronáján, de a ruháján, a tablionra kihímezve (császárnőt ábrázoló elefántcsontrelief, Firenze, Bargello és Bécs).

A Dukas-abroncs alakja sem ad okot látszólag semmiféle problémára. Semmiesetre sem stemma, mert az szigorúan császári korona, hanem stephanos, mint ahogy a Monomachos korona is az. Ha pedig nem stemma, akkor az oldaláról lecsüngő láncocskák, a katseisták (praependuliák) sem voltak eredetileg rajta, mert azok kizárólag a császári koronák tartozékai, amint azt Konstantinos Porphyrogenetosnál és Anna Komnénánál²⁰ olvassuk. A korona egyesítésekor kerülhettek az alsó abroncsra. Alapos okunk van feltételezni, hogy a Dukas-abroncs sem maradt eredeti alakjában ránk. Pontosan meg lehet állapítani, hogy néhány zománcképen a mostani helyzettel nem indokolt apró lyukak, szeghelyek láthatók, továbbá indokolatlan kis aranszegek, melyek a képek egykori másfajta elrendezését sejtetik. Talán ez is, mint a Monomachos korona, fültől-fülig terjedő diadémalakú volt, melyen a képek közvetlen egymás mellett helyezkedtek el. Amikor a két koronát egyesítették, szükség volt a bizánci stephanos kibővítésére s ekkor iktathatták be a drágaköves mezőket, hogy az egész fejkerületet megkapják. Érdekes lenne ezeken kívül behatóan foglalkozni a Dukas-abroncs szentalakjainak ikonográfiai összetételével, vajjon nem volt-e mélyebb értelme, valami szimbolikus jelentősége az orvosszentek, a bizánci katonaszentek és a két arkangyal együttes szerepeltetésének?

Súlyos és érdekes problémák várnak itt megoldásra. A kérdés igen óvatosan kezelendő s főleg két momentumra kell a kutatásnál rendkívül nagy gondot fordítani. Az egyik az, hogy a különféle tudományágak egymást támogassák a megoldás megközelítésében, s egyik se rejtse el eredményeit a másik előtt, mert láttuk, hogy a szálak mennyire egymásba bogozódnak. A másik momentum az, hogy ha már egy köztudatba begyökerezett hagyományt kell megdöntenünk, ezt csak akkor tegyük, ha helyette kétséget kizáróan biztos és tudományos érvekkel alátámasztott tényekkel szolgálhatunk.

Bárányné Oberschall Magda

¹⁸ Th. Whittemore: The Mosaics of Hagia Sophia at Istanbul. The Imperial Portraits of the South Gallery (Third preliminary Report.). Oxford, 1942.

¹⁹ I. I. Reiske: Comment. ad Constant. Porphyrog. Ceremoniale Aulae Byzantinae. Lipsiae, 1751.

²⁰ Annae Comnenae: Porphyrogenitae Alexias, ex recensione A. Reifferscheidii, Lipsiae, 1884.

ROMÁNKORI KAPUZATOK KARÉJDÍSZŰ ÍVMEZŐI MAGYARORSZÁGON

Románkori kapuépítészetünk egyik jelentős formaelemének, a kapubélletív díszítésére szolgáló ívmezőnek rendszeres művészettörténeti feldolgozása tudományos irodalmunkban megkezdődött már.¹ Azonban e feladat igen sokrétű s ezért a kutatót a szétágazó problémák egyenként való kifejtésére kényszeríti. Amidőn tehát az alábbiak a karéjdíszű ívmezőtípusnak románkori építészetünkben való szerepét kívánják megvilágítani, ezzel egyszersmind a fenti feladatkör egyik részletproblémájának építésztörténeti szempontból való megoldására is vállalkoznak.

A karéjdíszű ívmezőtípus a történelmi Magyarország területén kivétel nélkül szemöldökkő nélküli kapuzatokon jelentkezik és két változatban ismeretes. Az egyik változat szerint az ívmezőt mélyített s rendszerint szobrászati dísz nélküli tükör tagolja. A tükör többé-kevésbé egyszerűen tagozott keretének szélrajza a kapuszemöldök mentén egyenes vonalú, a bélletív vonalában pedig félköríves karéjsort alkot² (I. tábla 2. kép.). Viszont a másik változat az elsőtől annyiban különbözik, hogy a karéjsor helyett csupán három karéj került alkalmazásra³ (I. tábla 1. 3. és 4. kép.).

A karéjdíszű ívmezők első változatába tartozó emlékek a történelmi Magyarország területén kívül két nagyobb emlékcsoportot alkotnak. A hozzánk közelebbeső emlékcsoport tagjai a szász földön és a cseh morvamedencében találhatók fel,⁴ a másik csoportba pedig azok az emlékek tartoznak,

¹ Bogyay T.: Isten báránya (Knyomat a Regnum Egyháztörténeti Évkönyv 1940—41. évi kötetéből.).

² Börzsöny. (Csányi K.-Lux G.: Börzsöny. Technika. 1938. évf. 8. sz. 4. á.) — Zsámbék. (Lux G.: A zsámbéki templomrom. Budapest, 1939. 20. á.) — Bodrogszerdahely. (V. Mencl: Stredoveká architektúra na Slovensku. Prága, 1937. 348. l. 116. á.) — Domonkosfa. (Bogyay: i. m., 4. á.) — Mind a négy ívmező a XIII. század első feléből származik.

³ Gyulafehérvár, a déli kapu egykori ívmezeje. (Gerevich T.: Magyarország románkori emlékei. Budapest, 1938. CXCV. tábla.) XI. század. — Újudvar (u. o. CCXIV. tábla.) XII. század. — Vértesszentkereszt (Révhelyi E. szíves közlése). XIII. század első negyede. — Ják, az apátsági templom déli kapuja és a kápolna-kapu. (Gerevich, i. m., LXXVII. tábla.) XIII. század közepe. — Csempeszkopács (u. o. LXXXVII. tábla). XIII. század közepe. — Nagysitke (ifj. Csemege J.: A jáki apátság temploma. Knyomat a Vasi Szemle 1939. évfolyamából, 7. l., 8. á.). XIII. század közepe. — Győrszemere (u. o. 28. l., 15. á.), XIII. század közepe. — Illés (Gerevich, i. m., XCII. tábla), XIII. század közepe. — Buda (ifj. Csemege J.: A budavári koronázó főtemplom déli-keleti kapuja. Történetírás 1937. 356. l., XIX. tábla). 1250 után. — Istvánd. (Békefi R.: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Budapest, 1907. 143. l. 47. á.) XIII. század második fele. — Beszterce, a gör. kel. templom szentélybejárata (Entz G. szíves közlése). XIII. század második fele. — Kakaslopnice (Schürer—Wiese: Deutsche Kunst in der Zips. 159. l., 43. á.). XIII. század második fele.

⁴ Szász példák: Altpenig (Top. Kgr. Sachsen, 13—14. kötet, 52. l.). XII. század. — Geithain (u. o. 15. kötet 26. l. V. melléklet). XII. század második fele. — Treffurt (B. Meier: Die romanischen Portale zwischen Weser und Elbe. Heidelberg, 1911. 47. l., XI. tábla). XIII. század eleje. — Cseh-morva példák: Liebshausen (Neuwirth: Geschichte

1. kép. Ívmező Újudvarról.

2. kép. A börzsönyi templom kapuja.

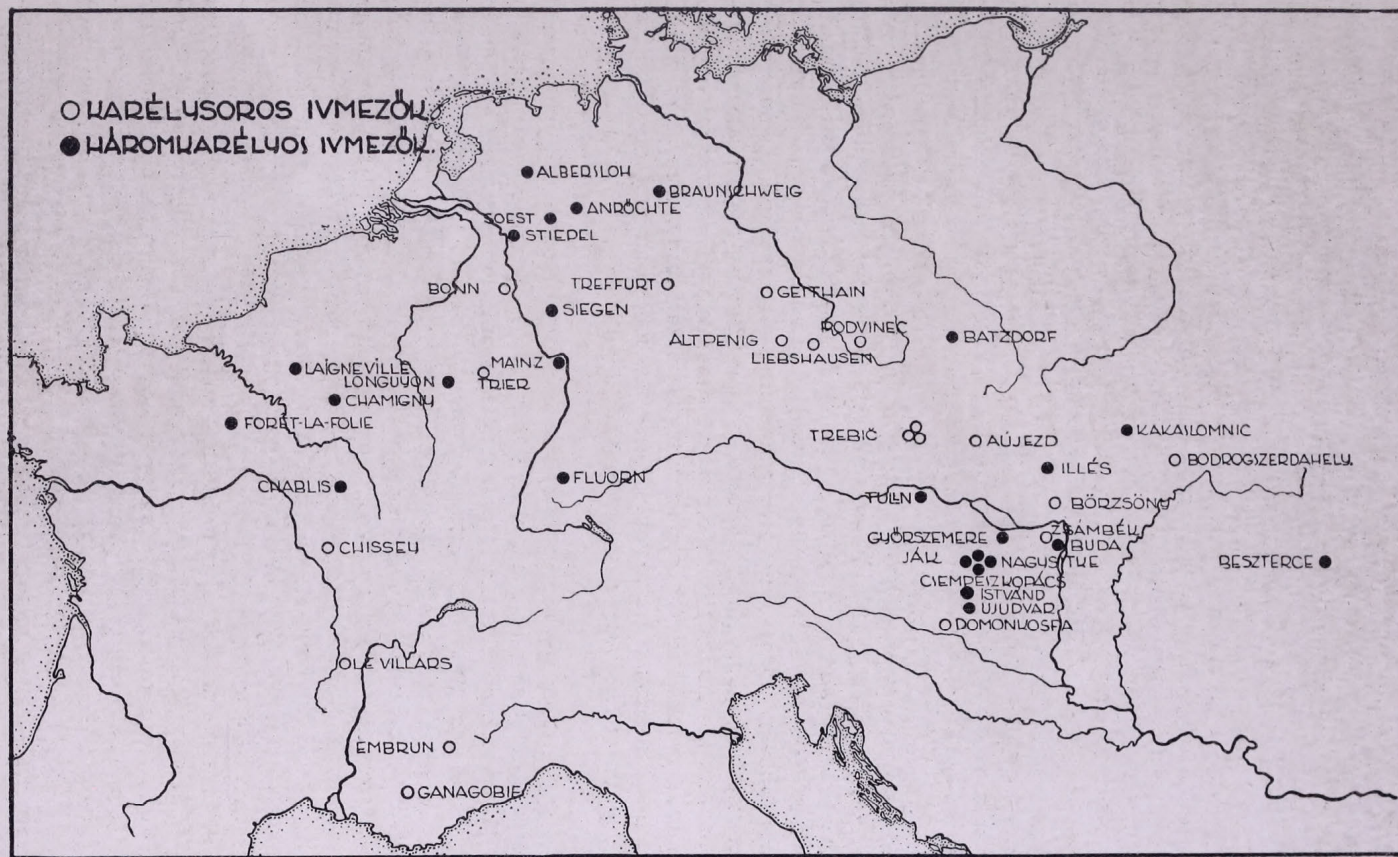

3. kép. J k. A prépostsági templom déli kapuja.

4. kép. Illési templomkapu.

A karéjdíszú ívmezők Közép-Európában.

melyek Burgundban és Dél-Franciaország területén maradtak meg.⁵ A szász-cseh-morva-csoport eredetére vonatkozóan a német kutatás arra az eredményre jutott, hogy a szóbanforgó ívmezőtípus e területen a hirsai bencés építőiskola tevékenységére vezethető vissza.⁶ A hirsai bencések ugyanis előszeretettel alkalmaztak minden szobrászati díszről mentes s csupán egyszerű keretelésű, karéjsor nélküli, mélyített tükörrel ellátott ívmezőket s e típusból fejlődött ki később a karéjsorba hajlított tükörkeretű ívmezőtípus is. Ezzel szemben a francia emlékekkel kapcsolatosan a helyi kutatás mindezekig nem alakított ki egységes építészettörténeti véleményt, bár igen valószínűnek látszik, hogy az emlékek a cluny bencés reformmozgalommal függnek össze. E feltevést az emlékegyanyag földrajzi elhelyezkedése valószínűvé teszi. Ugyanis emlékeink részben Cluny közvetlen hatósugarában, részben pedig Provencebán találhatók, melyen keresztül Cluny egészen Spanyolországig terjesztette ki a szerzetesi élet megreformálására irányuló mozgalmát.⁷ Azonban ennek a két, látszatra egymástól független, földrajzilag távoleső emlékcsoportnak szoros kapcsolatára mutat az a tény, hogy a hirsai bencés kolostornak XI. század második felében meginduló reformmozgalma Clunyt vette mintaképül s így kézenfekvőnek látszik az a feltevés, hogy e kultúrtörténeti összefüggés az építészeti formaelemek fejlődésének történetében is párhuzamokra vezetett.

A magyar emlékegyanyagba tartozó börzsönyi és zsámbéki ívmezők eredet szempontjából a szász-csoporthoz kapcsolódnak. Ezt bizonyítja a két emlék formai megoldása s aránylag késői kora, de főképpen az, hogy a börzsönyi templom mestere az épület lábazati párkányát jellemzően hirsai-szász módra, mintegy keretként, a kapunyílás körül vezette.⁸ Ezzel szemben a Domonkosfán feltűnő karéjdíszű ívmező formai megoldás tekintetében az előbbi kettővel közelebbi kapcsolatot nem mutat. Tükrét a puritán egyszerűséggel megfogalmazott, díszítőelemek alkalmazásától idegenkedő cluny-hirsai ívmezőtípussal ellentétben, gazdag szobrászati díszítés tölti ki s így a karéjdísznek ezen a különben is vidékies, helyi jellegű alkotáson való feltűnése a szász formakör távoli visszfényeként fogható fel csupán.

Háromkaréjos tükrű ívmezőink formai megoldás tekintetében három alcsoportra oszlanak. Az első alcsoportot a budavári, illési, beszercei és kakaslomnici ívmezők alkotják s különös jellemzőjük az, hogy tükrük plasz-

der christlichen Kunst in Böhmen. Prag, 1888. 170. l., 39. á.). XIII. század első fele. — Trebics, a kolostor-templom főkapuja és mellékbejárói (A. Wenzel: Die Baugeschichte der Klosterkirche zu Trebitsch. Marb. Jb. 1929. 353. l., 11. és 27. á.). XIII. század első fele. — Podvinec (*Neuwirth*. i. m., 229. l., 69. á.) XIII. század első fele. — Aujezd (*Aug. Prokop*: Die Markgrafschaft Mähren. Wien, 1904. 263. á.). XIII. század első fele.

⁵ Chissey (J. Virey: Les églises romanes de l'ancien diocèse de Maçon. 1935. pl. XXV.). XII. század. — Le Villars (u. o. 170. l.). XII. század. — Embrun (V. Flipo: Mémento pratique d'archéologie française. Paris, 1930. 100. l.). XII. század. — Ganagobie (u. o. 99. l.). XII. század.

⁶ V. ö. B. Meier: i. m., 59. l. és R. K. Donin: Romanische Portale in Niederösterreich (Jb. d. C. C. 1915). 18. l.

⁷ Ld. Galla F.: A clunyi reform hatása Magyarországon. Pécs, 1931. 21. l.

⁸ Ld. Hirsau: St. Peter (B. Meier: i. m., 9. á.).

तिकai díszítés nélkül való. E két esetben tehát az ívmező, mint építészeti formaelem, építészeti tisztaságában került alkalmazásra s e tekintetben a Börzsöny-zsámbéki-ívmezők szellemével mutat közeli rokonságot. Távolabbi kapcsolatban áll ezzel a csoporttal a vértesszentkeresztí és istvándi ívmező is, melyek tükrébenkülönösebb hangsúlyt nélkülöző, laposdomborműbenkifaragott szobrászati díszítés is elhelyezést nyert. A második alcsoportba tartoznak a jáki stíluskör Isten Bárányával díszített ívmezői (Ják, Nagysitke, Csempeszkopács). Ezek az ívmezők elsősorban szobrászati alkotások. Képmezőjüket gazdagon faragott növényi és alakos díszítés tölti ki s a keresztet tartó Bárányt formailag erőteljesen megfogalmazott, de szerkezeti szempontból indokolatlan, tisztán dekoratív jellegű háromkaréjos keret választja el az ívmező többi díszétől. A művészeti felfogás azonossága alapján nemkülönben indokoltnak látszik az indadíszes győrszemerei ívmezőnek e második alcsoportba való sorozása. A gerezdes vájatsorral ellátott háromkaréj motívuma ezen a ma már sajnos elpusztult faragványtöredéken is ugyancsak kifejezetten díszítő céllal került alkalmazásra, amennyiben a tympanon képmezejében kígyózó gazdag indadísz keretelésére szolgált csupán. Végül a harmadik alcsoportba tartozó ívmezők jellemzőjeként azt emelhetjük ki, hogy rajtuk a háromkaréjt minden építészeti jelleg nélkül, egyedül a szobrászati dísz kiemeléséül alkalmazták. Ez utóbbi ívmezőket ugyanis faragójuk a felület homloksíkjából ki nem emelkedő domborműves díszítéssel látta el, s a szükséges plasztikai mélység elérése céljából a dombormű alapsíkját háromkaréjos, keretnélküli tükrő formájában bemélyítette. Az idesorozható gyulafehérvári és újudvari ívmezők a románkori magyar épületplasztika jellemző korai képviselői. Az első két csoporthoz tartozó emlékanyaggal ellentétben, ez utóbbiak az általános nyugat-európai formafejlődéshez vajmi kevés szállal kapcsolódnak.

A háromkaréjos ívmezők nyugaton Észak-Franciaországban,⁹ a Rajna-vidéken és Westfáliában¹⁰ terjedtek el. Az időbeli elsőbbség a francia emlé-

⁹ Laigneville (*Mäkelt*: Mittelalterliche Landkirchen aus dem Entstehungsgebiete der Gotik. Berlin, 1906. 81. l.). XIII. század vége. — Chamigny (u. o. 99. l.). XIII. század első fele. — Forêt-la-Folie (*Ch. Bonnenfant*: Églises rurales du département de l'Eure. Paris, 1937. pl. LXII.). 1200 körül. — Chablis (*H. v. Veltheim*: Burgundische Kleinkirchen bis Zwölfhundert. 52. l., 41. á.). XII. század vége.

¹⁰ Longuyon (*H. Reiners—W. Ewald*: Kunstdenkmäler zwischen Maas und Mosel. München, 1921. 67. l.). XIII. század eleje. — Trier (Top. Rheinprovinz XIII/III. Die kirchlichen Denkmäler der Stadt Trier. 199/a á.). XIII. század harmadik negyede. — Bonn (u. o. V/III. Kr. Bonn. 52. á.). XIII. század eleje. — Mainz (*H. Hartung*: Motive der mittelalterlichen Baukunst in Deutschland. Berlin, é. n. 117. tábla). 1230 körül. — Fluorn (*J. Fastenau*: Die romanische Steinplastik in Schwaben. Esslingen, 1907. 23. á.). XIII. század. — Siegen (Top. Westfalen. Kreis Siegen. 18/1 tábla). XIII. század. — Stiepel (u. o. Kreis Hattingen. 18/1 tábla). XIII. század eleje. — Soest (*Fr. Ostendorf*: Die deutsche Baukunst im Mittelalter. Berlin, 1922. 167. á.). XIII. század eleje. — Albersloh (Top. Westfalen. Kreis Münster, Land. 6. tábla). XIII. század. — Anröchte (u. o. Kreis Lippstadt 6. tábla.) Braunschweig (*B. Meier*, i. m., VII/17. tábla). XIII. század. — E típus keletre szakadt spórái: Batzdorf (*Aug. Prokop*, i. m., 217. á.). XIII. század közepe. — Tulln (*R. K. Donin*: Die romanische Portale in Niederösterreich. Jb. d. C. C. 1915. IV. tábla.) XIII. század közepe.

keket illeti meg, ami e formaelem terjedési irányát egyértelműen meghatározza. A Rajnavidékek és Westfália emlékének a magyarországi emlékekkel nagyjából egyidős. Eme körülmény a formai vizsgálatokkal párhuzamosan arra utalt, hogy a két emlékkör közös gyökérből, a francia művészet ösztönzésére hajtott ki, de egymástól függetlenül fejlődött. Valószínű tehát, hogy a magyarországi háromkaréjos ívmezők első alcsoportja francia előképek után igazodhatott. De áll ez a feltevés a második alcsoportba sorozott jáki stíluskör ívmezőire is, melyeknek díszítése mind formai, mind pedig tartalmi tekintetben a francia emlékekhez áll közelebb,¹¹ még akkor is, ha ezen ívmezők Agnus Dei ábrázolása a szász-sváb-bajor formafejlődéshez kapcsolódik is.¹²

A vázolt formatörténeti megfigyelések eredményeit a II. táblán közreadott térképvázlat segítségével a következőkben összegezhethetjük. A borsónyi és zsámbéki ívmezők a clunyi reformmozgalom hatására alakult hirsau bencés kongregáció építészeti tevékenységének nyomán kifejlődő formakészlet jellegzetességeit mutatják. A Kárpátmedencében való megjelenésük egy északnyugat felől a XIII. század első felében érkező formaáramlás bizonyítékának tekinthető. E formaáramlásnak útját azonban a XIII. század eleje óta hazánk románkori építészetében egyre jobban érvényesülő francia formakincs a fejlődés folyamán többször is keresztelte. Ezt igazolja egyrészt a jáki műhely szász-sváb-bajor típusú Isten Bárányával díszített ívmezőinek, másrészt a hirsau szellemében megfogalmazott budai, illési stb. ívmezőknek francia alapvetésre visszavezethető háromkaréj-motívuma is. Ezzel szemben a XI-XII. századból való gyulafehérvári és újudvari ívmezők a nyugateurópai emlékeanyaggal kapcsolatba nem hozhatók, s formaelemei északolasz és keleti hatásról tanúskodnak. E másirányú előzmények bővebb kifejtése azonban túlérné már e tanulmány kereteit.

ifj. Csemege József

HÍREK A CORONA ARCHAEOLOGICA KÖRÉBŐL

NAGY LAJOS

1897—1946

A székesfővárosi múzeumok tudós főigazgatójának korai halálával nemcsak a magyar tudományos élet reprezentatív intézményei, hanem a Corona Archaeologica köre is egyik vezető tagját veszítette el. E folyóirat hasábjain nem méltathatjuk teljes egészében e pártatlanul gazdag életpálya eredményeit, a korán elhunyt igazi tudós egyéniségét. Hivatottabbak elvégzik majd ezt alkalmasabb helyen. Itt csak arról emlékezhetünk, ami e körhöz fűzte.

A megindulástól kezdve tevékeny részt vett e munkaközösség munkájában. Elsők között tartotta meg előadását a pannóniai kerámiáról, amelynek külföldön is méltányolt legjobb ismerője volt. Majd eredményekben dúsz ásatói tevékenységének egyik legszebb

¹¹ A Chablisi timpanon közepén elhelyezett háromkaréjból kereszt emelkedik ki, melynek középpontjában dicsfénybe foglalt Isten báránya tűnik szembe. A kereszt felső szárától jobbra s balra, a karéjon kívül szörnyállatok láthatók a jáki stíluskörbe tartozó ívmezők szörnyállataira emlékeztető elrendezésben. E típus kelet felé való terjedésének irányát a fluorni ívmező jelzi.

¹² Ld. Bogyay, i. m., 107. l.

leletét, az Eskü-téren feltárt római tábornak és köemlékeit méltatta helytörténeti jelentőségükben. Utolsó nyilvános szereplése is e körhöz fűződik. Mult évben, nyári üléseink egyik legutóbbikán, a budai Vár területén előkerült köemlékeket interpretálta.

Amit nekünk adott, kis töredéke volt csupán széleskörű tudásának, mely a római provinciálrégészet majd minden területét felölelte. Utolsó éveiben Pannonia vallási életének emlékei foglalkoztatták talán a legerősebben. A sepulchralis köemlékek szimbolikus ábrázolásai mögött éles szemmel felismerte az egészen más összefüggésekben gondolkozó modern ember előtt többnyire elrejtve maradó vallásos tartalmat. Élete végéig fáradhatatlanul gyűjtötte az anyagot a pannóniai ókeresztény emlékeket összefoglaló nagy munkája, a Pannonia Sacra második kiadásához. Még halálos ágyán is tervezgette, hogy beszámol majd körünkben ezen a téren végzett újabb tanulmányairól. Az irigy sors, fájdalom, ezt már nem engedte meg...

Híven utolsó tudományos törekvéseihez, a vallási élet emlékeinek kutatójától nem búcsúzzhatnánk el méltóbban, mint ezzel az antik-ókeresztény jókívánsággal: VIVAS IN DEO SEMPER!

n. t.

Beszámoló a C. A. eddigi működéséről. 1945. május 2-án Alföldi András kezdeményezésére első ízben ült össze a Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségügyi Intézetében a tudomány szolgáinak egy kis csoportja: régészek, művészettörténészek, classica philologusok, továbbá az embertan és néprajz művelői, hogy a magyar föld multjával kapcsolatos problémákról — Platón nyelvén szólva — „beszélgessenek”. S azóta (a nyári, meg a téli szünetet leszámítva) megszakítás nélkül, hétről-hétre összejönnek e kör tagjai, beszámolókat tartanak, s az igazság felismeréséhez kötelező nyíltsággal, de baráti hangnemben vitatják meg súlyos kérdések újabb megoldási lehetőségeit. Miért volt szükség e több tudományág képviselőit magába fogláló munkaközösség életre hívására, milyen közelebbi célokat, feladatokat tűzött maga elé e Corona Archaeologica, mindezt részletesen kifejtve, lapunk első oldalain találja meg az olvasó. A mi kötelességünk e helyen csak az, hogy beszámoljunk e kör eddigi munkásságáról, krónikás hűséggel, szűkszavúan regisztrálva az elhangzott előadásokat, beszámolókat és problémafelvetéseket. Íme ezeknek a listája:

1945. május 2: *Alföldi András*: A Kr. u. IV. századi pogány reakció.
 9: *Nagy Tibor*: Az avar politikai történet főbb problémái.
 16: *Nagy Tibor*: A rákosi avar leletek.
Vargyas Lajos: Keleti elemek a magyar néphitben.
 23: *Nagy Lajos*: A pannóniai kerámia (Bennszülött mesterek.).
 30: *Dercsényi Dezső*: Az Árpád-kori művészet problémái.
 június 6: *Nagy Lajos*: Az Eskü-téri római castellum.
 13: *Szemerényi Osvald*: A görög törzsek balkáni őshazája.
 20: *Nemeskürty János*: A honfoglaló magyarság anthropológiája.
 27: *Radnóti Aladár*: Dacia topographiája.
 július 4: *B. Oberschall Magda*: A Kiskúnhalas-bodoglárpusztai ezüstlelet.
 11: *Káddár Zoltán*: A zalaháshágyi tympanon oroszán-reliefje.
 18: *Devecseri Gábor*: Menander töredékei.
Erdélyi Gizella: Egy pannóniai bronzszoborcscsa.
 szept. 19: *Alföldi András*: A történeti stílusok szabályos váltásainak problémája.
 28: *L. Kovrig Ilona*: A csengődi avarkori temető.
 október 5: *Fischer Endre*: Az ókori történetírás új útjai.
 12: *Telegdi Zsigmond*: Az Islam kialakulásának társadalmi háttere. I.
 19: *Telegdi Zsigmond*: Az Islam kialakulásának társadalmi háttere. II.
 26: *Ürögdi Gyula*: Augustus pénzügyi politikája.
Trencsényi-Waldapfel Imre: Szövegkritikai megjegyzések Hésiodosz és Sophoklész szövegéhez.

- november 3: *Győrffi György*: A kún nép és név eredete.
 10: *Erdélyi Gizella*: Antik portrék Görögországból. I. rész.
 17: *Erdélyi Gizella*: Antik portrék Görögországból. II. rész.
- december 1: *Csemegi József*: A soproni ferences kolostor káptalani házának fārag-ványos diszei.
 7: *Szilágyi János*: Az újabb aquincumi ásatások néhány problémája.
 15: *Nagy Tibor*: Áttekintés a Corona eddigi működéséről.
B. Bónis Éva: A Bécsi-úti korarómai temető kerámiája.
1946. január 18: *Láng Nándor*: A carnuntumi Dolichenum ABC-feliratos köemléke.
 25: *Fél Edit*: Az ethnographiai kutatás mai állása és problémái.
- február 1: *Dercsényi Dezső*: A pécsi kőfaragóiskola.
 8: *Párducz Mihály*: Három szarmatakori lelet a magyar Alföldről.
 15: *Fischer Endre*: A görög társadalom kialakulása.
 22: Ünnepi ülés. Az Aquincumi Múzeum könyvtárának letétbehelyezése az Egyetem Érem- és Régiségtani Intézetébe. A kultuszkormány részéről megjelentek: *Bassola Zoltán* államtitkár, *Melly József* min. tanácsos és *Ferenczy Emil* min. o. tanácsos. Az Egyetem részéről jelen voltak: *Moór Gyula* rektor, *Hajnal István* bölcsészeti dēkán, *Alföldi András*, *Förster Aurél*, *Gerevich Tibor*, *Husztai József*, *Moravcsik Gyula* egyetemi ny. r. tanárok. A Székesfővárost *Némethy Károly* tanácsnok és *Katona Lajos* tanácsjegyző képviselték.
- március 1: *Alföldi András*: A legújabb külföldi régészeti irodalom.
Trencsényi-Waldapfel Imre: A humanitas eszményének kialakulása I.
 8: *Trencsényi-Waldapfel Imre*: A humanitas eszményének kialakulása. II.
 22: *B. Oberschall Magda*: A magyar szent korona zomānclemezei.
 29: Az aquincumi újabb ásatások (kirándulás). Vezető: *Nagy Tibor*.
- āprilis 5: *Párducz Mihály*: Késő-szarmata leletek.
 12: *Palotay Gertrud*: Viselettörténeti problémák Kelet-Középeurópa népeinél.
 26: *Radnóti Aladár*: Egy III. századi brigitói temető.
- május 10: *Harmatta János*: A szkyltha nyelvi glossza.
 17: *Csemegi József*: A tihanyi sziklabarlangok és az első bencéskolostorok alapítása Magyarországon.
 24: *Fischer Endre*—*Vargyas Lajos*: Kétlaki-település.
- jūnius 7: *Kutzián Ida*: Az aeneolithikus erődök problémái.
 14: A székesfővárosi múzeumok kiállításának megtekintése. Vezetők: *B. Bónis Éva*, *Csemegi József*, *Nagy Tibor*, *Molnár József*.
 21: *Szántó Imre*: Az illyricumi Silvanus.
- jūlius 2: *Patek Erzsébet*: Az úgy nevezett dák kincsletek köre.
 9: *Alföldi András*: A külföldi régészeti irodalom újabb eredményei.
Banner János: Újabb adatok a magyarországi neolithikum problematikájához. I.
 16: *Alföldi András*: A külföldi régészeti irodalom újabb eredményei.
 23: A „Régészeti Kézikönyv” tervezetének megvitatása.
 30: *Nagy Lajos*: Az oppidum Eraviscorum fennállásának egy újabb budai köemléke.
- szept. 24: *Banner János*: Újabb adatok a magyarországi neolithikum problematikájához. II.

- október 4: A „Régészeti Kézikönyv“ tervezetének megvitatása (2. ankét).
 11: *Kádár Zoltán*: A S. Sebastiano katakomba Krisztus-freskója.
 18: *Devecseri Gábor*: Odysseia (Nekyia.). I.
 25: *Devecseri Gábor*: Odysseia (Nekyia.). II.
 november 8: *Radnóti Aladár*: A zalavári ásatások.
 15: *B. Oberschall Magda*: Pectoralis keresztek a korai középkorból.
 22: A „Régészeti Kézikönyv“ tervezetének megvitatása (3. ankét).
 29: *Alföldi Mária*: I. Constantinus aranypénzverése.
 december 6: *Marót Károly*: Az úgy nevezett csökevény problémája.
 13: *Mozsolics Amália*: Későbronzkori műveltség Magyarország területén.
 1947. január 24: *Alföldi András*: A nagyszentmiklósi kincs néhány ábrázolásának ikonográfiája.
 31: *Nemeskéri János*: A magyarországi rézkori ember anthropológiai alkata.
 február 7: *Dobrovits Aladár*: Halotti lakomaábrázolás a Szépművészeti Múzeum egyik egyiptomi kömlékén.
 14: *Balogh Jolán*: A budai királyi vár kialakulása.
 21: *Szántó Imre*: A burgstalli urnák rajzai.
 28: *Szántó Imre*: A burgstalli urnák rajzai (Vita.).
 március 7: *Patek Erzsébet*: Az úgy nevezett „dák“ ezüstkincsek balkáni kapcsolatai.
 14: *Alföldi András*: A Rajna—dunavölgyi kapcsolatok a császárkorban.

1945 május 2.-ától 1947 március 14.-éig a Corona Archaeologica tehát összesen 67 összejövetelt tartott. 57 összejövetelen előadások, problémafelvetések hangzottak el. Négy találkozót az újabb régészeti és történeti irodalom ismertetése töltött ki. Három ízben tudományos kiadvány tervezetéről tartottak megbeszélést a kör tagjai. Két alkalommal ásatásokat, illetve kiállítást tekintettünk meg. Egy ünnepi ülésünk volt.

Külföldi utak. *Alföldi András* egyetemi ny. r. tanár 1946 április 10.-e és július 5.-e közt nagyobb külföldi tanulmányutat tett. Ez alkalommal továbbépítette a magyar ókortudomány külföldi tudományos kapcsolatait, előadásokat tartott, s gazdag idegennyelvű könyvanyaggal tért vissza. *Alföldi András* 1947 március 20.-án újabb franciaországi és angliai tanulmányútra indult. Párizsban résztvesz számos nemzet kutatóinak bevonásával rendezett Duna—Rajna konferencián, mely ennek a két folyamvidéknek kulturális, gazdasági és politikai kapcsolatait tárgyalja meg az őskortól kezdve egészen napjainkig. E kongresszusra a Corona tagjai közül még kiutaztak *Mozsolics Amália* múzeumi őr, *Radnóti Aladár* és *Trencsényi-Waldapfel Imre* egyetemi magántanárok.

Tudományos kitüntetések. A Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészettudományi karán *Banner János* 1946 június 4.-én az ősrégészeti, *Szemerényi Oszvald* 1947. január 30.-án az indo-európai nyelvészeti tanszéket nyerte el.

A Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karán a Corona tagjai közül magántanári képesítést nyert 1945 szeptember 27.-én *Nemeskéri János*: „A Duna-medence népvándorláskori népeinek anthropológiája“, 1946 július 12.-én *Fél Edit*: „A néphagyomány társadalomtörténeti szemlélete“, 1946 augusztus 5.-én *Trencsényi-Waldapfel Imre*: „A klasszikus ókor szellemi hagyatéka“, 1946 november 23.-án *Radnóti Aladár*: „A római provinciális régészet“, 1946 november 25.-én *Szilágyi János*: „A római hadtörténet“, 1947 január 24.-én *Nagy Tibor*: „A magyar föld későrómai és koraközépkori története, s ennek régészeti forrásai“, 1947 február 18.-án *Fischer Endre*: „A római társadalom története“, 1947 február 26.-án *Dobrovits Aladár*: „Ókori közelket és kapcsolatai Görögországgal és Rómával“ című tárgykörből. — *Nemeskéri János* 1945 szeptember 27.-től az embertani tanszék megbízott előadója.

n. t.

